

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK
ANABİLİM DALI**

**ADORNO'DA BİR ÖZDEŞLİK VE TOTALİTE ELEŞTİRİSİ OLARAK
NEGATİF DİYALEKTİK KAVRAMI**

Yüksek Lisans Tezi

Mehmet YILDIRIM

Ankara-2016

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK
ANABİLİM DALI**

**ADORNO'DA BİR ÖZDEŞLİK VE TOTALİTE ELEŞTİRİSİ OLARAK
NEGATİF DİYALEKTİK KAVRAMI**

Yüksek Lisans Tezi

Mehmet YILDIRIM

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Nur Betül ÇELİK

Ankara- 2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK
ANABİLİM DALI

ADORNO'DA BİR ÖZDEŞLİK VE TOTALİTE ELEŞTİRİSİ OLARAK NEGATİF
DİYALEKTİK KAVRAMI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nur Betül ÇELİK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Doc. Dr. Yasemin Özgen

Prof. Dr. Nur Betül Çelik (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Feriye Gani

Tez Sınavı Tarihi 25.03.2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../2016)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
ÖNSÖZ.....	ii
GİRİŞ.....	1

BÖLÜM 1

ADORNO'NUN FELSEFİ PROGRAMI VE NEGATİF DİYALEKTİĞİN TEMELİ OLARAK GELENEKSEL FELSEFE ELEŞTİRİSİ

1.1 Adorno'nun Felsefi Programı	12
1.1.1 Adorno'nun Felsefi Programının Marksizm ile İlişkisi	20
1.1.2. Adorno'nun Hegel Eleştirisi ve Felsefi Programının Hegelci Kökenleri	25
1.1.3. Eleştirinin Kaynağı Olarak Metinsel Analiz Yöntemi ve Adorno'nun Tikel Arayışı.....	28
1.2. Adorno'nun Geleneksel Felsefe Eleştirisi	33
1.2.1. Varoluşçuluk Eleştirisi	41
1.2.2. Özdeşlik ve Totalite Eleştirisi	49
1.2.3. Fenomenoloji Eleştirisi	58

BÖLÜM 2

ADORNO'NUN NEGATİF DİYALEKTİĞİ VE NEGATİF DİYALEKTİĞİN ELEŞTİREL BİR UĞRAĞI OLARAK HEGEL DİYALEKTİĞİ ELEŞTİRİSİ

2.1. Negatif Diyalektiğe Bir Giriş Denemesi	64
2.2. Negatif Diyalektiğin Önemi	74
2.3. Hegel Diyalektiği ve Adorno'nun Hegel Diyalektiği Eleştirisi.....	83
2.3.1. Hegel Diyalektiği	83
2.3.2. Adorno'nun Hegel Diyalektiği Eleştirisi	91
2.4. Negatif Diyalektik'in Tanımı ve Kavramsal Kategorileri	105
2.5. Özdeşsizliğin Tutarlı Bilinci ve Anti-Sistem Olarak Negatif Diyalektik: Totalitenin Parçalanması ve Kümelenme Metaforu.....	119
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	145
ÖZET	150
ABSTRACT	151

ÖNSÖZ

Araştırmanın her aşamasında desteğini ve yardımını hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Nur Betül ÇELİK'e, gerek Almanca'dan yaptığı çeviriler gerekse zihin açıcı yorumlarıyla tez süreci boyunca yanımda olan Murat TURAN'a, sevgileri ve destekleriyle her zaman yükümü omuzlayan aileme, tüm dostlarıma, bu araştırmanın gerçekleşmesinde emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunarım.

Tez Walter Benjamin'e ve Auschwitz'de yaşamını yitirenlere adanmıştır.

GİRİŞ

Gerçek bütündür (Hegel, 1986, s. 31).

Bütün yanlıştır (Adorno, 2014, s. 54).

Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno (1903-1969) denilince akla ilk olarak Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Kuram'ın Max Horkheimer, Herbert Marcuse ve Walter Benjamin ile beraber önemli bir figürünün gelmesi, Adorno'nun özgün düşüncelerinin özellikle Türkiye'de özerklik kazanamamasına ve "eleştirel kuram" adı altında sahihsizleşmesine neden olmaktadır. Frankfurt Okulu'nun önde gelen dört düşünürünün düşüncelerinden süzülen bir kuram olarak değerlendirilen Eleştirel Kuram hakkında yapılan çalışmalar da, zaman zaman bu dört düşünürün uzlaşamadıkları noktalara değinmek konusunda yetersiz kalmaktadır. Düşünsel zenginlikleriyle birçok farklı alanda eserler ortaya koymuş olan bu düşünürler "Frankfurt Okulu düşünürleri" olarak sınıflandırıldıklarında genellikle uzlaştıkları noktalar ön plana çıkarılmakta, düşünce zenginlikleri özgün yönleriyle bir inceleme olanağı olmadığı sürece tam olarak ortaya koyulamamaktadır. Bir düşünürün düşünsel macerasına odaklanan bir çalışmada söz konusu düşünürün etkisinde kaldığı düşünce insanlarını ve düşünce akımlarını görmezden gelerek o kişiyi tarihsizleştirmek ne kadar yanlışsa, birçok farklı yaklaşıma sahip düşünürleri benzer yaklaşımlardan hareket ederek salt "Eleştirel Kuram" adı altında değerlendirip özgün yönlerini köreltmek de o kadar yanlıştır. Adorno özelinde düşünüldüğünde, Adorno'yu salt eleştirel kuram geleneğine hapsetmek Adorno'nun özgün yönlerinin ikincilleşmesi tehlikesini beraberinde getirir. Örneğin Adorno'yu eleştirel kuram geleneği içerisinde sınırlamak yerine onu özgün yönleriyle analiz eden çalışmaların ısrarla altını çizdikleri konulardan biri praksis konusunda Marcuse ile yaşadıkları gerilimli tartışmalardır. Praksis konusuna oldukça mesafeli yaklaşan ve bu yöndeki aceleci müdahil olma girişimlerini eleştiren Adorno'nun aksine Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan* kitabı ile beraber 1960'lı yıllarda devrimci gençlerin Che, Mao gibi devrimci liderlerden sonra isyan ateşini artıran önemli bir figür olarak öne çıkmıştır.

Marcuse, “yeni sol” olarak da isimlendirilen ve salt sınıfsal bir eylem hareketi olmaktan çok, farklı madun grupların bir çatı altında birleşip direnişi bu ittifak çerçevesinde yürütecekleri yeni bir praksis deneyiminin taşıyıcısı olmuştur. Adorno’nun praksis konusunda Marcuse ile yaşadığı bu fikir ayrılığı bile Frankfurt Okulu düşünürlerinin salt eleştirel kuram adı altında toplanarak bunun üzerinden analiz edilmesinin eksik bir okumaya neden olacağını göstermektedir. Sadece negatif diyalektik düşüncesiyle bile Adorno, eleştirel kuram geleneği içerisine dâhil edilerek, yalnızca onun bir kuramcısı olarak analiz edileceği her türlü yaklaşıma karşı önemli bir direnç gösterecektir.

Negatif diyalektik düşüncesinde içkin özdeşlik ve totalite eleştirisinin analiz edileceği bu çalışma söz konusu problemi aşmak amacıyla Adorno’yu Eleştirel Kuram geleneği içerisine hapsetmek yerine, onu olabildiğince özgün nitelikleriyle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma boyunca Adorno’nun Eleştirel Kuram’ın önemli bir düşünürü olması göz ardı edilmeyecek, ancak Eleştirel Kuram’a olan katkısından çok radikal eleştirileriyle modern felsefede nasıl bir yer işgal ettiği üzerine odaklanılacaktır. Batı felsefe geleneğinde önemli yeri olan birçok felsefi kavram ve kategoriye kendi felsefi programını serimlemesi sırasında eleştirerek reddeden Adorno, negatif diyalektik ile beraber zaten eleştiriye salt yıkıcı bir unsur olarak yeniden tanımlayarak artık eleştirel geleneği temsil eden diğer düşünürlerden farklı bir boyuttadır. Adorno’yu özdeşlik ve totaliteye Frankfurt Okulu içerisinde en fazla karşı çıkan düşünür olarak tanımlayanların (Assoun, 2014, s. 37) temel dayanağı, Adorno’nun geleneksel felsefeye yönelttiği özdeşlik ve totalite eleştirisini, ortaya koyduğu negatif diyalektik ile uç bir noktaya taşımış olmasıdır. Tom Bottomore’nin negatif diyalektik düşüncesi ile beraber Frankfurt Okulu’nun çöküş sürecine girdiğini söylemesi ve Adorno’nun düşüncesinin kuşkuculuğa eğilimli olduğunu vurgulaması (2013, s. 41), Adorno’nun Frankfurt Okulu içerisinde uç bir noktaya savrulduğunu da ima etmektedir. Bottomore’un negatif diyalektikten hareketle çöküşünü ilan ettiği, Holz’un ise çöküş mantığına savrulduğunu (2012, s. 29) ve

kendini salt negatifiklik üzerinden meşrulaştırmaya çalışarak, rasyonel eleştiri potansiyelini yitirdiğini vurguladığı (2012, s. 36) Frankfurt Okulu, hâlbuki Marks'ın bugüne kadar filozofların dünyayı yalnızca yorumlamakla yetindiği, asıl olanın ise onu dönüştürmek olduğu biçiminde ifadesini bulan Feuerbach üzerine 11. Tezini referans olarak alan bir grup düşünürün bir araya gelerek oluşturduğu bir okul olarak ortaya çıkmıştır.

Zamanla düşünce tarihinin en önemli geleneklerinden biri haline gelecek olan Frankfurt Okulu 3 Şubat 1923'de Frankfurt Üniversitesine bağlı *Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü* ismiyle kurulmuştur. *Birinci Marksçı Çalışma Haftası* gibi toplantılara katılan başta toplantıların düzenleyicisi Felix Feil, Georg Lukacs, Karl Korsch, Karl Wittfogel gibi düşünürler Ekim Devrimi'ni, Orta Avrupa'da bir türlü başarıya ulaşamayan devrimci projeleri, Birinci Dünya Savaşı sonucu ortaya çıkan ekonomik, siyasi, toplumsal ve felsefi problemleri tartışıp, dünyada meydana gelen son gelişmeleri bir değişim rüzgârının habercisi olarak değerlendirmiş, Marksizmi son gelişmelere göre Hegelci kökenini ön plana çıkartarak ve daha çok bir felsefi program olarak kendilerine referans alarak kullanmayı amaçlamışlardır (Bottomore, 2013, s. 11-12). Dünyayı tarihsel koşulların gereğine uygun olarak yeniden yorumlayıp değiştirme sürecine dâhil olmak için oluşan Frankfurt Okulu, Adorno'nun yeni diyalektik yorumuyla beraber büyük bir kırılma yaşamıştır. Adorno'nun negatif diyalektik düşüncesi ile özdeşlik ilkesi temelli tüm yaklaşımları ve dünyayı bir bütün olarak kavramayı amaçlayarak tercihini tikelden, özgül olandan değil, genelden, bütünden yana yapan felsefi programları çürümüş bir geleneğin mirası olarak reddetmesi ve salt olumsuzluk ile ilgilenmeye başlaması Adorno'nun Okul'un kurucu kadrolarının düşünce miraslarına bir reddi olarak da görülebilir. Söz konusu yadsımanın temelinde, tarihin bir gelişim yasasının olduğu ve insanlığın bir gün özgürlüğüne kavuşacağı düşüncesinin, dolayısıyla dönüştürmeye yönelik inancın Adorno'nun düşüncesinde oldukça silikleşmiş olması yatmaktadır. Horkheimer ile beraber kaleme aldığı *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde ereksel tarih anlayışının ve tarihsel ilerleme

düşüncesinin iflasını ilan eden Adorno, *Negatif Diyalektik*'de üslubunu sertleştirir. Adorno'ya göre “geçmişte yaşanan ve gelecekte yaşanacak felaketlere rağmen, tarihte tezahür eden ve onu kaynaştıran daha iyi bir dünya planı olduğunu iddia etmek düpedüz siniklik” (2016, s. 290). Adorno bu iddiasını evrensel tarihin “yabanilikten insanlığa doğru değil, sapandan megaton bombasına doğru” (2016, s. 290) ilerlemiş olduğu düşüncesi üzerinden temellendirir ve tarihin özgürleştirici bir gelişim çizgisinin olduğunu reddederek Batı kültürünün derinlerine kök salmış olup Auschwitz'i yaratan unsurlardan hareketle Batı kültürünü hastalıklı bir kültür olmakla itham eder. Ona göre “Auschwitz sonrası kültür, Auschwitz'e yönelik mecburi eleştiri de dâhil olmak üzere bütünüyle süprütüdür” (2016, s. 332). *Negatif Diyalektik*'ten bu karamsarlık dolu satırlara karşılık Bowie, sonuç bölümüne atıfta bulunarak Adorno'nun metafizik ve teolojik tabanlı umudu reddetmesine rağmen umutsuzluğa karşı koyduğunu savunmaktayken (2013, s. 22), Delacampagne ise bu umutsuzluğuna rağmen *Negatif Diyalektik*'in iki türlü kurtuluşa izin verdiğini belirtmektedir:

Bu kurtuluşlardan ilki etik olana dairdir. Horkheimer gibi Adorno da bireye ve sadece bireye inanmaktadır. Dolayısıyla bireysel eylemin, *a priori* faydasız olmadığını kabul eder. “Auschwitz ve benzeri hiçbir şey yenilenmeyecekmiş gibi düşünmek ve eylemek”: Hitler'den sonra, yeni kategorik buyruk budur (...) ikinci tür kurtuluş estetik düzlem içindedir. Umutsuzluğu mutlak kerteye çıkarmaya çalışan Schopenhauerci girişim karşısında Adorno, “hayatın akışının bütünüyle sona ermediğini (...) bu akışta Başka'nın izi ne kadar kırılğan olursa olsun, her mutluluk geri alınabilirliği yüzünden ne kadar bozulmuş olursa olsun, varolanın Başka'nın durmaksızın bozulan vaadiyle katledildiği”ni hatırlatır. Bozulan fakat yine de sanat yapıtının “güzel görünümleri” ile ve yarattığı duygularla yeniden canlanan bu “mutluluk vaadi”ne kimse dayanamaz (2014, s. 208-209).

Adorno'nun felsefi düşüncesi için bir çerçeve çizmek gerekirse bu umutsuzluk boyutu içerisindeki silikleşmiş yaşama umudunu koruma kaygısı göze çarpacaktır. Tüm umutsuzluğuna rağmen Adorno umutsuzluğa teslim olmaya direnmekte, Schopenhauerci umutsuzluğa yaklaştığı satırların hemen devamında birey temelli yeni bir yaşama umudunu

işaret etmektedir. Adorno'nun sadece bireysel direnişte potansiyel gördüğü karamsarlık dolu felsefi düşüncesinde Holokost'un etkisini göz önünde bulundurduğumuzda, Adorno'nun felsefesini "Auschwitz'in gölgesinde felsefe", diyalektiğini ise "Auschwitz'in sonrasında diyalektik" olarak isimlendirmek mümkündür. Bu isimlendirme, felsefenin dünyayı özgürleşim lehine dönüştürme girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığına inanan Adorno'nun eleştirel felsefesinin, "geleneksel felsefe" ile olan farklarını açığa çıkartacak dinamikleri de içermektedir. Aydınlanma düşüncesinin "özne merkezli" anlayışını, felsefenin kendisini tahakküm edici bir mekanizmaya dönüştürmesi olarak okuyan Adorno, eleştirel felsefesini özne merkezli kartezyen felsefenin, teleolojik tarih anlayışının, mutlak hakikat iddialarının, özdeşlik düşüncesinin, bütüncü teorilerin bir eleştirisi olarak sunmaktadır. Bilginin yönelmiş olduğu nesneye mutlak anlamda hâkim olamayacağını (Adorno, 2016, s. 25) düşünen Adorno'nun amacı, felsefenin gerçekliği tam olarak kavrama hedefinin hem yersiz, hem de imkânsız olduğunu gösterip felsefeyi hakikat peşinde koşan bir "sistem" olmaktan uzaklaştırarak, eleştiriye felsefenin başat unsuru olmaktan çıkartan her türlü düşüncenin altını oymaktır. Adorno'nun felsefesi bu yönüyle bir *metafelsefe (üstfelsefe)*¹ olarak da değerlendirilebilir. Adorno'nun felsefeye "eleştirel" olanı güçlü bir şekilde yeniden yerleştirme girişimi, *Negatif Diyalektik* adlı eserin kaleme alınmasının da temel nedenini oluşturmaktadır. Adorno *Negatif Diyalektik* adlı eserinde Antik Yunan felsefesinden (Aristoteles'in formel mantığı) modern felsefeye bir miras olarak görebileceğimiz formel mantığın özdeşlik ilkesi ile idealizm ile

¹ A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun ve H. Ü. Yolsal'a ait *Felsefe Sözlüğü*'nde metafelsefe (üstfelsefe) şöyle tanımlanmış: "En genel anlamda, felsefenin neliğini ve doğasını soruşturan, tüm bileşenleriyle felsefeyi büyüteç altına alıp temellerini sorgulayan düşünce düzlemi; felsefenin kendi amaçlarının, yöntemlerinin, ön kabullerinin ve koşullarının ele alındığı felsefe alanı: "felsefenin felsefesi" (bkz. *Felsefe Sözlüğü*, 2008, s.1503). Bu tanım temel alındığında, Adorno'nun akla ilk gelen eserleri "Neden Hala Felsefe?" makalesi (*Cogito* Dergisi, s. 184), 1932 yılında Frankfurt Üniversitesi Felsefe Fakültesine girerken yaptığı "Felsefe'nin Edimselliği" (The Actuality of Philosophy , 1977, s. 120-133) konuşması, Husserl'in fenomenolojik yöntemini genel bir felsefe eleştirisini de içerecek şekilde ele aldığı *Epistemolojiye Karşı: Bir Metakritik* (Adorno T. , *Against Epistemology : A Metacritique ,Studies in Husserl and the Phenomenological Antinomies*, 1983) Horkheimer ile birlikte kaleme aldığı ve aydınlanma düşüncesini sorguladığı *Aydınlanmanın Diyalektiği* (Adorno & Horkheimer, 2010) ve bu tez çalışmasının ana kaynağı olan *Negatif Diyalektik*'tir (Adorno, 2016). Bu eserleri Adorno'nun felsefesinin bir çeşit metafelsefe (üstfelsefe) olarak tanımlanabileceğine örnektir.

zirveye ulaşan sistem felsefelerine ve farklılıkları görmezden gelen bütünleştirici (tikeli tümele fedâ eden bireyi toplum lehine ikincilleştiren) teorilere karşı bir polemige girişir. Bu polemikte negatif diyalektik (olumsuzlayıcı diyalektik) Adorno'nun ilk kez ayrıntılarıyla ortaya koyduğu felsefi yönteminin başat unsurunu oluşturmaktadır. Platon'dan beri diyalektiğin olumsuzlama yoluyla pozitif bir sonuç elde etme olarak görüldüğünün altını çizen Adorno, kendisinin negatif diyalektik ile diyalektiğe gerçek anlamını iade etme amacında olduğunu belirtir. Adorno, diyalektiğe itibarını yeniden kazandırmak amacıyla özellikle özdeşlik ilkesi ile bütünleştirici – totalleştirici düşüncelere karşı bir cephe açmaktadır.

Adorno'nun negatif diyalektiğinin en önemli özelliklerinden ilki, negatif diyalektiğin, felsefenin geleneksel kabulünün aksine, totaliteyi ve özcü eğilimleri reddederek parçalılığı yani totalite dışı olanı savunmasıdır. İkincisi ise, nesne ile kavram arasında hiçbir açıklığa izin vermeyen, esnek olmayan, asimetrik bir ilişki öngören yaklaşımlara karşı özdeşlik eleştirisinin bir sonucu olarak kavramla nesne arasında tam bir örtüşmenin mümkün olmadığını öne sürmesidir. Adorno bu düşüncenin sonucu olarak felsefenin kavram fetişizminden kurtulması gerektiğini vurgulayıp, kavramın büyüden arındırılmasının felsefenin panzehiri olacağını savunur ve kavramı özdeş olmayana yönlendirmeyi negatif diyalektiğin amacı olarak ilan eder (Adorno, 2016, s. 23-24). Adorno'nun negatif diyalektiğinin en önemli özelliklerinden üçüncüsü ise, Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve Karl Marks'ın diyalektiğinde içkin, karşıtların birliği düşüncesine karşı çelişmeyi ve olumsuzlamayı öne çıkarmasıdır. Adorno, negatif bir diyalektikte karşıtların bir birlik oluşturabileceği ve bu birliğin sentez adı altında daha gelişkin bir forma karşılık geleceği iddiasını, diyalektiği "şeylerin gelişiminin bilgisine" indirgeyen yaklaşıma uygun düştüğü gerekçesiyle reddetmektedir. Adorno'ya göre diyalektik geleneksel kabulün aksine bir gelişim yasası değildir, diyalektik özdeşsizliğe ilişkin bir farkındalıktır (2016, s. 17) ve olumlama veya sentez ile değil sadece olumsuzlamayla ifade edilebilir (2016, s. 18).

Adorno özne ile nesne arasında nihai bir noktada birlik öngören diyalektiği, özne ve nesneye bunu zorla kabul ettiren bir diyalektik olarak görür. Adorno'ya göre, özne ve nesne arasında gerçek bir birlik mevcut koşullarda imkân dâhilinde değildir, tarihsel durum bu birliğe imkân tanımamaktadır. Geleneksel kabullerde özne ve nesne arasında dolaysız şekilde uyumlu görünen bu ilişki, negatif diyalektikle hem asılsızlığa mahkûm edilecek hem de dolaysızlığından arındırılacaktır. Negatif diyalektikte dolaysızmış gibi ortaya konan şeyin dolaysız kalması mümkün değildir (Adorno, 2016, s. 46). Adorno, bütün bir Batı felsefesini öznenin nesne üzerinde tahakkümünün tarihi olarak görür. Negatif diyalektik, öznenin önceliğine son verip öznelciliğin sert bir eleştirisine girişerek nesnenin önceliğini ön plana çıkarır. Nesnenin önceliği basitçe öznenin tahtına nesnenin çıkarılarak tahakkümün tersine çevrilmesi demek değildir. Adorno'nun amacı, özne ve nesne arasında süregiden hiyerarşiyi negatif diyalektik ile tamamen ortadan kaldırmaktır.

Tüm bu nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda negatif diyalektik, özdeşlik yanılmasına son vererek asıl olanın özdeşsizlik olduğunu, genel tikel diyalektiğinde diyalektiğin tikeli hedeflemesi gerektiğini, dolaysız görünen ilişkilerin aslında dolaylı olduğunu, öznelciliğin özneye tanıdığı önceliğin tahakküm ile sonuçlandığını ve diyalektiğin bir konum olarak başlamadığı gibi bir durma noktası da tayin etmediğini göstererek, pozitif diyalektiğin açmazlarını gidermeyi hedeflemektedir. Negatif diyalektik, pozitif diyalektiğin bu açmazlarını gidermek amacıyla Hegel'in bütüncül diyalektiğini parçalayarak mutlak tine ulaşan pozitif diyalektiğin sadece iki momentini; tez ile antitezi, dolayısıyla yadsımayı ön plana çıkararak, diyalektiğin olumsuzlamanın olumsuzlaması ile bir kapanmaya yol açmasına engel olmaktadır. Böylece, pozitif diyalektiğin "özdeşlik ve özdeşmezliğin özdeşliği" ilkesi ortadan kalkarak yerini negatif diyalektikte "özdeşmezlik ve özdeşliğin özdeşmezliği" ilkesine bırakmaktadır. Adorno'nun bu müdahalesi, olumsuzlamayı diyalektiğin esas hedefi olarak tanımlamasından kaynaklanır. Negatifliği felsefenin başat unsuru haline getiren şey düşüncenin

devinimi değil tarihin gerçek seyridir. Adorno'ya göre Auschwitz sonrası felsefe kendisini sadece negatifiklik üzerinden meşrulaştırabilir (Adorno, 2016, s. 57).

Adorno negatif diyalektik düşüncesi ile bir dönem felsefesinin belirleyici bir momenti olan Marksist düşünceden tamamen uzaklaşarak bir çözümlenme mantığına doğru savrulmaktadır. Bu çözümlenme mantığı Adorno için, Sören Aabye Kierkegaard, Edmund Husserl ve Martin Heidegger üzerine yaptığı çalışmalarından beri giderek keskinleşerek gelişen geleneksel düşünce kalıplarıyla hesaplaşma sürecinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sözde özgün yönleriyle alternatif bir düşünce olarak konumlanmış felsefelerin, alternatif bir özgün düşünce olmaktan çok geleneksel düşünce kalıplarının içerisine saplandığı ve geleneksel düşünce kalıplarını yeniden üreterek, sahte bir öznellik ve sahte kurtuluş vaatleri yarattıkları düşüncesi çerçevesinde gelişen Adorno'nun felsefi düşüncesi, istikrarlı bir şekilde radikalleşerek geleneksel felsefeye yönelik bir reddi miras projesinin savunuculuğuna dönüşmüştür. *Negatif Diyalektik* için Adorno'nun felsefi vasiyeti (Assoun, 2014, s. 37) olduğunu söyleyenler kuşkusuz bu felsefi vasiyetin geleneksel düşüncelere yönelik bu reddi miras iradesi olduğunu da vurgulamak istemektedirler.

Bu çalışma Adorno'nun geleneksel felsefeye karşı eleştirilerinin zirvesi olarak yorumlayabileceğimiz negatif diyalektik düşüncesini bir özdeşlik ve totalite eleştirisi olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Adorno 1931 yılında Frankfurt Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne girerken yaptığı "Felsefe'nin Edimselliği"² konuşmasından itibaren kendi felsefi düşüncesinin akış yönünü ilan etmiş ve geleneksel felsefenin kapsayıcılık ve bütünlükçülük hevesinin artık terk edilmesi gerektiği çağrısında bulunmuştur. Adorno ayrıca bu konuşmasıyla, felsefeyi her

² Almanca'dan İngilizceye "The Actuality Of Philosophy" olarak çevrilen konuşma başlığı Türkçe'ye çeşitli şekillerde çevrilmektedir. Örneğin Steven Best ve Douglas Kellner'ın *Postmodern Teori* eserini Türkçeye çeviren Mehmet Küçük "Felsefenin Edimselliği"ni (Best & Kellner, 2011, s. 272), Willem van Reijen'in "Adorno; Bir Giriş" eserini Türkçe'ye çeviren Mustafa Cemal "Felsefenin Aktüelliği"ni (1999, s. 11) ve "Felsefenin Güncelliği"ni (1999, s. 125-127) tercih etmiştir. Biz çalışmamızda "Felsefenin Edimselliği"ni kullanmayı tercih edeceğiz.

şeyi açıklama gücüne sahip, tikele yönelik bir özgürleştirici projesi olmayan, totaliter düşüncelerin beslenebileceği bir alan olmaktan da çıkartmak ve özdeşlik düşüncesinin suç ortaklığını da vurgulamak amacındadır. Adorno'nun *Negatif Diyalektik* eserinin basılmasından yaklaşık otuz yıl önce yapmış olduğu bu konuşma, negatif diyalektik düşüncesiyle büyük benzerlikler göstermektedir ve düşünürün felsefi tutarlılığını açığa çıkarması bakımından da çok önemli bir kaynaktır. Dolayısıyla negatif diyalektik düşüncesi, 1960'lı yıllarda olgunlaşmış *Negatif Diyalektik* eseri ile serimlenmiş olmasına rağmen Adorno felsefesinin geç döneminin bir yansıması olmayıp Adorno'nun otuz yılı aşkın bir süre geliştirmeye çalıştığı, felsefeye yeni bir yön kazandırma amacıyla olan eleştirel düşüncelerinin kapsamlı bir ifadesi ve geleneksel düşünce kalıplarından tamamen sıyrılmaya çabasının sonucudur. Bu nedenle negatif diyalektik düşüncesi üzerine yapılacak bir çalışmanın negatif diyalektik düşüncesine geçmeden önce daha açıklayıcı olabilmesi için öncelikle Adorno'nun negatif diyalektik düşüncesine kadar geleneksel felsefe ile olan tasfiyeci hesaplaşmasının kısa bir değerlendirmesinin yapılması zorunlu görülmektedir.

Bu gereklilikten hareketle, çalışmanın birinci bölümünde Adorno'nun felsefi programı ana hatlarıyla özetlendikten sonra³ negatif diyalektik düşüncesine temel olan geleneksel felsefeye yönelik eleştirilerine yer verilecektir. Negatif diyalektiğin oluşumuna temel olması bakımından Adorno'nun felsefi programının ana hatlarıyla ortaya koyulması ve hangi noktalarda geleneksel felsefeye eleştirilerde bulunduğu bilinmesi, çalışmanın temel probleminin anlaşılması bakımından oldukça önem taşımaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise negatif diyalektik düşüncesinin ne anlama geldiği negatif diyalektiğin kavramsal kategorilerinin de yardımıyla açığa çıkartılarak, Adorno'nun

³ Adorno gibi üretken ve ilgi alanı oldukça geniş bir düşünürün, felsefi programını ana hatlarıyla özetlemek bile geniş hacimli bir çalışmayı gerektirmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Adorno'nun felsefi programı ana hatlarıyla incelenirken ana eksen olarak negatif diyalektik düşüncesine temel kaynak sağlayan yaklaşımları üzerinde durulacaktır.

negatif diyalektiği bir özdeşlik ve totalite eleştirisi olarak nasıl serimlediği analiz edilmeye çalışılacaktır. Negatif diyalektik, bir çözüme mantığı olduğundan kolayca tanımlanabilecek ve kolayca kavranabilecek bir düşünce yöntemi değildir. Bu gerçekten hareketle, Adorno'nun kendi diyalektik yöntemini tanımlaması sırasında aşmayı amaçladığı Hegel diyalektiğinin de üzerinde durmak gerekmektedir. Bu nedenle negatif diyalektik düşüncesinin ne anlama geldiği Adorno'nun Hegelyen diyalektiğe yönelik eleştirileri bağlamında da ortaya konulmaya çalışılacak ve ayrıca bölüm boyunca Adorno'nun aşmaya çalıştığı özdeşlik ilkesi ile totalite de daima negatif diyalektiğın anlaşılması konusunda önemli bir moment olarak yerini alacaktır.

BÖLÜM 1

ADORNO’NUN FELSEFİ PROGRAMI VE NEGATİF DİYALEKTİĞİN TEMELİ OLARAK GELENEKSEL FELSEFE ELEŞTİRİSİ

Dünyayı bir ilkedden çıkarsama isteği, iktidara direnmek yerine onu gasp etmek isteyen kişinin tutumudur (Adorno, 2014, s. 93).

Sosyal bilimlerin hemen her alanında disiplinler arası olarak tanımlanabilecek önemli eserler veren Adorno, Bronner’in yerinde betimlemesiyle, “Alban Berg ile birlikte çalışma fırsatı bulmuş bir müzikolojist, fenomenolojinin anlaşılabilirliği hakkında uzmanlığa sahip bir filozof, Batı Marksizmi geleneğine doymuş bir sosyal teorisyen, karmaşık ampirik çalışmalarda bulunmuş bir sosyolog, bir edebiyat ve şiir ustası, bir antropolojik düşünür ve yeni ile teknik olarak yenilikçi olana kendini adanmış bir estetik”⁴düşünürdür (1994, s. 180). Adorno’nun ortaya koyduğu eserlerin her birinde bir diğer eserinin izi sürülebilme, Adorno kaleme aldığı eserler ile sistematik bir düşünür olmasa da, devamlılığı esas alan tutarlı bir düşünür olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Jay’in çarpıcı bir şekilde dile getirdiği gibi, “Adorno tarih ile felsefe arasındaki diyalektik ilişkinin önemini hep vurgulamış olmakla birlikte, kendi düşüncesi bütün bir hayatı boyunca şaşılacak kadar değişmeyen bir olgunluk içinde seyretmiştir” (2001, s. 71). Adorno’nun felsefi düşüncelerinde her teorisyende görülebilecek tarihsel yorum ve yaklaşım farkları bulunmakla beraber, düşüncelerinin ana hatlarında Louis Althusser’in Marks için kullandığı şekilde bir “epistemolojik kopuş” tespit edip dönemleştirilebilecek çarpıcı değişimler görülmemiştir. Adorno’nun düşünce hayatı boyunca düşüncelerinin tutarlılık göstermesi ve ortaya koyduğu her bir eserinde diğer eserine temel oluşturacak düşünce nüvelerini geliştirmek için çabalaması, negatif diyalektiğe evrilen felsefi düşüncesinin bütün olarak incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

⁴ Çalışma boyunca kullanılan yabancı kaynakların çevirisi aksi belirtilmediği sürece tez yazarına aittir.

1.1 Adorno'nun Felsefi Programı

Proletarya Marks'ın teorisinde öne sürdüğü gibi, kendini tarihin öznesi ve nesnesi olarak şekillendirmeyi başaramadı (Adorno, 2008, s. 43).

Adorno'nun bu çalışmada bir özdeşlik ve totalite eleştirisi olarak analiz etmeye çalıştığımız negatif diyalektik düşüncesinin ortaya koyulduğu *Negatif Diyalektik* başlıklı eseri dışında çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bu eserler içerisinde özellikle *Kierkegaard: Estetiğin Kuruluşu* (*Kierkegaard: Konstruktion des Asthetischen*, 1933), Horkheimer ile beraber kaleme aldığı *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefesi Fragmanlar* (*Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente*, 1947), *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar* (*Reflexionen aus dem Beschadigten Leben*, 1951), *Epistemolojiye Karşı: Bir Metakritik* (*Zur Metakritik der Erkenntnistheoria. Studien über Husserl und die phänomenologischen*, 1956),⁵ *Hegel Üzerine Üç İnceleme* (*Drei Studien zu Hegel*, 1957)⁶ ve *Sahicilik Jargonu* (*Jargon Der Eigentlichkeit: Zur deutschen Ideologie*, 1966) *Negatif Diyalektik* ile devamlılık özelliği gösteren en önemli eserleridir. Ayrıca *Ontoloji ve Diyalektik, Tarih ve Özgürlük Öğretisi Üzerine* isimli konferansları ile felsefi manifestosu olarak görülebilecek “Felsefenin Edimselliği”⁷(1931-Doçentlik dersi) ve “Doğal Tarih Düşüncesi” (1932) makalesi negatif diyalektik düşüncesinin nüvelerini oluşturmaktadır.⁸ Adorno tüm bu eserlerinde Eleştirel

⁵ Reijen, Adorno'nun eserlerini tarihsel olarak sıralarken bu eserle ilgili şöyle bir not düşmüş: “kendisinin felsefi programını da içeren bu kitap Adorno'nun kendisine göre onun en önemli eseridir” (Reijen, 1999, s. 127).

⁶ Adorno'nun Hegel'in sistem felsefesine yönelik eleştirilerini birçok açıdan önceleyen çalışması.

⁷ Buck-Morss, Adorno'nun bu konuşmasını “ayrışmanın mantığı” ve ardından dönüştüğü “negatif diyalektik” kavramını sunan en önemli metin olarak tanımlamaktadır (Buck-Morss, 1979, s. 69).

⁸ Buck-Morss, Adorno'nun enstitüye üye olduğu yıl olan 1938'de Benjamin'e yazdığı bir mektuba atıfta bulunur. Adorno Benjamin'e şöyle demektedir: “Ayrışma, Max ve benim edebi planlarımız somut bir hal almaya başladı. Öyle ki öncelikle beraber diyalektiğin bu yeni açık uçlu yapısıyla ilgili uzun bir makale yazacağız. İkimizin de kafasında planlar dolu” (Buck-Morss, 1979, s. 68). Dolayısıyla Adorno 1960'lı yılların başında yazmaya başlayıp

Kuramın önemli bir teorisyeni olarak, statükonun iş birlikçisi olarak gördüğü geleneksel felsefe ile eleştirel teori-felsefe arasında bir ayırım yapmaya çalışmış ve eleştirel felsefenin geleneksel felsefe ile olan farkını ortaya koymuştur.

Claussen Adorno'nun biyografisi olma özelliğini taşıyan *Son Deha: Theodor W. Adorno* isimli eserinde, Adorno'nun çok genç yaşta yazdığı ve 1919 yılında *Frankfurt Öğrenci Gazetesi*'nde yayımlanan bir yazısıyla, 1960'lı yıllarda bir profesör olarak okulla ilgili verdiği seminerler arasındaki şaşırtıcı üslup benzerliğine vurgu yapmaktadır (2012, s. 67). Claussen'in Adorno'nun yıllar geçse de tutarlılık gösteren ve şaşırtıcı bir şekilde değişmediğine vurgu yaptığı üslubuyla, Jay'in Adorno'nun düşüncesinin “bütün bir hayatı boyunca şaşılacak kadar değişmeyen bir olgunluk içerisinde seyretmiş” (2001, s. 71) olduğu ifadesi beraber düşünüldüğünde bir yanlış anlaşılma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bu ihtimal, Adorno'yu bir sistem felsefecisi olarak tahayyül etmektir. Claussen'in ve Jay'in burada Adorno ile ilgili şaşırtıcı buldukları, tüm bir felsefi enerjisini kapalı sistemleri çözmek için harcamış olan Adorno'nun kendi düşüncelerinin bu kadar istikrarlı bir seyrinin olmasıdır. Söz konusu istikrar bir çeşit “kendi içine kapanma” izlenimi uyandırmaktadır. Bu tarz bir içe kapanma gerçekten iddia edilebilir olduğunda Adorno'nun felsefi mücadelesini temelden sarsacaktır, çünkü Adorno'nun felsefi düşüncelerini ortaya koyarken temel motivasyonu, dünyanın bütünlüklü bir açıklamasının ortaya koyulması değil, dünyanın bütünlüklü bir açıklamasını yaptığını iddia eden felsefi geleneklerin tutarsızlıklarını *içkin eleştiri* aracılığıyla açığa çıkarıp felsefeye yeni bir yön kazandırmaktır. Dolayısıyla, Adorno için “istikrar”, “tutarlılık”, “değişmezlik” gibi kavramlar dinamik bir özelliğe sahip olan toplumun anlaşılması konusunda son derece sorunlu bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle Adorno kendisi hakkında sarf edilen “tutarlı ve istikrarlı bir düşünür” olduğu iddialarına karşı mesafeli yaklaşacaktır. Bu hususlar göz önünde

1966 yılında tamamlayabildiği diyalektiğin “açık uçlu” formülünü, dolayısıyla negatif diyalektiği yıllar önce Max Horkheimer ile beraber zihninde formüle etmeye başlamıştır.

bulundurulduğunda, Adorno'nun felsefi serüveninin istikrar ve tutarlılık boyutunun “istikrarlı ve tutarlı bir şekilde kendi içine kapanmaya karşı” verilen bir mücadelenin yansıması olduğu açığa çıkacaktır. Sistem felseficilerinin aksine Adorno'nun felsefi düşüncesinin en temelinde kapalı sistemlere yönelik eleştiri yatmaktadır. Adorno kendi felsefi düşüncelerini, sistematik bir şekilde ifade etmek yerine, aforizmalarla, farklı anlamlandırmalara açık, net bir konumlandırma içermeyen, tamamlanmamış bir şekilde ifade etmiştir⁹. Kendi deyimiyle metinleri “her önermenin merkeze eşit uzaklıkta durması” (2014, s. 75) düşüncesine bağlı olarak kaleme alınmıştır. Buck-Morss, Adorno'nun anti sistematik felsefi düşüncesine uygun olan kendisine özgü yazım tarzıyla ilgili şunları söylemektedir:

Adorno deneme yazmamış, onları *kompoze* etmiştir ve diyalektik alanda bir virtüözdür. Onun kompozisyonları bir dizi diyalektik akis yoluyla bir “ikri” ifade etmektedir. Cümleler müzikal temalar gibi gelişir: varyasyonlardan oluşan devamlı bir spiral içerisinde parçalarına ayrılır ve tekrardan bir araya gelirler. Görülen olgular Freudyen görülen rüya sembolleriydi: Onlar “üstbelirlenmiştir”, dolayısıyla çelişkili karmaşıklıklarının yorum yoluyla çözülmesi gerekmektedir. Ancak ortada bir olumlama, bir ‘kapalı kadans’ bulunmamaktadır. Çelişkiler aydınlatılmıştır; ancak çözümlenmemiştir (1979, s. 101).

Adorno'nun düşünce serüveni boyunca ısrarla karşımıza çıkan şey, geleneksel felsefeye yönelik “sistematiklik” eleştirisidir. Özdeşlik ve totalite eleştirisi ile de bağlantılı olan sistem felsefelerine yönelik eleştirileri *Ahlak Felsefesinin Sorunları* eserinde de çarpıcı bir şekilde yerini almaktadır. Adorno felsefi düşüncelerini ortaya koyarken “ilk olarak”, “ikinci olarak”, “üçüncü olarak” şeklinde akıl yürütmediğini, çünkü bunun sistematik felsefeye uygun düşen bir söylem olduğunu vurgulamaktadır:

Sistematik felsefe denen kavramın son derece sorunlu bir hal aldığı mevcut durumda bu daha da geçerlidir. Sistematik felsefenin sorunlu yapısı konusuna burada giremiyorum, zira bir girsek başka herhangi bir şey konuşamaz hale geliriz, ama ta Nietzsche'nin bile “sistemin namussuzluğu”ndan veya “sistemler yaratmanın içerdiği

⁹ *Minima Moralia, Aydınlanmanın Diyalektiği ve Negatif Diyalektik* bu tür yazım tarzına örnektir.

namumussuzluk”tan bahsederek radikal biçimde formülleştirdiği bu sorundan hepimizin şu veya bu ölçüde haberdar olduğunuzu varsayıyorum (...) Fikirlerimi “ilk olarak”, “ikinci olarak”, “üçüncü olarak” şeklinde dile getirmeyi kendime yediremeyeceğimi söylemişim, çünkü bu sadece konuya hiç mi hiç uygun olmayan bir tür sistematiklik gösterişi demek olurdu (2012, s. 31).

Horkheimer da Adorno’nun neredeyse tüm yazılarında karşılaşılan sistematik felsefe eleştirisini takdirle karşılayıp Adorno ile yakınlaşmasının nedeni olarak Adorno’nun “var olan karşısında duyduğu nefretle keskinleşmiş bakışı”nı (Delacampagne, 2014, s. 201) ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla, Delacampagne’nin de vurguladığı gibi “Adorno’nun sistematik olmayan eleştirel zekâsını, şeylerin gizli yönlerini keşfetme yeteneğini beğenmektedir” (2014, s. 201). Bu yaklaşımın temelinde eleştirel kuramcıların, her şeyden önce felsefi bir sistem ortaya koymak yerine, filozofları ve felsefi gelenekleri eleştiriye tabi tutarak kapalı felsefi sistemlerini çözmek ve sistem felsefelerinin içsel çelişkilerini açığa çıkarmak iddiası yatmaktadır. Dolayısıyla “başka sistemlerin başına bela kesilen bir at sineği olarak Eleştirel Teori” (Jay, 2014, s. 92-93) kuramcıları hiçbir düşünüre ya da felsefi geleneğe bağlı olarak düşünce üretmemekte, bunun yerine eklektik ve sistemleri çözmeye yönelik bir yöntem izlemektedir. Adorno ve diğer eleştirel kuramcılar felsefi gelenekleri öncelikle toplumsal yaşamın dinamik niteliği nedeniyle bir yandan revize etmeye çalışırken (özellikle Marksizm’e yönelik) diğer yandan büyük felsefi geleneklerde katıldıkları noktaları eleştirel kuramın içerisine dâhil ederek Eleştirel Kuram’ı bir dizi felsefi gelenek ve filozofun düşüncelerinden oluşan eklektik bir kuram olarak sunmaktadırlar (2014, s. 92). Adorno felsefesinin temel karakteristiğini de önemli oranda belirleyen bu tutumun, özellikle Adorno’nun Kierkegaard ve Husserl alımlamasında somutlaştığını söylemek yerinde olacaktır. Adorno bir yandan bu iki düşünürün düşüncelerindeki “doğruluk unsurlarını keşfetmeye çalışırken, diğer yandan onların düşüncelerindeki ideolojik unsurlara” (Cevizci, 2003, s. 48) saldırarak indirgemeci değil kritik (seçmek, ayıklamak anlamında) bir geleneğin takipçisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Adorno, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marks, Friedrich Nietzsche, Georg Lukacs, Sigmund Freud ve Walter Benjamin gibi düşünürlerden yoğun olarak etkilenmiştir. Ancak Horkheimer gibi felsefesini son kertede Nietzsche'nin "büyük bir gerçek eleştirilmeyi hak eder, putlaştırılmayı değil" sözünü referans alarak ortaya koymuştur. Adorno'nun yaşamı boyunca "yıkıcı bir tarzda" ilerleyen eleştirel yaklaşımı Nietzsche'nin düşüncelerindeki "sarsıcı eleştirel enerjiye" benzemektedir. Jay'e göre Nietzsche'yi irrasyonel olarak değerlendirip faşizme yakın bulanların aksine Adorno, Nietzsche'nin kitle kültürü eleştirisi, aydınlanmanın çarpıklıklarına yönelik eleştirel saptamaları ve geleneksel metafiziğe yönelik "çöküş haberi" değerinde olan sert eleştirilerini daima dikkate almış ve Nietzsche'deki "sarsıcı eleştirel enerjiye" saygı duymuştur (2001, s. 18). *Ahlak Felsefesinin Sorunları* eserinde Nietzsche'nin ahlaka yönelik yaklaşımını eleştirmesine rağmen "büyük denem filozoflar arasında en çok şeyi ona –hatta Hegel'den bile çok ona – borçluyum" (2012, s. 168) diyen Adorno, Nietzsche'nin "eşsiz önemi'nin" altını çizmektedir:

Nietzsche'nin eşsiz önemi, iyi'de kötü'nün mevcudiyetini ifşa etmiş ve böylece kötünün toplumun pozitif kurumları içerisinde, özellikle de farklı ideolojiler içerisinde somut biçimlere bürünmüş olmasını eleştirmiş olmasından gelir. Bu bence akla gelebilecek her türlü karanlıkçı ve gerici eğilimin onun belli önermelerine yaslanmış olmasından çok daha önemlidir. Sunduğu eleştiri de mesela, ideolojileri *en bloc* mahkûm eden ama ideolojilerin iç işleyişlerine, Nietzsche kadar derinden girmeyi asla başaramamış olan Marksist teoriden çok daha incelikli ve özgüdür (2012, s. 167).

Held de Adorno felsefesinin belirleyici özelliklerini kavramamız için üç etkiye vurgu yapmaktadır. Bunlar; Marks'ın Hegel'in tarih yorumuna dair eleştirileri, Benjamin'in kavramsal düşünce ve evrensel tarih eleştirisi ve Nietzsche'nin epistemolojide nihai temel arayışlarına, özdeşlik düşüncesine ve sistematik felsefeye yönelttiği eleştirilerdir (Held, 1980, s. 203). Nietzsche'nin diğer filozoflara karşı argümanlarının birçoğunu, örneğin özdeşlik kuramının geçerliliği ve temellendirme sorununu Adorno yazılarında ifade etmektedir. Nietzsche'nin tüm değerler ve düşünceler hakkındaki şüpheciliği, eleştirel duruşu, geleneksel

değer ve kavramları kabul etmeyip tüm değerlerin ve kavramların değiştirilmesi ile yeniden değerlendirilmesine yönelik düşünceleri, sürekli bir gelişme ve değişme durumu içerisinde olan dünyayı, daha iyi kavramak için dinamik bir yöntem ihtiyacını ortaya koyması, Adorno'nun felsefesini önemli ölçüde etkilemiştir. Tarihin deviniminin 'düşünce yapısında içselleştirilmiş' olduğu gerekçesiyle tarihi kavramak için onun değişen yapısına uygun yöntemler geliştirmek gerektiğine yönelik bu çağrı Adorno felsefesinde yankı bulmuştur (Held, 1980, s. 208-209).

Wajda, "Kierkegaard and the Concept of Negative Dialectics of Theodor Adorno" başlıklı makalesinde Adorno'nun felsefi programının temeli olan sistem felsefesi eleştirisinde Nietzsche dışında Kierkegaard'ın sistem eleştirisinin de önemli bir payı olduğunu savunmaktadır¹⁰. Wajda bu iddiasını özellikle Adorno'nun negatif diyalektik kavramının, Kierkegaard'ın varoluşsal felsefesinin "negatif" kavramıyla olan benzerliği üzerinden temellendirir. Wajda'ya göre Adorno, *Negatif Diyalektik*'de Kierkegaard'a, Kant, Hegel, Heidegger gibi filozoflara oranla çok az atıfta bulunsa da, Adorno'da Kierkegaard etkisi çok açıktır. Örneğin Hegel'in özdeşlik varsayımını eleştiren Kierkegaard sentezi bertaraf etme konusunda Adorno'yu öndeleyen eleştiriler getirmiştir. Wajda'nın Kierkegaard ve Adorno ilişkisine değindiği makalesinde üç nokta öne çıkmaktadır:

- Adorno, Kierkegaard'ın özdeşlik eleştirisini son kertede başarısız bir proje olarak görse de Kierkegaard'ın özdeşlik eleştirisini takdirle karşılamaktadır.
- Hegel diyalektiğinin olumsuzlamanın olumsuzlaması aşamasını, dolayısıyla sentez momentini eleştirmek konusunda Kierkegaard Adorno'yu öndelemiştir.
- Sistem felsefesi eleştirisi için Adorno, Kierkegaard'ın Hegel eleştirilerinden etkilenmiştir. Kierkegaard sistemi, kavram ve soyutlamalara aşırı vurgu

¹⁰ Bronner da, Adorno'nun Kierkegaard'a "kendisinin itiraf edeceğinden daha yakın" olduğunu söylemektedir (1994, s. 186).

yapması nedeniyle eleştirmiş, bu durumun da Hegel’de somutlaşmış olduğunu savunmuştur. Kierkegaard’ın bu eleştirileri Adorno’nun Hegel eleştirilerine kaynaklık etmiştir (2012, s. 141-145).

Adorno’nun felsefi programında sistem felsefesi eleştirisinin yanında en önemli momentlerden biri de özne ve nesne ilişkisidir. Adorno’nun Alman idealizminden Kierkegaard’a, Kierkegaard’dan Husserl’e ve Heidegger’e uzanan eleştirel ilgisinin esas odağında özne ve nesnenin ilişkisi bulunmaktadır. Jürgen Habermas da özne-nesne problemine olan ilgisi nedeniyle Adorno’nun felsefesini Jay’in aktarımıyla “esas itibarıyla, gerek idealist felsefe geleneği için ve gerekse eleştirel Marxist gelenek için çok merkezi bir konumu olan karmaşık bir sorunu; bugünkü dünyada öznelerin nesnelere ile nasıl bağlantılandırılacağı ve ileride mümkün bir gelecekte bu bağlantının nasıl bir bağlantı olabileceği sorununu konu edinmiş” bir ‘bilinç felsefesi’ olarak tanımlamaktadır (2001, s. 72-73). Adorno için üzerinde çalıştığı felsefi gelenekler ya özneyi nesneye indirgemiş ya da nesneyi özneye indirgemıştır. Ona göre ise özne ve nesnenin arasındaki ilişki ne mutlak bir birlik, ne de mutlak bir dualitedir. Özne ve nesne birbirini oluşturur; birinin diğerini kapsamaması ya da birinin diğerine indirgenmesi mümkün değildir. Özne ve nesne içsel olarak birbirine bağlıdır ve bilişsel süreçte birbirinden bağımsız oluşumlardır. Adorno bu konuda eleştirilerini özellikle burjuva idealizmine yöneltir, idealizmdeki kurucu özneliliğin öznenin kavramları meydana getirdiği iddiasını Adorno yanıltıcı bulur. Deneycilik gibi farklı felsefi yaklaşımların da içerisine dâhil olduğu bir çevreyi Adorno “özdeş düşünce” içerisine dâhil eder. Tüm nesnelere genel tanımlarını birlikçi sistemlerin altına dâhil ederek, tekeli genel kavramlar altında sınıflandırarak, bireysel olanı sistem içerisinde işlevsiz kılan bu yaklaşımlar Adorno’ya göre egemen ideolojilerin baskısına boyun eğmektedir (Held, 1980, s. 202). Adorno’nun özne-nesne ilişkisine yoğunlaşmasının temel nedenini kısaca özetlemek gerekirse; özne ve nesne arasında bir birlik var saymadan ve

Kartezyen dualiteye geri dönüş yapmadan ikisi arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamaktır (Rose, 1979, s. 56).

Adorno'nun özdeşlik ve sistem felsefesi eleştirisine olan yaklaşımı en çok Marks ve Hegel ile olan ilişkisinde belirginleşmektedir. Kapalı bir sistem yaratmamak için oluşturduğu bakış açısı, Adorno'nun düşünsel etkisi altında olduğu bu düşünörlere karşı yaklaşımının eklektik bir yaklaşım olmasına neden olmuştur. Hâlbuki Hegel ve Marks, Adorno'nun felsefi disiplin kazanması konusunda üzerinde en büyük etkisi olan birkaç düşünürden biridir. Adorno'nun Hegel ve Marks ile olan ilişkisi, *Minima Moralia*'nın "Sunuş" kısmında Horkheimer için yazdığı "hiçbir düşünce yok ki burada, onu kâğıda geçirmeye vakit bulmuş adam kadar Horkheimer'e de ait olmasın" (2014, s. 18) yaklaşımına çok benzerdir. Örnek vermek gerekirse Adorno *Hegel Üzerine Üç İnceleme*'nin giriş kısmında Hegel için Horkheimer'a *Minima Moralia*'da söylediklerini anımsatırcasına şöyle demektedir: "Bugünlerde Hegel'in felsefesiyle bağlantı kurmadan, düşünce deneyimine hakkını vererek, hatta sadece bu değil, şekillendirilmiş deneyime de hakkını vererek herhangi bir alanda teorik bir fikir oluşturmak zordur" (1993, s. 2). Negatif diyalektiği öğrencilerine anlattığı dersinde ise şöyle demektedir: "Bugün bile bizi bu kadar etkileyen Hegel'in gücü o kadar muazzamdır ki, bugün sizlere sunduğum fikirlerde onun işlemediği ya da etkisinin bulunmadığı bir konu olduğunu söylemek mümkün değildir" (2008, s. 21). Bu nedenle, Bozzetti yerinde bir tanımla Adorno-Hegel ilişkisini kesintisiz bir diyalog olarak tanımlamaktadır (2002, s. 293). Adorno Hegel'e yönelik övgü içeren benzer cümleleri Marks için de kurmuş bir yandan da bu düşünörlerin kapalı felsefe sistemini aşmaya çalışmıştır. Adorno'nun Hegel'e yönelik itirazları Marks'a yönelik itirazlarının yanında çok daha keskindir.

Eleştirel Teorinin ve özel olarak da Adorno'nun Hegel ve Marks ile ilişkisi, eleştirel teori üzerine yapılan çalışmalar için ihmal edilmesi mümkün olmayan merkezi bir öneme sahiptir. Hegel'in diyalektik yorumu ve Marks'ın Hegel'in diyalektiğini somut insan yaşamına

uyarlamasıyla ortaya koyduğu diyalektik materyalizm, hem Adorno'nun hem de eleştirel kuram düşüncesinin belirleyici bir momenti olarak görülmektedir. Frankfurt Okulu tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, Okul'un Hegelci ve Marksçı kökenleri ısrarla vurgulanmakta ve "eleştiri" kavramının Kant ile beraber eleştirel kuram için Hegel ve Marksçı kökenine vurgu yapılmaktadır. Hem Frankfurt Okulu'nun hem de Adorno'nun bu iki düşünürle olan ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda ortaya çıkan güçlük, belirli noktalarda Hegel ve Marks'a duyulan hayranlık, belirli noktalarda ise onların felsefelerinin çarpık yönlerini eleştirerek aşmaya yönelik ilgidir. Eleştirel Kuram'ın Kant ile başlayan ve Hegel ve Marks ile devam eden bir eleştiri geleneğinin devamı olduğunu vurgulamaktan çekinmeyen Adorno, aynı zamanda bu geleneğin sistematik bir felsefe geleneği olduğunu da vurgulayarak kendi felsefesini Hegel ve Marks felsefesi dışında sistematik olmayan bir felsefe olarak sunmayı amaçlamaktadır. İzleyen alt bölümlerde, Adorno'nun felsefesinin önce Marksizmle, daha sonra ise Hegel ile eleştirel ilişkisini açıklamaya çalışacağım.

1.1.1 Adorno'nun Felsefi Programının Marksizm ile İlişkisi

Phil Slater Frankfurt Okulu'nun Marksizmle olan ilişkisini incelediği *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi: Marksist Bir Yaklaşım* isimli kitabında Frankfurt Okulu'nun Marksizm'le olan ilişkisi üzerine yapılan iki yanlış değerlendirmenin altını çizmektedir. Slater'a göre Frankfurt Okulu'nun Marksizm'le olan ilişkisi ne kuruluş yıllarında Ortodoks Marksistler tarafından dile getirildiği gibi revizyonizm ya da eklektisizm, ne de kimi entelektüellerin yaptığı yorumun aksine Marksist bir duruş olarak nitelendirilebilir. Slater'ın yorumuna göre bu iki yanlış ve önyargılı yaklaşımın aksine "1930'ların ve 1940'ların başlarında Frankfurt Okulu, tarihsel materyalizmin yorumlanmasına ve bütünlük kazanmasına ciddi bir katkıda bulunmuştur, ancak aynı zamanda Marksist düşünce için merkezi bir önemi olan praxis ile ilişki kurmayı başaramamıştır" (1998, s. 10). Dolayısıyla, teori düzeyinde Marks'a yaklaşımları birçok Marksist tarafından takdirle karşılanırken, praxis ile olan kopuklukları Marksizm ile

Frankfurt Okulu arasında önemli bir yaklaşım farkı ortaya çıkarmaktadır. Frankfurt Okulu düşünürleri tarihsel materyalizmin yöntemini, kategorilerini ve siyasal bakış açısını eleştirel yöntemlerine dâhil etmelerine rağmen, bu dâhil etme sürecinde, bu kategorilerden özellikle ekonomik sömürü ve devrimci dönüşüme ilişkin olanlarını, yeterince somutlaştıramadıklarından Marksist yaklaşımları yetersiz ve kısıtlı kalmıştır (1998, s. 10).

Frankfurt Okulu gerçekten de kuruluş yıllarından itibaren Marksist düşünceyi temel bir referans olarak görmüştür. Marksizm Frankfurt Okulu düşünürleri için, Hegel'in toplumsal yaşantıyı idealist bir temelde ele alıp yorumlamasının aksine insanın insanla ve doğa ile olan somut ilişkisine odaklanarak, toplumsal yaşantıyı materyalist bir çerçeveden yorumlamış ve eleştirel enerjisini sömürü düzeni olarak gördüğü kapitalizmi eleştirmek ve aşmak için kullanmıştır. Marksizm Frankfurt Okulu ve Adorno için zengin bir felsefi düşünce mirası olmasının yanında, kapitalist sömürü koşullarının aşılması için tarihin dönüştürücü öznesi ve nesnensi olarak proletaryayı işaret etmesiyle de praxis konusunda da temel bir düşünce kaynağıdır.

Adorno'nun Marksizme yönelik ikircikli yaklaşımı, onun Ortodoks Marksistlerden farklı bir Marksizm anlayışına sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Adorno Marksizme en yakın olduğu dönemlerde bile Ortodoks bir çizgide durmamış bunun yerine Lukacs ve Korsch'un başını çektiği heterodoks Batılı Marksizm'e yakın olmuştur. Bu yaklaşımının temelinde Adorno'nun sürekli devrimci özelliğini vurguladığı Marks'a bazı önemli noktalardan eleştiri getirmesi yatmaktadır. Bu eleştirilerden en önemlisi, Marks'ın temelde devrimci bir felsefe ortaya koymuş olmasına rağmen, Alman İdealizmi mirasından kaynaklanan ve bir türlü aşamamış olduğu doğa ve insan arasındaki ilişkiye dair ortaya koyduğu düşüncelerdir. Örneğin Adorno *Negatif Diyalektik* isimli eserinde Marks'ın Alman İdealizmini aşamamış olduğu kimi noktaların altını çizmektedir. Bunlardan en önemlisini Adorno şu şekilde dile getirir: "Marks, Kant'tan ve Alman idealizminden miras aldığı pratik aklın önceliği tezini dünyayı salt

yorumlamak yerine değiştirmek amacıyla keskinleştirmiştir. Böylelikle kök-burjuva denilebilecek bir Şeye, doğa üzerinde mutlak tahakküm kurma programına bağlı kalmıştır” (2016, s. 223) dolayısıyla tarihin materyalist yorumu Adorno için eski düşünce geleneklerinden kaynaklı sorunlar iermektedir¹¹. *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabında aydınlanmaya yönelik en önemli itiraz noktası insanın doğa üzerinde kurduğu tahakkmdr. Marksizm doğaya yönelik tahakkümcü özne geleneği içerisine dâhil edilerek tarihsel materyalizmin insan ve doğa arasında kurduğu sorunlu ilişki mahkûm edilir. Doğanın insanileştirilmesi düşüncesi üzerine temellenen Marksizm eleştirisinin merkezinde insanın doğa üzerinde kurduğu tahakkümün yanında her türlü özdeşliği eleştiren Eleştirel Kuram’ın Hegel’in idealizminden tarihsel materyalizme geçen doğa ile insan arasındaki özdeşlik varsayımı da bulunur. Aydınlanma eleştirisinde aydınlanmanın tasfiye etmeyi amaçladığı mite geri döndüğünü savunan Adorno ve Horkheimer aydınlanmanın bir mitolojiye dönmesi ile önce doğaya sonra da insana yönelik tahakkümcü doğasını açığa vurduğunu savunur. Marks’ın doğanın insanileştirilmesi kavramı, işte bu mite dönüşen aydınlanmanın tahakkümcü doğasının dışına çıkamamaktadır (Yaşat, 2014, s. 66). Adorno’ya göre Marks pozitivisttir (Adorno & Horkheimer, 2014, s. 34) ve Marks tarafından vurgulanan “doğanın insanlaşması” ve “insanın doğallaşması” gereklidir, ancak bu dönüşümü insanın ve doğanın kendisine özgü özelliklerini ortadan kaldırarak hayata geçirmek doğru değildir (Jay, 2014, s. 413). Dolayısıyla Marks’ın doğa ile insan arasında kurduğu ilişki aydınlanma eleştirisinin başlığı altında yerini almaktadır. Ayrıca *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde anti-semitizme ilişkin bölümde anti-semitizm kapitalizm öncesi dönemlere inilerek analiz edilmiştir. Anti-semitizmin kapitalizm öncesinde kökleştiği düşüncesi de Marks tarafından reddedilmesi kuvvetle muhtemel bir düşüncedir (2014, s. 398). Marksizm’e yönelik bu eleştirel duruş, Jay’in vurguladığı gibi eleştirel kuram düşünürlerinin Marksizm’i “geçerli

¹¹ Rush, “Conceptual Foundations of Early Critical Theory” başlıklı makalesinde Adorno’nun Horkheimer ve Marcuse gibi Marksizmin Hegel ile sürekliliğini vurgulayan bir versiyonundan geldiğini (2004,s.32) söylemektedir. Bu yorum sadece *Negatif Diyalektik* için düşünüldüğünde bile doğrudur

doğrulukların kapalı bir sistemi olarak değerlendirmeyi” (2014, s. 391) reddetmesinden kaynaklanmaktadır. Adorno’ya göre toplumsal yaşamın değişiyor olduğu gerçeği tüm teorilerin buna bağlı olarak değişmesi gerektiğini göstermektedir.

Adorno ve diğer eleştirel kuramcılar Marksizmi eleştirip onu yeni tarihsel koşullara göre yeniden değerlendirirken kapitalizm ve kapitalizmin 19. yüzyıldan itibaren gelişimi üzerine yoğunlaşmışlardır. Marksizm ve eleştirel teorinin kapitalizme yönelik ortaklaştıkları noktaların bazıları Held’e göre şunlardır:

- 1) İnsanlık kapitalist üretim tarzının belirlediği bir toplumda (kapitalist toplumda) yaşamaktadır. Bu toplum alışverişe dayalı bir meta toplumudur. Ürünler, insan istek ve gereksinimlerini tatmin etmek için değil, değer ve karı gerçekleştirmek için üretilir.
- 2) Ürünlerin meta karakteri (niteliği), basit olarak onların alışverişleri tarafından değil, onların soyut olarak alışverişlerinin yapılması yoluyla belirlenir. Soyut iş zamanına dayalı olan alışveriş, üretim sürecinin öznel yanını olduğu kadar nesnel biçimini de etkiler.
- 3) Kapitalist sosyal sürecin birliğini güvence altına alan fetişleşmesini ve şeyleşmesini de sağlar. İnsan emeğinin ürünleri, bağımsız , “kendi yaşamları olan” , ve “doğal” değerler olarak nitelenir. Tüketim, dağıtım ve alışveriş sonucu oluşan sosyal ve maddi ilişkiler hemen anlaşılabilir. Onlar illüzyon ve meta fetişizmi tarafından gizlenir. (Kızılcılık, 2008 , s. 380-381)

Adorno, Marks’ın kapitalizm yorumlarına önemli noktalarda katılmakta, felsefi ve sosyolojik analizlerinde “Marksist terminolojiyi terk edemeyiz” (Adorno & Horkheimer, 2014, s. 28) diyerek Marksçı kategoriler olan *metalaşma*, *şeyleşme*, *mücadele*, *fetişleşme* kavramlarını kapitalizmin tahakkümcü ve totalleştirici niteliğini vurgulamak için sıklıkla kullanmaktadır. Ancak Adorno kapitalizmi toplumsal yapıyı belirleyen önemli bir üretim biçimi olarak tanımlamasına rağmen, tarihsel değişimi ekonomik altyapıya belirleyici bir güç atfederek açıklamaktan uzak durmaktadır. Bunun yerine Adorno diyalektik dolayımından faydalanarak üst yapının görece özerkliğine başvurur ve kendisini Ortodoks Marksizm’den uzaklaştırarak devletin, çeşitli kurumların, kültürel unsurların ve toplumsal yapıyı oluşturan bireylerin

belirleyici bir güç olarak altyapıya karşı olan bağımsızlığına olanak tanır (Best & Kellner, 2011, s. 266). Ayrıca Adorno Marks'ın analiz ettiği kapitalizmin tarihsel olarak kendini yenilediğini ve klasik kapitalizmden tekeller devlet kapitalizmine evrildiğini savunmaktadır. Adorno'ya göre kapitalizm Marks'ın iddiasının aksine giderek güçlenmiş ve Marks'ın tarihin dönüştürücü gücü olarak işaret ettiği proletarya, kendisini bir sınıf olarak gerçekleştirmek yerine giderek yozlaşmış ve tarihin dönüştürücü bir öznesi olma gücünü yitirmiştir (Adorno, 2008, s. 43). Adorno'nun işçi sınıfının tarihin nesnesi ve öznesi olarak kendini gerçekleştirmeyi başaramadığı konusundaki düşüncesi radikal bir sonuç doğurmaktadır. Adorno, bu yorumuyla kapitalizmin tahakkümcü ve sömürücü doğasına karşı bir direniş odağı olarak artık sınıf yerine bireysel direnişi işaret ederek, birey dışında herhangi bir kolektif direnç grubu, bütüncül bir özne tanımlamamaktadır. Bunun yerine Adorno Benjamin gibi "tikellikler ve gündelik tecrübelerimizin en mikroskobik ayrıntıları" (Best & Kellner, 2011, s. 270) üzerine odaklanarak mikrolojik yaklaşımı ön plana çıkartmaktadır¹². Adorno için artık temel çelişki sınıf çelişkisi değil insan ile doğa arasındaki hem içsel hem de dışsal olarak bulunan çok daha kapsamlı çelişkidir. İnsan ile doğa arasındaki ilişkinin kökeni kapitalizm öncesi dönemde bulunduğu gibi, kapitalizmin aşılması durumunda dahi belki daha bile kuvvetli bulunacaktır.

Adorno ayrıca Marksın 11. Tezinde felsefeyi (yorumu) ortadan kaldırmaya dönük aceleci pratik müdahale kaygısı görür. Teori ve pratiğin birbirinden ayrılması ve teorinin pratik karşısında değersizleştirilmesine karşı Adorno "teori ile pratiği birbirinden ayırmanın yanıltıcı bir tarafı olduğunun" (Adorno & Horkheimer, 2014, s. 43) altını çizerek düşünmenin kendisinin bizzat pratik bir şey olduğunu vurgular (2014, s. 46) ve "pratik aklın önceliğinden

¹² Rush'a göre Adorno, Benjamin'in "görüngülerin tekel özelliklerinin çoğu bozulmadan kolektif bir şekilde ortaya çıkmasına izin verirken çalışma nesnesine dair sistematik önyargıları dışarıda bırakan, ayrıntılı görüngülerin 'mikrolojik analizi' görüşünden" yoğun olarak etkilenmiştir (2005, s. 34).

teori nefretine giden yol her zaman bir adımlıktı” (Adorno, 2014, s. 93) düşüncesine bağlı olarak Marks’ın Feuerbach üzerine 11. Tezini reel sosyalizm örneğinden yola çıkarak eleştirir:

Bugün ise tam tersi oluyor. Eylemin imkânsızlığı uğruna ve yüzünden eyleme sarılıyorlar. Her nedense daha Marks’dan bir yara var. Kendinden pek emin olamadığı için Feuerbach Tezlerinin Onbirincisini öyle otoriter bir biçimde ileri sürüyordu. (...) Doğrusu eleştiriyi de alaya alıyordu. Ama Genç Hegelcilere karşı kullandığı ünlü esprisi, yani “Eleştirel Eleştiri” deyimini “karavana”ya dönüştü, hedefini şaşırınca tamamıyla bir totoloji olduğu ortaya çıktı. Praksis zorlamasına tanınan öncelik, Marx’ın kendi yaptığı eleştiriyi irrasyonel hale sokarak susturdu (Adorno, 2011, s. 102-103).

1.1.2. Adorno’nun Hegel Eleştirisi ve Felsefi Programının Hegelci Kökenleri

Adorno ve eleştirel kuramın Hegel ile olan ilişkisi de en az Marksizm’le olan ilişkisi kadar ikirciklidir.¹³Adorno nasıl Marks’ın Hegel’i aştığı noktaları Marks lehine takdir ediyorsa Hegel’in de Kant’ı aştığı noktaları takdir eder, ancak felsefesini idealist bir temelde, monist bir sistem içerisinde serimlediği için de Hegel’e daima mesafe ile yaklaşır. Adorno’nun mesafeli yaklaşımında Hegel’e en çok hakkını teslim ettiği nokta diyalektik konusudur¹⁴. Diyalektik yaklaşım, Adorno’nun felsefe hayatı boyunca vazgeçemediği ancak negatif diyalektik ile yeniden tanımlama ihtiyacı hissettiği bir moment olarak karşımıza çıkmaktadır. Formal mantığı statik algısı nedeniyle eleştiren Hegel, Adorno’ya göre ortaya koyduğu mantık ve toplum teorisi¹⁵ ile felsefe tarihinin en önemli işlerinden birine imza atmıştır.

¹³ Bozzetti, Hegel ve Adorno ilişkisini şöyle değerlendirmiş: “Hegel’in sistemi Adorno’nun külliyatını hiçbir felsefi çalışmanın yapmadığı kadar etkilemiştir. Bu yüzden Adorno’yu anlamak isteyen bir kimse zamanla anti-Hegelcilik anlayışına da sıçrayan araştırmalarında Hegelciliği yok sayamazlar” (Bozzetti, 2002, s. 292).

¹⁴ Adorno, *Lectures On Negative Dialectics*’de Hegel için “diyalektiğin büyük kurucusu” der ve Hegel’in fenomenolojisindeki felsefede süreç ve sonucun bir ve aynı olduğu görüşünü över (2008, s. 4).

¹⁵ Adorno şöyle diyor: “Hegel toplum anlayışımıza ve bireyin toplumla ilişkisine –bizim odaklanmamız gereken noktalar- kesin bir katkıda bulundu. Bu Hegelci görüş olmadan, bugün anladığımız anlamıyla bir toplum teorisi mümkün olamazdı” (Adorno, 2008, s. 16).

Adorno mantığa kazandırdığı devrimci özellikler nedeniyle Hegel'i övmesine rağmen Hegel'i özne ve nesne, gerçeklik ve düşünce arasında özdeşlik öngörmesi ve diyalektik bir yaklaşımı olmasına karşın hem bütünlüğü daima asıl olarak görmesi hem de “-tıpkı Kant gibi- mutlak ilk hareket ettiricinin hâkimiyeti nevinden bir şeyi kabul” (Adorno, 2012:a, s. 54). etmesi nedeniyle eleştirir. Adorno'ya göre Hegel çokça eleştirmiş olmasına rağmen *prima philosophia*'dan¹⁶ tam olarak sıyrılamamıştır. Hegel felsefesinde *prima philosophia* kalıntıları vardır. Adorno bu düşüncesini somutlaştırmak için Hegel'in diyalektiğinde öznenin konumuna atıfta bulunur. Adorno'ya göre Hegel diyalektiğinde “öznenin, her şeye rağmen , 'ilksel' ve 'öncelikli' olduğu varsayımı” (Adorno, 2014, s. 76) bulunur. Hâlbuki diyalektiğin görevi özneye öncelik tanımak değil “çıkarsamacı bir sistemin tüm izlerini de silmektir” (2014, s. 76).

Hegel'e yönelik özdeşlik ve totalite eleştirisi ise Adorno'nun Hegel konusunda yazdığı her yazıda önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin *Negatif Diyalektik* kitabından önce yazdığı *Minima Moralia*'da çok sayıda aforizmayla Hegel'e eleştirel göndermelerde bulunmaktadır. Bu aforizmalarda Adorno, Hegel'i bireyi küçümsemekle, liberal düşünüş ile iç içe olmakla ve karşıtlıkları, iç uyumu koruyan bir totalite anlayışı içerisinde konumlandıran bir yaklaşım sergilemekle eleştirir (2014, s. 17). Adorno'nun düşüncesinde Hegel sistematik felsefe geleneğinin en önemli temsilcisidir ve tikele genel karşısında yaşam hakkı tanımamaktadır. Adorno'nun yorumuyla Hegel, tüm bir felsefesini, felsefesini belirleyen unsurları belirli noktalarda bütünlüğün bir parçası olarak yerleştirmekte ve bütünü daima zihninde bulundurarak tekile ve tikele yaklaşmaktadır. Birey ve tikel kategorisinin Adorno felsefesinde kendi içinde bir anlamı ve değeri olmasına rağmen Hegel'de birey ve bireysellik ancak kendi karşıtlarıyla bir bütünlük içinde bir anlam oluşturup, önem taşımaktadır (Orman, 2013 (1), s. 177). Bu nedenle Hegel, Adorno'ya göre, “yapıtının hiçbir noktasında bütünün önceliğine kuşkuyla

¹⁶ Prima Philosophia: İlksel veya temel felsefe. Her türlü felsefi önermenin indirgenebileceği nihai dayanak veya hipostaz.

yaklaşmaz” (Adorno, 2014, s. 17) ve “tikelin tasfiyesi lehinde” (2014, s. 17) oyunu kullanır. Böylece burjuva toplumunu ve burjuva toplumunun en önemli kategorilerinden biri olan bireyi hipostazlaştırır ve ikisi arasındaki diyalektiğe gerektiği kadar önem vermez (2014, s. 17). Hegel’in felsefesinde bireyin konumu boş ve geçersiz bir konumdur (2014, s. 118). *Minima Moralia*’dan sıklıkla alıntılanan “bütün, yanlıştır” aforizması Hegel’e yönelik örtük bir eleştiridir. Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’nin “Önsöz”ünde yer alan “ussal olan edimseldir ve edimsel olan ussaldır” (2006, s.23) sözü ile edimsellik ve ussallık arasında kurduğu özdeşlik, Adorno’nun akıl eleştirilerinde sıklıkla kullanılır. Hegel’in tüm yaklaşımlarında bütünü öncelikli olarak konumlandığını düşünen Adorno Hegel’in tarih felsefesini de hedef alır:

Hegel’in tarih felsefesi bu çağı içerebilmiş olsaydı, Hitler’in robot-bombaları da dünyanın kendini simgeler aracılığıyla doğrudan doğruya açığa çıkardığı o seçilmiş ampirik olgulardan biri olarak, İskender’in erken ölümünün ve benzeri imgelerin yanında yerini alırdı. Faşizmin kendisi gibi robotlar da öznesiz çalışıyorlar. Tıpkı onun gibi robotlar da müthiş bir teknik kusursuzluğu mutlak körlük ile birleştiriyorlar. Ve yine Faşizm gibi onlar da ölümcül bir korku yaratıyorlar ve tamamıyla etkisizler. “Dünya tinini gördüm”, ama at üzerinde değildi, kanatlanmıştı ve başsızdı -ki bu da aynı anda Hegel’in tarih felsefesini çürütür (Adorno, 2014, s. 59).

Hegel’e *Minima Moralia*’da çok sayıda eleştirel göndermede bulunan Adorno *Hegel Üzerine Üç İnceleme*’yi ise sadece Hegel’i incelemek için kaleme almıştır. 1956 ile 1963 yılları arasında kaleme alınan çalışma, Adorno açısından diyalektiğin negatif formülasyonu için bir ön hazırlıktır (Coole, 2000, s. 180). Eserin üç bölümünden ikisi Hegel metinlerinin –özellikle *Tinin Fenomenolojisi* ve *Mantık Bilimi* - nasıl okunacağına ilişkindir. Adorno Hegel’in metinlerinin aşkın bir sübjektifliğe dayandığını düşünmektedir. Adorno’ya göre okuyucu, metinleri okurken hem yeni bir entelektüel deneyimin içine girer hem de seyirci kalır (Rose, 1979, s. 56-57). Adorno eserinde Hegel’in eserlerinin özelliklerine değindikten sonra Hegel’i Kant’ın görüşlerine yön veren bir dizi sistematik ayrımı; örneğin kavram ve sezgi, kendiliğindelik ve kavrayış, biçim ve içerik, akıl ve zihin gibi kategorileri spekülâtif

özdeşleştirmeye uğratmakla eleştirir (Jarvis, 1998, s. 152). Hegel'in metodu ve sistemi arasındaki ayrım, politik felsefesindeki birey ve toplum arasındaki ilişki, evrensel tarih hakkındaki yorumları Adorno'nun Hegel'e en çok eleştirel yaklaştığı konuları oluşturur. Marks'ın aksine Hegel, burjuva çelişkilerine ideal bir çözüm hayal etmekte dahi başarısız olmakla ve bu bakımdan olumsuz olan bir düzeni olumlayarak olanı devam ettirme amacıyla suçlanır (Coole, 2000, s. 180). Adorno şöyle der:

Hegel felsefesi bütün önemli anlarında negatif olmayı amaçlamıştır; ancak amaçlarının aksi doğrultusunda bir bütün olarak negatif hale gelmesi halinde objelerinin negatifliğini de kabul eder. Bu noktada süje ve objenin özdeşsizliği, kavram ve olgu, fikir ve toplum göz ardı edilemez bir şekilde onun felsefesinde ortaya çıkar; böylelikle nihayetinde mutlak negatifliğe doğru çözünecektir, aynı zamanda sözünü tutar ve ele aldığı konu ile gerçekten özdeş hale gelir (1993, s. 31-32).

1.1.3. Eleştirinin Kaynağı Olarak Metinsel Analiz Yöntemi ve Adorno'nun Tikel Arayışı

Adorno özellikle Kant, Hegel, Kierkegaard, Husserl ve Heidegger gibi düşünürlerin metinlerini kılı kırk yararcasına inceleyerek eleştirmiştir. Buck-Morss Adorno'nun bu metin inceleme yönteminin kaynağı olarak Benjamin'i işaret eder. Bu işaretin temelinde Adorno'nun sözü edilen düşünürlerin metinlerini incelerken Benjamin'den öğrendiği *metinsel analiz* yöntemini sıklıkla uygulamış olması yatmaktadır. Metinsel analiz Adorno'ya göre burjuva felsefecilerinin yazılarında, burjuva sosyal yapıyı tanımlamak için düşüncelerin toplumsal işlevinden daha fazlasını göstermektedir. Adorno metinsel analiz yöntemiyle, felsefi metinlerin kökenine inerek oldukça ayrıntılı olan noktalara eğilmiştir (Buck-Morss, 1979, s. 76). Metinsel analiz yönteminde Adorno, incelediği düşünürlerin metinlerinde özellikle *prima philosophia*, kavram hiyerarşisi, dogmatizm, özdeşlik ve totalite düşüncesi, temelcilik-kökencilik, sistem, metafizik ve idealist felsefe kalıntıları, pozitivist söylem ve yargılar gibi meselelere odaklanır. Adorno'nun felsefe programının normatif değil eleştirel olmasının temelinde sıklıkla eleştirdiği

bu unsurlar konusundaki tereddütleri rol oynamıştır. Norm koyucu felsefelerin genellikle özdeşlik öngörmesi, bütüne odaklanması, değişmez bir köken, başlangıç noktası ya da temel arayışı içerisine girmesi, kendi sistemlerine odaklanarak düşünsel anlamda içlerine kapanmaları, Adorno'nun düşünce hayatı boyunca uzak durduğu yaklaşımlardır. Adorno bu yaklaşımların aksine özdeşsizlik vurgusu yapmakta, sistem arayışı içerisinde olmayı reddetmekte, kavram hiyerarşisini ve temelcilik arayışını kırmak için *yıldız kümesi (constellation)* ve *güçler alanı*'na başvurmaktadır. Adorno *güçler alanı*'nı karmaşık bir fenomeni oluşturan unsurların dinamik ve karşılıklı ilişki içerisinde olduğunu ifade etmek için kullanırken, *yıldız kümesini (constellation)* ise bir ortak merkezde ya da bir tözde toplanıp bu çerçevede anlamlandırılmaya karşı koymak için direnen kavramların bir bütünlük oluşturmak yerine karşılıklı ilişki içinde var olduklarını göstermek için kullanır (Jay, 2001, s. 7-8).

Adorno'nun eleştirel toplum felsefesinde *güçler alanı* ve *yıldız kümesi* metaforları, gelenekselleşmiş düşünce kalıplarını kırmaya yönelik bir direnç olarak ortaya çıkmıştır. Adorno bu iki eğretileme aracılığıyla geleneksel olarak tanımladığı felsefelere karşı alternatif bir felsefe yöntemi ortaya koymaktadır. Geleneksel felsefede iki şey arasındaki bağımlılık ilişkisi ya da belirlenim ilişkisi Adorno'da güçler alanına dönüşürken, dev kavramların üzerinde yükselen ve kavramlarının arasında öncelik sonralık ilişkisi bulunan felsefelerin kavram hiyerarşisi ise *yıldız kümesi* metaforu ile uyum ve özerkliğin bir arada bulunduğu kavramlar grubuna dönüşür. Jay'e göre Adorno "kültürel ve toplumsal görüngeleri incelerken, görüngelerin öznel ve nesnel yanları, tikel ve tümel yanları, tarihsel ve doğal yanları arasındaki tek bir kalıba dökülmesi olanaksız ilişkileri ifade etmek için bu iki metaforu sık sık kullanmıştır" (2001, s. 7). Bu iki metaforla Adorno, yarı postmodern bir yazım tarzı olarak görülen kendisine özgü bir yazım tarzı geliştirmiştir. Bir öğeden söz eder etmez diğer öğeleri edilginleştirmemek için geride bırakmadan vurgulaması, hiyerarşik düşünce oluşturmaya karşı bir direnç göstermesi

nedeniyedir. *Güçler alanı* ya da *yıldız kümelerindeki* her bir öge Adorno için eşit öneme sahiptir. Her biri hem belirlenmiş hem de belirleyen olarak konumlandırılır.

Ayrıca bu iki metafor aracılığıyla Adorno bir yandan eleştirmiş olduğu geleneklerin tuzağına düşmekten kendini korurken, bir yandan da felsefesinde tikel olanı tümel olanın boyunduruğu altına sokmayıp tikel olanı muhafaza etmekte, geleneksel felsefenin mutlak ve değişmez olanın peşinde koşup olguları analiz etmek için genel olana başvurduğu yerde Adorno geçici olana, bireye, tikele odaklanmakta ve felsefenin özgürleşmesiyle bireyin özgürlüğü arasında bağlantı görmektedir. Toplumun kültür endüstrisi aracılığıyla bir kitle toplumuna dönüştüğü “farlılığın silinmesinin başlı başına bir amaç ilan edildiği bu totaliter korolar dönemi” (Adorno, 2014, s. 18) Adorno’nun felsefi yaklaşımını büyük oranda etkilemiştir. Kitle kültürü analizlerinde, mevcut toplumun kapitalist totalite tarafından giderek birbirine benzetildiği ve otantik burjuva bireyinin yok olmak üzere olduğu düşüncesi Adorno’yu tikele yönlendirmiştir. Bu nedenle Adorno, Becermen’in de vurguladığı gibi, “bütün bir felsefi serüveni boyunca, somut ve biricik olanın, tikel olanın peşinde olmuştur” (2009, s. 45) . Adorno tikel ile tümel arasındaki ilişkinin bir özdeşlik ilişkisi değil, diyalektik bir ilişki olduğu düşüncesinden yola çıkar ve tümelin tahakkümüne karşı tikele ağırlık verilerek, tümelin tikeli yutmasına engel olunması gerektiğini savunur. Dolayısıyla, yaklaşımında bir yandan “toplumsal analizin bireysel deneyimden öğreneceği çok şey vardır” (Adorno, 2014, s. 17) düşüncesine sadık kalırken diğer yandan da söz konusu tikelliklerin ve bireylerin yine toplumsal çelişki ve ilişkilerin bir sonucu olarak toplumsal olandan tamamen yalıtılarak ele alınamayacağını gözden kaçırmayacak kadar da diyalektik düşünebilmiştir.

Adorno tikelliklere yaptığı bu vurgu ve özdeşlik ile temelcilik eleştirisiyle postmodern düşünürlerle yaklaşırken, diyalektiğe yaptığı vurgu ve iddialı bir hakikat kavramı geliştirmesiyle de postmodern düşünürlerden ayrılmaktadır (Best & Kellner, 2011, s. 274-275). Adorno

geleneksel düşünce şemalarına getirdiği eleştirilerle Best ve Kellner tarafından post-modern düşüncenin önceleyicisi (ön-postmodern teori) olarak tanımlanır. Bu tanımlama için en önemli kaynak, 1931’de Frankfurt Üniversitesi Felsefe Fakültesi’ne Giriş konuşması olan “Felsefe’nin Edimselliği”dir. “Felsefenin Edimselliği” Adorno’nun felsefi programının bir özetini vermesinin (Buck-Morss, 1979, s. 64) yanında Benjamin’in Adorno üzerindeki etkisini göstermesi ve negatif diyalektik için kullanılan “uzlaşmaz felsefe” özelliklerini (Kejanlıoğlu, 2005, s. 80 ve 160) içermesi bakımından da oldukça önemlidir. Rush ise Adorno’nun eleştirel felsefeye katkısının bu konuşmayla başlamış olduğunu ve eleştirel kuram kavramının ne anlama geldiğinin en iyi cevabının bu konuşma içerisinde saklı olduğunu belirtmektedir (2005, s. 31).

Adorno söz konusu konuşmasına düşünce ve gerçeklik arasında özdeşlik kuran tüm felsefi yaklaşımları uyararak başlamıştır¹⁷. Adorno’nun uyarısı toplumsal yapının parçalanmışlığının böyle bir girişime artık hiçbir şekilde geçit vermeyeceği üzerine temellenir. Adorno’nun bir hayli yıkıcı olan konuşması neredeyse Almanya’daki tüm felsefi girişimleri suçlayarak ya da Buck-Morss’un deyimiyile “günümüz felsefe okullarında karşılaşılan sorunları özetleyerek” (1979, s. 69) ilerler. Adorno’ya göre geleneksel felsefenin iddiasını yeniden öne süren Modern Alman felsefesi, kendi içinde eleştirmekte olduğu klasik Alman felsefesi kadar antinomiktir (Rose, 1979, s. 53). Bilim ve felsefeyi birleştirme girişimlerine karşı Adorno felsefenin görevi ile bilimin görevini birbirinden ayırır. Adorno için bilimin görevi araştırmayken felsefenin görevi yorumlamaktır:

Açıkça söylemek gerekirse: Bilimin görevi araştırma; felsefeninki ise yorumlamadır. Burada büyük ve belki ebedi bir paradoks yatar: felsefe, durmadan ve her zaman ve doğru iddiasıyla birlikte, yorumlamaya kesin bir anahtarı dahi olmadan yorumlayıcı bir şekilde ilerlemelidir; ne olduklarının ve harikulade önermelerinin şifrelerindeki geçici

¹⁷ Konuşmadaki özdeşlik ve totalite eleştirilerine daha ayrıntılı şekilde ilerleyen sayfalarda özdeşlik ve totalite eleştirisi başlığı altında yer verilecektir.

ve kaybolan izlerden başka bir şeyi yoktur. Felsefe tarihi, bu önermelerin tarihinden başka bir şey değildir (Adorno, 1977 (31), s. 126).

Kejanlıoğlu, Adorno'nun bilim ve felsefenin görevlerini ayırıp felsefenin görevinin yorum olduğunu belirtmesini Buck-Morss'un şöyle yorumladığını yazar:

Adorno yorumun, orjinalinde niyetlenen bir anlamı yeniden elde etmek ya da hatırlamak anlamına gelmesini reddetti. Görünüşün perdesinin ardında ne bir 'gerçek dünya' ne de açığa çıkarılacak sabit bir anlam vardır. Hakikat ancak var olan öğelerin takımyıldızlarının (*constellations*) aydınlanışları (*illuminations*), bütünselleşmemiş bir gerçekliğin ani ve anlık açığa vurumları haline gelmesine izin verilmesi yoluyla keşfedilebilirdi (2005, s. 161-162).

Adorno'nun birçok yönden negatif diyalektiğin habercisi olan bu konuşması idealizmin çöküşü üzerine temellenmiştir. Yaşam felsefesini ve Neo-Kantçı girişimleri kısaca eleştirdikten sonra Adorno idealist krizin septomatığı olduğunu savunduğu iki felsefi girişime odaklanır. Bunlar, Husserl ve Heidegger'ın başını çektiği fenomenoloji ve düşünce hayatı boyunca çekişme içerisinde olacağı pozitivistdir. Adorno'nun geleneksel felsefe içerisine dâhil ettiği bu iki felsefi girişimle hesaplaşması bu konuşmayla son bulmayacak ve Adorno cepheyi genişleterek (Alman varoluşçular başta olmak üzere) geleneksel felsefeye karşı kıran kırana bir mücadeleye girişecektir. İzleyen bölümde, Adorno'nun bu mücadelesinin çerçevesini çizmeye çalışacağım.

1.2. Adorno'nun Geleneksel Felsefe Eleştirisi

Adorno'nun felsefi programında geleneksel felsefenin tasfiye edilmesi isteği önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İki büyük dünya savaşıyla milyonlarca kişinin öldüğü, Holokost gibi Avrupa'nın ortasında insanlık tarihi boyunca görülen en büyük vahşetlerden birinin yaşandığı, kapitalizmin tekelci kapitalizm aşamasına geçerek kendisini yeniden örgütlediği ve eşitsizliğin, adaletsizliğin zirve yaptığı bir çağda, Adorno mevcut yaşantının doğru olmadığından ve olumsuzlanması gerektiği düşüncesinden yola çıkarak mevcut yaşantıyı olumsuzlayarak aşmaya yönelmeyen tüm felsefi çabaların son kertede geleneksel felsefe içine dâhil edilmesi gerektiğini savunan negatif bir felsefe formüle etmiştir. Bu felsefeye göre olumsuzlamak, geleneksel düşünce şemalarını ayırt etmenin bir yöntemi olarak düşünülür. Adorno, olumsuzlamayı felsefesinin merkezine koyarak felsefeye asıl görevini (eleştiri) hatırlatır ve olumsuzlama sürecinde hedef aldığı felsefelerin tutarsızlıklarını *içkin eleştiri*¹⁸ yöntemiyle açığa çıkartır. Kant'a kadar izi sürülebilen *İçkin eleştiri* Koçak'ın *Akıl Tutulması* için yazdığı "Önsöz"de Horkheimer'a atfen vurguladığı gibi; "tarihsel bağlamı içinde, var olanın karşısına kendi kavramsal ilkelerinin iddialarıyla çıkmak, böylece ikisi arasındaki ilişkiyi eleştirmek ve onları aşmak" (2013, s. 43) anlamına gelmektedir. Adorno'ya göre içkin eleştiri "bir bakıma, dışarıdan getirdiği kavramları, kendi başına bırakılmış nesnenin olmaya çalıştığı şeye dönüştürmek ve bunu nesnenin olduğu şey ile karşılaştırmaktır. İçkin eleştiri, zamanda ve uzayda sabit kılınmış nesnenin katılığını, mümkün ile gerçek arasındaki gerilim alanında çözümlüme uğratmak durumundadır (Adorno, 1969, s. 69). Adorno yöntemin öznel akıl tarafından dışarıdan dayatılmasına karşı çıkar; Ona göre, "nesnenin yapısını izlemek ve onu

¹⁸ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seyla Benhabib'in, *Eleştiri, Norm ve Ütopya: Eleştirel Teorinin Temellerine İlişkin Bir İnceleme* (Benhabib, 2005) adlı çalışmanın "İçkin Eleştirinin Kökeni" başlıklı ilk bölümüne bakılabilir.

kendi içinde hareket sahibi olan bir nesne olarak kavramsallaştırmak isteyen kişi, nesneden bağımsız bir yöntemin olmadığını” kabul etmelidir (1969, s. 48).

Adorno *içkin eleştiriyi* hem ideolojik yöntem olarak hem de gerçekliği ortaya çıkarma yöntemi olarak kullanmıştır. Burjuva toplumunu burjuva düşünürlerinin eserlerinde görünür hale getirme girişiminde *içkin eleştiri* Adorno için vazgeçilmez bir araçtır. Adorno'nun *içkin eleştiri* yöntemi özellikle fenomenoloji, pozitivism ve varoluşçuluk eleştirisi sırasında karşımıza çıkmasına rağmen Adorno geleneksel felsefeyi salt bu üç felsefi gelenek üzerinden somutlaştırmak yerine, çok daha geniş bir alana yayarak eleştirir. Deneyimi ontolojikleştirmesiyle fenomenoloji, baskı düzenini görmezden gelmesiyle ampirizm, normatif değerleri ilgi alanı dışında bırakan pozitivism, mevcut sistemi sürdürmeye yönelik bir irade ortaya koyan enstrümantalizm Adorno'nun eleştirilerini üzerine çekerken, ilerlemeye duydukları inanç ve tarihsel gelişim süreçlerine yaptıkları vurgu ile pozitivisteye olan bağlılıklarını açığa vuran Hegel ve Marks da Adorno felsefesinde eleştirilecek düşünürler olarak yerini almaktadır (Bronner, 1994, s. 181).

Reijen'in aktardığına göre Adorno, Oxford'da kaldığı süre boyunca özellikle Husserl ve Heidegger'in fenomenolojisinin bir bilişim teorisi olmanın dışına çıkamadığını ve eleştirel bir felsefe olmayı başaramadığını düşünerek burjuva idealizminin çöküşü sonrasında onun yerini alan ve çarpıklıklarını devam ettiren bu iki filozofla hesaplaşmaya karar vermiştir. Dolayısıyla Adorno 1960'lı yılların ortalarına doğru olumsuz diyalektiğe evrilecek olan geleneksel felsefeye karşı eleştirilerini, özellikle “felsefi tarihin tipik temsilcileri olarak gördüğü” (1999, s. 18) fenomenolojist Husserl ve Heidegger ile girdiği tartışma ile devam ettirmiştir. Postmodern düşünürlerin geleneksel felsefe eleştirilerine yakın bir çizgide ilerleyen Adorno'nun geleneksel felsefe eleştirileri, “idealizmin kendi kendisini tasfiyesi” olarak da değerlendirilmektedir. 1930 yıllarına dayanan eleştirel denemelerinden *Kierkegaard: Estetiğin Kuruluşu* çalışması ve Husserl ile Heidegger'e karşı polemiği andıran eleştirileriyle

Adorno'nun felsefi serüveni geleneksel felsefe içinde tanımladığı düşünürlere karşı giriştiği düşünsel mücadelelerle doludur. Husserl ve Heidegger Adorno'nun zihninde bir bakıma geleneksel felsefenin formasyon değiştirerek yeniden dirilmesinin sembolleridir ve felsefi gelenekteki gelişmeleri uçlara taşıyarak geleneksel felsefeye hizmet etmektedir (1999, s. 18). Adorno'ya göre Husserl'in psikolojizm olmayan yaklaşımı ve “kendinde şey”i reddi idealizmden bir sapmayı göstermektedir, ancak “idealizmin aşırı tanrıbilimsel iddialarından açıkça belli olan iflasına göğüs gererek, Husserl, tekrar dönüp dolaşp, dünyanın zorunlu yapısının bilgisinin, düşünce üzerinde uygun bir sınırlandırma gerektirdiği düşüncesini” (Rush, 2004, s. 32) tekrarlamaktadır. Bu yorumdaki “dönüp dolaşp tekrar düşme” eleştirisi Adorno'nun Husserl, Kierkegaard ve Heidegger'a yönelik eleştirilerinin bir özeti niteliğindedir.

Adorno, geleneksel felsefeye yönelik eleştirilerinde geleneksel felsefelerin kendi iddialarını ve yorumlarını apriori olarak hakikat ile özdeş görmeleri, “kendileri üzerine eleştirel düşünme” yeteneğine sahip olmamaları konusu üzerinde sıklıkla durur. Adorno'ya göre apriori olandan hareketle düşünce üretmek, sakatlanmış yargılara neden olmaktadır. Yanılsama ile hakikatin, tarihsel olan ile evrensel olanın, korunması gereken ile dönüştürülmesi gerekenin, yorum ile somut olgunun birbirine karışacağı bu düşünce biçimi hakikati bulanaklaştırır, tarihsel olanı evrensel olarak sunar ve dönüştürülmesi gerekeni de muhafaza edilmesi gereken olarak tanımlar. Reijen'e göre Adorno için geleneksel felsefenin “var olan varlık” terimi de oldukça bulanıktır. Tarihsel olarak var olan ile gerçekten var olan arasındaki sınırı görmezden gelmektedir. Bu nedenle, geleneksel felsefe somut olarak var olan farklılıkları ve tarihsel olması nedeniyle farklı olanın anlamını kavrama ve açığa çıkarma şansını yitirmektedir. Tüm var olan şeylerin kendi varlığını kendisinin kurmadığını, bu nedenle varlığın salt kendine yönelmiş olan, üzerine düşünülen biçiminde dikkate alınarak anlaşılamayacağını ve “hiçbir şeyin kendisiyle özdeş olmadığını anlamaktan da yoksundur” (1999, s. 24). Adorno'ya göre ayrıca geleneksel felsefeciler felsefenin tarihsel sorunlarıyla bağlantısını kaybederek, kendi

açıklamalarının her varsayımının içinden çıkılmaz bir biçimde tarihsel sorunlarla ve onların tarihiyle bağlantılı olduğunu ve kendilerinden çözülemez olduğunu unutmaktadırlar (Adorno, 1977 (31), s. 121). Geleneksel felsefe Adorno düşüncesinde toplumsal sorunlarla ilgilenip onları aşmaya yönelik bir irade ortaya koymak yerine kendisine has yazım ve düşünce tarzıyla bir bilgilenme süreci geliştirerek toplumsal gerçeklikten hızla uzaklaşmış kendi içerisine kapanan bir uzmanlık dalı olarak ortaya çıkmıştır. Toplumsal gerçeklikten soyutlanma ile sonuçlanan bu uzmanlaşma geleneksel felsefenin ideolojik bir niteliği olduğunu ortaya koyması bakımından oldukça kritiktir.

Adorno'nun geleneksel felsefe eleştirisi için üzerinde durulması gereken diğer bir nokta, Viyana Çevresi, Analitik Felsefe, Mantıksal Atomculuk gibi felsefe anlayışlarına olan eleştirel yaklaşımıdır. Bu akımlardaki, *evidenz (apaçıklık)*, *yöntem bilimsel açıklık* gibi yaklaşımları Adorno, şeyleri gizemden arındırmak yerine mitoslaştırmanın aracı olarak görmektedir (Soykan, 2000, s. 31). Bu yaklaşımıyla Frankfurt Okulu'nun diğer üyeleriyle pozitivism eleştirisi konusunda hemfikirdir. Frankfurt Okulu üyelerinin pozitivism eleştirileri üç ana merkezde toplanabilir. Birincisi, pozitivism toplumu doğru bir şekilde kavrayıp yorumlayabilecek bir yöntem değildir, yetersiz ve yanıltıcıdır. İkincisi, sadece var olanla ilgilendiği için mevcut olanı dönüştürme konusunda isteksizdir ve bu da mevcut koşulları onayladığı anlamına gelmektedir. Üçüncü olarak pozitivism teknik tahakkümle de yakından bağlantılıdır (Bottomore, 2013, s. 34-35). Adorno'nun bu üç eksenle ilerleyen pozitivism yönelik eleştirisi, pozitivismin hem metodolojik olarak toplumu anlayabilmek için doğru bir yöntem olmadığı biçiminde bir yöntem eleştirisi, hem de pozitivist yaklaşımların kapitalist koşulları yeniden ürettiği iddiasıyla aynı zamanda bir ideoloji eleştirisidir.

Adorno'nun *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde sertleşen pozitivism yönelik eleştirileri, 1961'de Alman Sosyoloji Cemiyeti tarafından düzenlenen ve Habermas'ın da dâhil olduğu bir kolokyumda Karl Popper ve Hans Albert ile girdiği münakaşa ile sürmüştür. *Alman*

Sosyolojisinde Pozitivist Tartışma (1969) başlığıyla kitaplaştırılan bu tartışmaya Popper, diyalektik eleştirisi ile başlayıp sosyolojik metodolojide nesnelliği ve tarafsızlığı savunduğu ve sosyal bilimlere doğa bilimlerine benzer bir yaklaşımla yaklaşılması gerektiğini vurguladığı bir konuşma ile katılmıştır. Popper, Adorno'nun fikirlerine ve karanlık bulduğu söylemine de sert eleştirilerde bulunmuştur. Adorno ise Karl Popper'a pozitivist yaklaşımın siyasi işlevini öne çıkararak karşılık vermiştir (Delacampagne, 2014, s. 206). Adorno'ya göre pozitivist kuramın yanlışı onun bilimler arasındaki işbirliğini, toplumsal olarak dayatıldığı biçiminde hakikatin bir dışavurumu olarak düşünmesidir. Ona göre “olguların şeyleştirilmiş maskesine duyduğu takıntılı hayranlıkla pozitivistin kendisi şeyleşme eğilimindedir” (Adorno, 2003 (36), s. 190). Adorno pozitivistliğe yönelik eleştirisini pozitivist gerçekte ile düşünce arasındaki kapanması mümkün olmayan mesafeyi daraltma iddiası üzerinden de geliştirir (Adorno, 2014, s. 132). Gerçekliği mutlak anlamda yakalamaya yönelik direnciyle pozitivistizm Adorno için düşüncenin yargıladığı şey arasındaki oynaklığını reddeder. Mutlak hedefe ulaşma amacıyla pozitivistizm eleştirel bakışı bir kenara bırakır (2014, s. 134). Pozitivistin toplumsal gerçekliği fetişleştirici yaklaşımına karşı yapılması gereken; “ne haklı ve doğru olmaya çalışmak olmalıdır, ne de seçkinlik ve farklılık havalalarına bürünmek. Yapılması gereken, bilginin eleştiri yoluyla, bir yanda kavramla öte yandan onu karşılayan şey arasında tam bir örtüşmenin imkânsız olduğunu göstermektir” (2014, s. 133). Adorno pozitivistliği eleştirirken sıklıkla gizemleştirme ve gizemden arındırma üzerinde durur. Eleştirel kuram gizemleştirilmiş yapıları gizemlerinden arındırırken pozitivistizm gibi geleneksel kuramlar verileni bir olgu olarak kabul edip onu kutsallaştırmaktadır. Bu konuda Bonefeld, Adorno'nun düşüncesini şöyle özetler:

Adorno özellikle *Pozitivist Tartışması*'na yaptığı katkılarda eleştirinin amacının kapitalist anatomiyi tarih ötesi ekonomik kategorilerin tarihsel özgül dışavurumu olarak belirlemek olmadığını ileri sürer. Adorno'ya göre böyle bir girişim saf gizemleştirmeye karşılık gelir. Aksine eleştirinin amacı, kapitalist biçimleri toplumsal bir temelde deşifre etmektir. Diğer bir deyişle, kavramlar ortaya çıktıkları topluma aittirler (2014, s. 37-38).

Adorno'nun pozitivist eleştirel yaklaşımı, felsefi programında da özümsemiştir. Kendi felsefi programında pozitivist söylemler olarak tanımladığı “kanıtlama”, “temellendirme” gibi kavramları hiçbir zaman kullanmamakta, bunların yerine “haklı çıkarma” ya da “gerekçelendirme” gibi kavramları tercih etmektedir¹⁹. Adorno'ya göre “temellendirme”, “kanıtlama” gibi ifadeler, felsefe ve bilimin sağlam ve kesin bilgi edinme ihtiyacının bir yansımasıdır. Oysa mutlak doğruluk, kesinlik diye bir şey yoktur (Soykan, 2000, s. 33-34). Horkheimer gibi Adorno'nun düşüncesi de felsefi geleneklerin pek çoğunda daima bir son söz olarak koyutlanan “gerçekliğin yattığı yer burasıdır” iddiasının reddine dayanmaktadır (Jay, 2014, s. 128). Felsefe ve kesin bilgi arasında kapanması mümkün olmayan bir açıklık gören Adorno, öğrencilerine de açıkça, “ben de ancak kesin bilgiyi size aktarmak yerine, anlatmak zorunda olduğum şeyler üzerinden kendi yolunuzu bulmanız ve fikirlerinizi toparlamanız için sizi teşvik edebilirim” (2008, s. 5) demektedir.

Adorno'nun pozitivist epistemolojiye yönelik eleştirel ilgisi geniş anlamıyla epistemolojiye yönelik bir eleştiri olarak da değerlendirilebilir²⁰. Felsefenin merkezine epistemolojiyi koyarak felsefeyi hakikatin kaynağına ya da mutlak olarak hakikatin kendisine erişecek bir yöntem bulmaya indirgemek, dolayısıyla felsefeyi epistemolojiye indirgemek Adorno için felsefeye yönelik büyük bir yanılgıyı içermektedir (Jarvis, 1998, s. 153). Düşünce ve varlık arasında özdeşlik varsayan teoriler, dünyayı oluşturan arı bir zihin ya da özne düşüncesine dayanan teoriler, dolayısıyla herhangi bir özcülüğü içeren kuramlar, Adorno düşüncesinde, sadece eleştirilecek yaklaşımlar olarak yerini alır. Adorno özdeşliğe başvurmak, özneye dayanmak ve temel bir öz aramak yerine “düşüncenin söylemler, toplumsal tecrübeler

¹⁹ Örnek vermek gerekirse Adorno *Negatif Diyalektik*'in “Önsöz”ünde şöyle der: “Burada izlenen yöntem temellendirilmeyecek, gerekçelendirilecektir” (2016, s. 11).

²⁰ Adorno epistemolojiye yönelik yaklaşımını ana hatlarıyla Husserl üzerine yazdığı *Epistemolojiye Karşı: Bir Metakritik* isimli kitabında ortaya koymuştur.

ve kurumların bir ürünü” (Best & Kellner, 2011, s. 271) olmasından hareket eder ve sarsılmaz bir gerçek, sarsılmaz bir temel arama girişiminde bulunmayı reddeder:

Amaç, çürütülmesi imkânsız mutlak doğrulara ulaşmak olmamalıdır, çünkü bunlar sonuçta totolojiye indirgenir; asıl hedef, öne sürülen düşüncelerin doğruluğunu sorgulayan sorunun kendi kendini de yargılamasını sağlayacak seziler geliştirmektir. Bunu söylemekle, akıldışını yücelten bir felsefeyi, meşruluğunu sadece vahye duyulan sezgisel bir inançtan alan bir takım keyfi postüları savunmuş da olmayız. Aksine, tez ve akıl yürütme arasındaki farkın ortadan kaldırılmasıdır hedeflenen (Adorno, 2014, s. 75).

Adorno, olumsuz diyalektik ile doruk noktasına ulaşacak *içkin eleştiri* yöntemini, düşünce hayatı boyunca hesaplaşma amacıyla olduğu geleneksel felsefenin özellikle iki temel özelliğine karşı uygulamıştır: “Düşünce ve varlık veya kavram ve gerçeklik arasındaki ilişkinin ya salt düşünce/kavram ya da salt varlık/gerçeklik ekseninde anti-diyalektik bir yaklaşımla açıklanabileceği varsayımı ve düşüncenin gerçekliği bütünüyle kuşatabileceği veya açıklayabileceği varsayımı” (Gülenç, 2015, s. 36). Diğer Eleştirel Kuram teorisyenleri gibi Adorno da bu iki yaklaşım üzerinden hareketle düşünce üreten yaklaşımların eleştirel bir duruş sergileyebilme konusunda kötürüm kalacaklarının altını çizer ve böylece özdeşlik ilkesine olan olumsuz yaklaşımını vurgular. Başta Adorno olmak üzere, Eleştirel Kuram düşünürleri bir felsefenin kendi kapasitesinin sınırlarının bilincine varması gerektiğinin savunusuna girer ve bir felsefi yaklaşımda gerçeklik olarak görülenlerin eleştirel olmayan, kendi kapasitesinin farkına varmamış bir aklın yanılsamalı çıkarımı olabilme ihtimalini göz ardı etmezler. Gerçekliği yansıtma iddiası ile hareket eden bir felsefenin, aksine gerçekliği örtme amacına yönelik olabileceği kuşkusunu daima içlerinde taşırlar. Eleştirel Kuram düşünürlerinin taşıdıkları sürekli kuşku, gerçekliğin varlığına yönelik bir “şüpheliğin” yansıması değildir. Bu şüpheli eleştirel felsefenin kendi sınırlarının farkına varma iradesinin bir yansımasıdır. Eleştirinin görevi felsefe aracılığıyla gerçekliği perdelemek yerine, gerçekliği açığa çıkarmak ve onu dönüştürmektir. Adorno eleştirel felsefesini her zaman ve koşulda geçerli hakikat iddiası

üzerine temellendirme iddiasında değildir, gerçekliğin total olarak bilinebilirliği üzerine temellenmiş geleneksel felsefeye en önemli itirazlarından birini bu konu oluşturmaktadır.

Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün müdürü olduktan sonra Enstitü'nün görevlerinin neler olduğunu açıkladığı konuşmasında Horkheimer, temel hedeflerinin somut gerçekliğin yapısını ve bu yapının ne anlam ifade ettiğinin, çok boyutlu bir araştırma aracılığıyla araştırıp açığa çıkarmak olduğunu söylemiştir. Horkheimer'a göre, geleneksel felsefenin en tipik özelliği mevcut sorunları sanki toplumun ve tarihin dışındaymış gibi kavrayarak ele almasıdır. Sorunların toplum ve tarih dışında olmadığını anlayamayan felsefeler, sorunları doğallaştırarak bir sorun olarak görünmez kılmaya çalışmakta, insanların bu sorunların üzerine düşünerek bu sorunları aşmaya ve mevcut gerçekliği dönüştürmeye yönelik enerjilerini pasifize etmektedir. Böylelikle geleneksel felsefe sorunları çarpıtılmış ve uyuşturulmuş algılarıyla sorun olarak görmeyen ve mevcut yaşantıyı üreten egemenlerin tahakküm edici eylem ve söylemlerine kolayca teslim olan pasif bireyler üretmektedir (Gülenç, 2015, s. 35-36). Dolayısıyla geleneksel teori, öznelere yüz yüze geldiği ve yaşadıkları çelişkileri aşmaya yönelik bir dirence sevk etmezken, eleştirel teori öznelere, varoluşlarında latent bir şekilde yer alan çelişkilerin farkına varma iradesi aşılayarak (Çiğdem, 2008, s. 60) toplumsal failere “bilinç biçimlerinin (ya da dünya resimlerinin) ideolojik olarak yanlış olduğunu, onları bu bilinç biçiminin bazı bilirdışı belirleyicilerinin farkına vardırarak” (Guess, 2013, s. 96) göstermektedir.

Adorno'nun geleneksel felsefeye yönelik eleştirel duruşunun temel motivasyonu da Horkheimer'in yorumlarına benzer şekilde geleneksel felsefenin, somut sorunların üstünü örttüğü düşüncesinden kaynaklanır. Adorno'ya göre “felsefeyi, mevcut durumu-ki felsefenin işlevi bu durumu eleştirmektir- kaçınılmaz olarak ebedi kılmaya çalışan pratik politikanın yerine koymaya çalışmak, tam bir anakronizm olacaktır” (Adorno, 2003 (36), s. 195). Adorno bu konuda özellikle ideolojik işleve sahip olduğunu düşündüğü varoluşçuluğu hedef alır. Adorno'ya göre varoluş üzerine odaklanarak felsefeyi varoluş problemi üzerine temellendirme

“her zaman “pozitif” ve dünyayı meşrulaştıran bir işlem olarak, aynı zamanda tinin pozitifliği tezini de” (Adorno, 2014, s. 255) içerisinde barındırır. İzleyen başlık altında Adorno’nun varoluşçu geleneğe dönük eleştirilerini sistematik biçimde ele almaya çalışacağım.

1.2.1. Varoluşçuluk Eleştirisi

Dünya tarihi Hegel için neyse
birey de Kierkegaard için odur
(Adorno, 1989, s. 74).

Adorno *Sahicilik Jargonu ve Negatif Diyalektik*’de de hedef aldığı varoluşçuluğu ilk kez sistematik olarak *Kierkegaard: Estetiğin Kuruluşu* eserinde irdelemiştir²¹. Adorno bu eserde varoluşçuluk düşüncesinin en önemli temsilcisinden biri olan ve varlık kavramına yüklediği anlam ile Heidegger²² ve Jaspers’in düşüncesini de önemli derecede belirleyen Kierkegaard’ın hangi yönlerden geleneksel felsefe içerisine dâhil edilebileceği inceleyerek, Kierkegaard’ın felsefesinde Hegelci unsurları açığa çıkarmaya çalışmış, ayrıca da Kierkegaard’ın soyut birey kavramına dayanan düşüncesindeki estetik kısıtlamalarını ve “içsellik”teki doğal vurgusunu göstermiştir (Rose, 1979, s. 62). Morgan, Adorno’nun Kierkegaard’ı yorumlama yönteminin dışlayıcı olduğuna değinir. Bunu “tam anlamıyla reddetme” olarak tanımlayacak kadar da ileri gider (Martinson, 2012 , s. 3). Soykan ise Adorno’nun söz konusu eserde Kierkegaard’a olan yaklaşımını “oldukça ılımlı” bulur ve bunun temelinde Adorno’nun Kierkegaard’ın

²¹ Adorno’nun 1931’de Paul Tillich danışmanlığında tamamladığı *Habilitationsschrift* ‘dir (doçentlik tezi). Rush (2004, s. 35) Adorno’nun bu çalışmasında Benjamin’in *Alman Tragedyası’nın Kökeni* başlıklı çalışmasından yoğun olarak etkilenmiş olduğunu, yıldız kümesi metaforunu bu kaynağa borçlu olduğunu söyledikten sonra ekler: “Adorno’nun Kierkegaard kitabındaki yorumlayıcı yöntemi, Benjamin’in alegorik metodunu Hegelyen diyalektiğe aşlar. Bu Adorno’nun sonradan ‘negatif diyalektik’ olarak adlandıracağı şeye form olarak çok yakındır”.

²²Adorno, “Felsefenin Edimselliği”nde de Kierkegaard ile Heidegger bağlantısı üzerinde durmaktadır (1977, s.123).

diyalektiğinden ve “ebedilik önünde haklı çıkarma öğretisinden” etkilenmiş olmasının yattığını düşünür. Adorno’nun Kierkegaard’a ılımlı yaklaşması, yine de Soykan’ın deyişiyle “Kierkegaard’ın eleştirilmesini kuşkusuz önlemeyecektir” (2000, s. 22). “Kierkegaard’ın Sevgi Doktrini Üzerine” adlı makalesinde Rose’un aktarımıyla “Kierkegaard’ın tüm karanlık motiflerinin, sosyal eleştiri açısından yorumlandığında, iyi birer eleştirel yönü vardır. Onun pozitif savlarından çoğu somut bir önem kazanmıştır. Bu önem biri onları toplum kavramına çevirir çevirmez yok olur” (1979, s. 63) diyen Adorno, *Estetiğin Kuruluşu*’nda pozitivizm gibi siyasal bir işleve sahip olduğunu düşündüğü Kierkegaardçı varoluşçuluğu, özellikle Kierkegaard’ın öznel dolayimsızlığa yaptığı vurgu ve insanı somut tarihsel ortamından uzaklaştırıp soyutlayan yaklaşımı temelinde hedef alır. Yabancılaşmış insan için bir sığınak olarak görülen 19. yüzyıl burjuva ailesinin ev içi dünyası ile Kierkegaard’ın *ruhsal içsellik alanı* arasında bir bağlantı gören Adorno, Kierkegaard’ın bireyin sığınabileceği, tutunabileceği bir alan yaratma ihtiyacının ideolojik bir işleve sahip olduğunu iddia etmiştir (Jay, 2001, s. 29). Soykan’ın aktarımına başvuracak olursak Adorno’ya göre:

Varoluşçuluğun mitsel özünün patlak verdiği bu umutsuzluk öğretisi’nde, kendi yararını gözetmeme, sınırsız güvenme, merhamet, güçten yoksun olma, kendini yok sayma gibi öznel nitelikler ağır basar: Kierkegaard felsefesinde, sevgi bakımından öteki insan, tüm dış dünya ne ise o olur: öznel içsellik için düpedüz bir sahne. Bu içsellik, aslında hiçbir sınır tanımaz: sevginin tözselliği nesnesizdir (2000, s. 22).

Adorno Kierkegaard’ın düşünce ve gerçeklik arasındaki özdeşliği reddetmesine ve bilginin kuruluşu olarak “özerk aklı” azletmesine en ılımlı yaklaşanlardan biridir (Rose, 1979, s. 63). Ancak Adorno için Kierkegaard’ın felsefesi geleneksel felsefenin özellikle de Hegel’in özneler ile nesnelere özdeş olduğu düşüncesine dayanan özdeşlik teorisine saplanmamak için uğraşsa da, özneyi ön plana çıkarmasıyla çelişiklere bir sözde uyumluluk kazandırarak, istemese de nesnesiz bir öznellik diyalektiği içerisinde kaldığı için, yine bir özdeşlik felsefesi olarak var olmaktadır (Jay, 2001, s. 29-30). Adorno’ya göre Kierkegaard, görünüşte özdeşliği

kabul etmemekte ama Adorno için Kierkegaard'ın özneliği kutsaması farkında olmadan onu özdeşlik teorisine mahkûm etmektedir. Ayrıca Adorno, Kierkegaard'ın somut varoluşsal bireyinin içinde mutlak doğruya ulaşmaya yönelik gizli bir istek görmektedir (Jay, 2014, s. 128).

Adorno Kierkegaard'ın romantizmin eleştiricisi olmasına karşın onun felsefesinin özneye yönelik *içe dönüklük* çağrısının idealist ve romantik özneliğin bakiyesi olduğunu düşünmekte ve bu nedenle Kierkegaard'ın Hegel'de varlık ve düşünce arasındaki özdeşlik düşüncesini eleştirilmesine rağmen onun yerine koyduğu şeyin idealist aşkınlık kategorisine hitap ettiğini savunmaktadır (Rush, 2004, s. 35). Ayrıca Adorno'ya göre, Kierkegaard kapitalist koşullarda insanın varoluşsal koşullarıyla, insanlığın kendi varoluşsal koşulları arasında ayırım yapmak konusunda başarısız olmuş ve bu ikisini birbirine karıştırmıştır. Bu durum, Adorno'ya göre Kierkegaard'ın burjuva *interieur* burjuvaya özgü dairesel biçime yüklediği anlam nedeniyle kendisini dışavurmaktadır (Alford, 2000, s. 147). Adorno, Kierkegaard'ın birey, içe dönüklük ve varlık kavramının soyut, mutlak ve değişmeze ulaştığını ileri sürmektedir. Özne, Kierkegaard'ın içe dönüklük ve anlamı arasındaki diyalektiğin temeli değil yalnızca bir sahnesidir. Bu anlam bireyin özünde yoktur, bireyin nesnesi değildir, ama yalnızca içe dönüklüğün yansımasıyla elde edilebilmesine rağmen ondan farklıdır. Nesnelere ve objektif zihin dünyası Kierkegaard'ın iç diyalektiğiyle alakasızdır. Adorno tarih ve insanlık kavramının Kierkegaard'ın vazgeçilmezi olduğunu ve bu yüzden birey kavramının soyut olduğunu göstermiştir (Rose, 1979, s. 63).

Kierkegaard'ın varoluşçuluğunun merkezindeki umutsuzluk boyununun, Kierkegaard ontolojisinin cennetin değil cehennemın ontolojisi olduğunu göstergesi olduğunu savunan Adorno için Kierkegaard varoluşçuluğunun kilit kavramlarından biri olan *içe dönüklük haline çekilme*, insanın tarih öncesine ait bir tarih hapishanesine geri dönüşü anlamına gelmekte olup, bu tarih hapishanesi insanın anlam yaratma arayışı için hiçbir işleve sahip değildir ve felsefeye

umutsuzluk yüklemek dışında, insana hiçbir çağrıda bulunmayan bir demoralizasyon görevi görerek işlemektedir (Jay, 2014, s. 129) Kierkegaard'ın öznelliğinin kendini kurban etmeyi önerdiğini savunan Adorno bunu “varoluşçu diyalektiğin son sözü ölümdür” diyerek yorumlamaktadır (Soykan, 2000, s. 22).Kierkegaard felsefesinin soyut bir umutsuzluk felsefesi olduğunu vurgulayan Adorno şöyle demektedir:

Varoluşsal diyalektiğin derinliklerinde, varolan bireyin ruhunun sürekli bir döngü içerisindeki tekrar girdabına girdiği umutsuzluğun kişisizliğinde, Kierkegaard'ın sübjektivizmi dibe vurmuştur. Kesinlikle beklendiği gibi bir yere ulaşmamaktadır: ontolojik anlamda değil ama sonsuz anlamsızlık bakımından. Oldukça ince ve aldatıcı bir örtünün altında Kierkegaard'ın varoluş doktrini cehennem ontolojisini gizlemektedir (1989, s. 83).

Şeyleşmeyi reddettiğini savunan Kierkegaard, bir umutsuzluk felsefesi ortaya koyarak dünyayı tarihsel boyutu ile reddetmekte ve karşıtı olduğu şeyleştirme pratiğinin temsilcisi olmaktadır. Maddi nesneden hareket etmek yerine maddi olmayan, idealist unsurlardan hareket eden Kierkegaard terk ettiğini iddia ettiği idealizme de geri dönmektedir. Adorno'ya göre Kierkegaard'ın içe dönüklük çağrısı ile üretim sürecine dahil olamamış olan rantiyer sınıfının mevcut durumu arasında da gizli bir bağlantı vardır (Jay, 2014, s. 129).

Adorno'nun varoluşçuluk eleştirisinin diğer hedefi ise Heidegger'dir. Adorno *Epistemolojiye Karşı: Bir Metakritik*'de asıl olarak Husserl'in fenomenolojisine yoğunlaşsa da Heidegger'in temel ontolojisini de eleştiri içerisine dâhil etmiştir. Husserl'in fenomenolojisinin bir felsefi temel arama arzusuna dayandığı hususu üzerinde duran Adorno, Husserl'in bir zamanlar öğrencisi olmuş olan Heidegger'in insanın *Varlık'a (Being)* açılışının restorasyonuna yönelik arzusu arasında bir bağ olduğunu öne sürmüştür (Jay, 2001, s. 33). Adorno'ya göre Husserl gibi Heidegger de ilk başlangıçları ya da ilk ilkeleri araştırmakta ve “Heidegger'in yaklaşımı, Husserl'in zıtlıklarından çok öteye gitmeyen, ancak içsel çelişkileri, özellikle

‘zamansız ontoloji ve tarih’ arasındaki çatışmayı kamufle etmek ve bastırmak” (Dallmayr, 2010, s. 243) amacındadır. Dallmayr bu konuda Adorno’dan şu satırları aktarmaktadır:

Dayanıklı ve sağlam olan her ne ise, felsefi spekülasyona temel ve ilksel olarak görünmektedir... Temelin (*hypokeimenon*) üstyapıdan daha doğru olduğu kabulünde, doğruluk ve ilkelcilik eşanlı hale gelir. Aracısız varolma doktrinin, özneliği ve derin düşünümü bastırmakla birlikte, belki en tehlikeli sonucu budur (2010, s. 243).

1931’de açılış konuşmasında Heidegger’in felsefesini öznelciliğin ve ontolojik spekülasyonun birleşimi olarak özneliğini gizleyen bir nesnellik çabası olarak tanımlayan Adorno, Heidegger’i bilincin sınırlarını aşmaya çalışmakla suçlamıştır. Adorno için Heidegger’in en temel eserlerinden biri olan *Varlık ve Zaman* totolojiktir ve soyut spekülasyon içermektedir (Dallmayr, 2010, s. 242). Husserl’in aksine epistemolojik arayışı bir ontoloji felsefesi ortaya koyacak kadar ileri giden Heidegger, Adorno için Husserl’den de daha aşağı bir konumdadır.

Adorno’nun varoluşçuluk üzerine yazdığı diğer bir eser ise *Sahicilik Jargonu*’dur. Adorno bu kitapta Heidegger, Jaspers, Buber gibi önde gelen Alman varoluşçularını incelese de asıl olarak hedefinde Heidegger vardır. Heidegger’in “fundamental ontoloji” olarak bilinen ve Almanya’da giderek etkili hale gelen felsefesinin maneviyatı, yerli olanı, hakiki olanı, ilksel ve otantik olanı yeniden düşünme çağrısı Adorno’nun dikkatini çekmiş ve Adorno *Sahicilik Jargonu*’nda Heidegger’in temel ontolojisine yoğunlaşmıştır (Behrens, 2011, s. 194). Adorno başlangıçta *Negatif Diyalektik*’in bir bölümü olarak yazdığı, daha sonra üslup farklılığı nedeniyle *Negatif Diyalektik*’ten ayrı olarak yayınlamaya karar verdiği bu kitabında, dilin jargona gerilemesi ile toplumsal bilincin gerilemesi arasında bağlantı olduğunu ileri sürmüş ve Alman varoluşçularının düşünce ve söylem biçimlerinin tam olarak geleneksel felsefenin amacına uygun olduğunu dile getirmiştir. *Sahicilik Jargonu* başlığı “dili felsefi anlamlarla aşırı yüklemek olan Almanya’da göze çarpan belli dilsel alışkanlıklara veya konuşma kalıplarına göndermede” (Dallmayr, 2010, s. 243-244) bulunmaktadır. Adorno, varoluşçu düşünürlerin

düşüncelerinin içeriklerinden çok bu düşünceleri ifade ediş tarzına yani “jargonlarına” odaklanmıştır. Felsefe, sosyoloji gibi farklı disiplinlerden eski amentülerini terk ederek yeni bir amentü etrafında bir araya gelmiş olan varoluşçuların ortak yönü Adorno’ya göre düşüncelerini ortaya koyuş biçimleridir (Adorno, 2012:b, s. 9). Adorno’ya göre bir jargon etrafında toplanan varoluşçular “entelektüalizm karşıtı entelektüellerdir” ve kendi düşüncelerini ifade etmek için “sahicilik” sözcüğü dışında “varoluşsal,” “hakiki konuşma,” “bağlılık” gibi standart hale gelmiş ve jargonda çeşitli işlevleri olan olan sözcüklere başvurmaktaydılar (2012:b, s. 11).

Adorno bu jargonu toplumsal ve siyasi içerikleriyle değerlendirir. Ona göre jargon “özel alana çekilmenin veya kendi kaderini şekillendirme veya değiştirme kabiliyetinden yoksun aşağı düşen alt orta sınıfın öznel güceniikliğinin” (Dallmayr, 2010, s. 244) bir yansımasıdır. Adorno, Heidegger ve Alman varoluşçularının eserlerindeki dili, 1930 Almanya’ındaki üstün ideolojilerden birinin temsilcisi olması nedeniyle analiz etmiştir. Bu ideolojiyi ve dayandığı felsefeyi, zararlı bir yaptırımın etkisinde ve otoriter bir statükonun onaylanması olarak yorumlamaktadır (Rose, 1979, s. 70). Adorno mevcut somut sorunların yerine ikame edilen, varlık gibi soyut konuların bu düşünürlerin kendilerine özgü dolayimli dilleriyle incelendiği felsefelerin, “cambaza bak” mantığına yönelik hareket ettiğini düşünmektedir. Ona göre varoluşçu felsefeler, şeyleşmeyi ortadan kaldırma girişimlerinde başarısızdır; tersine, kullandıkları dil ile yeni bir şeyleştirme yaratmışlardır. Dolayısıyla, “şeyleştirmeye yönelik itirazın, jargonun temsil ettiği itirazın kendisi şeyleşmiştir” (Adorno, 2012:b, s. 14) Adorno’ya göre hakikilik jargonunun, şeyleşmiş dünyada öznellikten başka bir şeyin kalmadığı savı, gerçek dışıdır ve büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu savın yönlendirdiği felsefi anlayış, toplumsal hegemonyaya karşı eleştirel bir kavrayış kazandırma konusunda özneyi köreltmekte ve sözde bir dolayimsızlık yaratmaktadır. Yabancılaşmayı nedenleriyle birlikte analiz edip aşmaya yönelik bir direnç oluşturması gerekirken, varoluşçuluğun kendisi, yabancılaşmanın önemli bir uğrağı haline gelmektedir (Jay, 2001, s. 62-63). Hegemonyayı sürekli kılan bir

düşünce olarak varoluşçuluk, yok olma tehlikesi yaşadığını iddia ettiği bireysel varoluşu toplumsal dirilişin yeni bir çıkış noktası olarak göstermekte, böylelikle “küçük burjuvazinin kendini ideolojik olarak” (Adorno, 2012:b, s. 14) tatmin etmesini sağlamaktadır. Hegel gibi soyut insan varoluşundan yola çıkan Alman varoluşçularının düşünceleri, Adorno’ya göre insana gerçek bir özgürlük alanı açmak yerine sahte bir öznellik yaratmakta, özgürlük ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi görmezden gelerek bir ideoloji gibi işlemektedir:

İnsanın pratikte bir işlevler demetine indirgenmesi karşısında insan kavramını yüceltmek hiçbir işe yaramaz; yapılması gereken, bu duruma yol açan ve durdurulamaz biçimde genişleyerek üreyen koşulların değiştirilmesidir. Bunun yerine, büyülü Dasein formülünün yardımıyla topluma ve gerçek bireylerin tümüyle ona bağlı olan psikolojisine itibar edilmeyip Hegelci anlamda soyut insan varoluşunun dönüşümünden bahsedilmesi dizginlerine daha da asılmaktan başka bir şey değildir; amaç insanı yüceltmek değil, eski baskıcı ideolojinin devam ettirilmesidir (Adorno, 2012:b, s. 57).

Adorno, varoluşçu düşünürlerin olumlama kültürünün bir mirasçısı olduğunu, onların “adanmışlık”, “teslimiyet”, “pozitiflik” kavramlarına yaptıkları vurgu üzerinden iddia etmektedir. Böylece varoluşçuların bir biat kültürü yaratarak görevlerini icra ettiklerini savunur. Adorno’ya göre varoluşçu düşünürlerin yaşamın olumsuzlanarak aşılması gerektiği noktalara değinmek konusundaki isteksizlikleri, yaşamı dönüştürmek için bir düşünsel irade ortaya koyamamalarına yol açmaktadır. Adorno’nun geleneksel felsefe kapsamında ele aldığı varoluşçuluk, toplumsal eşitsizliği sorunsallaştırmak ve mevcut yaşantının çarpıklıklarını dile getirmek yerine hayatın sözde olumlu yönlerini keşfetmek konusunda felsefeyi seferber ederek, tıpkı pozitivism gibi sistemin sürekliliğini olanaklı kılma konusunda suç ortaklığı içerisindedir. Oysa geleneksel felsefe karşısında eleştirel kuram, “eleştiri” yoluyla toplumsal yaşamın dönüşmesi için, kitle kültürü, kültür endüstrisi gibi kavramsallaştırmalarıyla toplumsal yabancılaşma ve yalıtılmışlığa vurgu yapmakta, böylece yabancılaşmış ve yalıtılmış toplumsal

formasyona süreklilik kazandıran, mevcut sistemin devamlılığı lehine işleyen mekanizmaları göstermeyi hedeflemektedir:

Anavatanın tarihinde en korkunç vakalar hasıraltı edilmiş olsa bile, anavatan sevgisinin, *virī patriae amantes*'in, göklere çıkarıldığı Latince elkitaplarındaki çocukça tavrı takıman sahicilik jargonu bu irrasyonelitenin varisidir. Sonnemann bu fenomeni şöyle tanımlamıştır: "Düzeni" –'hatta hiçbir şeyin yolunda gitmediği' bir düzeni her şey pahasına savunma eğilimli iyi niyetli tutumdan vazgeçmemek". Nedir bu yolunda gitmeyen şeyler? (...) "zehirli gazlar, baskıcı tabular, ikiyüzlülük, hınç, her tarafta üstü örtülü histeri. Bu durumda düzenin düzeninden ne kalıyor geriye? Belli ki düzenin yeni baştan kurulması gereklidir" (Adorno, 2012:b, s. 23).

"Felsefenin Edimselliği"nde Adorno, varlık düşüncesinin felsefe tarihi içinde uğradığı dönüşüme bakarken varlık açısından bir yetersizleşme ve güçsüzleşme saptamaktadır. Varlığı bir bütün olarak düşünmenin giderek her şeyi kapsar haline gelen bir kategori yaratmakla sonuçlandığını ve bu durumun bizatihi varlık kavramını zayıf kıldığını belirtmektedir. Kendi ifadesiyle, "bir bütünlük olarak varlık hakkında düşünmenin yeterliliği her halükarda yozlaşmaya uğramış ve sonuç olarak var olan varlık düşüncesinin kendisi sorgulamaya kapalı hale gelmiştir" ve "varlık fikri felsefe için güçsüzleşmiştir, o artık arkaik itibarı olabilecek her tür içeriği kapsamaya yardımcı olan bir boş form-ilkeden başka bir şey değildir" (1977 (31), s. 120). Adorno'nun, felsefenin gelişimi içinde bir boş form-ilkeye dönüşmüş olduğunu iddia ettiği varlık düşüncesine bir dönüş olarak gördüğü Heidegger felsefesine üç temel eleştirisi vardır; Adorno'ya göre Heidegger varlığın manasını varlığın ve nesnenin ötesinde kuramamıştır. Hiçbir koşul altında varlık bir şey değildir ve metaforlarla gösterilmeye devam edildikçe bir "zemin"e ve katı bir şeye dönüşecektir. Adorno'nun yorumuyla Heidegger, ne öznenin ne de nesnenin bir ilk ya da bir son oluşturduğu iddiasındadır. Ancak, bunun aksine Heidegger özne ve nesneden önce gelen bir şeyi aramaktadır. Adorno'nun varlığın (*being*) anlamıyla ilgili ikinci eleştirisi ise, kavramsal olmayanın varlığı anlamsızlaştırışı ile ilgilidir. Heidegger kavram olmadan düşünmemizi istemektedir ve bu Adorno için bilmemenin ve

yakarışın aczini göstermektedir. Adorno'nun üçüncü eleştirisi ise varlığın bir anlamı varsa bunun soyut düşünceye dayanması gerektiği ve varlığın anlamının özün kategorilerine dönmesi gerektiğidir. Adorno'ya göre Heidegger'in yaklaşımı soyuttur çünkü varlığı tüm varlık kaynaklarından arındırarak bir varoluş anlamı kurmak, saf düşünceyi yaratır ve bu tür bir düşünce, alt katmandaki senteze kördür . (Rose, 1979, s. 71-72) Varoluş üzerine temellenecek bir felsefenin eleştiri ihtiyacını karşılayabilmek konusunda yetersiz olacağını düşünen Adorno şöyle demektedir:

Gereken tek şey Heidegger'in fırlatılmışlık, endişe, ölüm gibi varoluşsal kategorilerinin darlığına yönelik bir anlayış geliştirilmesidir ki bu kategoriler aslında yaşamakta olanın doluluğunu sürgün etmeye muktedir değildir; saf "yaşam" kavramı Heideggerci ontolojik taslağı tamamıyla zapt etmektedir. Eğer görüntüler aldatıcı değilse, o halde bu daha fazla gelişmeyle fenomenolojik felsefe kendi nihai dağılışına hazırlanmaktadır. İkinci kez, felsefe varlık sorusunun önünde güçsüz durmaktadır. Varlık önceden kendisinin dışında geliştirebilirken, artık özgür ve esaslı bir duruş olarak onu tanımlayamamaktadır (1977 (31), s. 124).

1.2.2. Özdeşlik ve Totalite Eleştirisi

Özdeşlik düşüncesi tarih boyunca ölümcül,
her şeyi yiyip yutan bir şey olagelmişti
(Adorno, 2012:b, s. 107).

Adorno'nun sistematik felsefeye yönelik eleştirilerinde ön plana çıkan nokta, sistem felsefelerinin özdeşliğe ihtiyaç duymaları olmuştur. Adorno'ya göre özdeşlik ilkesi olmadığı sürece, sistematik felsefenin kendisini temellendirebileceği her türlü şüpheden arındırılmış zemin ortadan kalkacak, sistematik felsefe böylece yaşam alanı bulamayacaktır. Özdeşlik eleştirisi, Adorno'nun neredeyse tüm eleştirilerinin sonuç olarak toplandığı yerdir. Toplumdaki farklılıkları genelin içinde eriterek toplumun bir bütün haline gelmesi Adorno tarafından özdeşlik ilkesinin toplumsal modeli olan mübadele ilkesinin bir sonucu olarak görülür.

Dolayısıyla özdeşlik ilkesine yönelik eleştiriler içerisinde toplumu bir totalite olarak inşa etmeyi amaçlayan bütünleştirici tüm ilke ve düşünceler de içkindir.

Formel mantığın temel ilkelerinden biri olan özdeşlik ilkesi “bir şey ne ise odur” , “ her şey kendi kendisiyle özdeşdir”, “ $A = A$ ”dır gibi deyişlerle temellenen temel bir mantık ilkesi olarak görülmektedir. Özdeşlik felsefesi olarak tanımlanan felsefelerini kurarken Schelling ve Hegel gibi büyük düşünürler özdeşlik ilkesinden hareket etmişlerdir. Varlık ve düşüncenin, doğanın ve tinin, özne ve nesnenin karşıt gibi görünse de en temelde özdeş olduklarını ileri süren bir öğreti olarak özdeşlik felsefesi Hegel ve Schelling’in dışında Parmenides, Herakleitos, Spinoza gibi düşünürlerde de karşımıza çıkmaktadır. Felsefe terimi olarak ise ilk olarak Schelling ortaya atmıştır (Cevizci, 2005,s.1298-99). Özdeşlik felsefesinin iddiası evrende ayırım gibi görünenlerin mutlak ya da özsel değil ilineksel bir doğruluk oluşturduğudur. Özdeşlik felsefesine göre zıtlık olarak görünen özne ve nesne, özgürlük ve zorunluluk, bir ve çok, tin ve doğa gibi ikilikler evrensel birlik ve bütünlük temelinde asıl olarak olumsal ve ilinekseldirler (Orman, 2015, s. 91). Schelling gibi bir özdeşlik felsefesi ortaya koymuş olan Hegel’e göre zıtlıklar arasında diyalektik zeminde son kertede içsel birlik ve özdeşlik bulunur. Hegel’in mutlak idealizmine göre düşünce ve varlık arasında söz konusu olan özdeşlik somut, içerikli ve ayırımıda özdeşliktir (2015, s. 117). Hegel, felsefe tarihinin en zor problemlerinden biri olan düşünce ile varlığın birbirleriyle olan ilişkisi problemini, düşünce ile varlığın ikincisinin, birincisinin ürünü olduğunu iddia ederek, dolayısıyla her ikisini özdeşleştirerek aşmaya çalışmıştır. Hegel özdeşlik felsefesi için iki ön koşul ortaya koymuştur; “a) her karşıtlık içinde birbirine karşıt etmenlerin birliği olarak görülecek bir birlik olmalıdır b) karşıt etmenler birlikte oluşturdukları birlikten daha fazla bir şey olarak görülmemelidir” (Dews, 2011, s. 82).

Adorno Batı felsefesinde belirleyici bir temel ilke olan özdeşlik ilkesine düşüncelerinin erken safhalarından itibaren eleştirel yaklaşmıştır. Özdeşlik ilkesine olan eleştirel duruşu düşünce ile varlığı, özne ile nesneyi yalnız birlik kılmaya yönelik bir itiraz olmayıp aynı

zamanda bunları tamamen birbirinden ayıran yaklaşımlara karşı da ortaya çıkmaktadır. Adorno'ya göre düşünce ile varlık doğa ile insan, özne ile nesne birbirine özdeş ya da tamamen birbirinden ayrı değildirler. Aralarında birbirlerini karşılıklı olarak kuran diyalektik bir ilişki söz konusudur. Farklılıkları aynılaştırıp toplumsal entegrasyona neden olan özdeşlik ilkesini Adorno, ölümcül ve her şeyi yutan bir ilke olarak tanımlar. Ona göre özdeşlik istisnasız bütünlüğü amaçlamakta ve “belirsiz nokta Bir ile kendi dışında bir belirlenimi olmadığından aynı şekilde belirsiz nokta olan Hep-Bir bir bütün” oluşturmaktadır (Adorno, 2012:b, s. 107). İkinci bölümde inceleyeceğimiz negatif diyalektik düşüncesi Adorno'nun *Negatif Diyalektik* adlı eseriyle ayrıntılarıyla ortaya koyduğu bir düşünce olmasına rağmen Adorno bu yöntemi düşünce hayatının çok erken safhalarından itibaren geleneksel felsefeye karşı uygulamaya başlamıştır. Özdeşlik ve bütünlüğün felsefi itirazını içeren bir düşünce yöntemi olarak Adorno'nun diyalektiği Adorno'nun Frankfurt Üniversitesi'nin felsefe fakültesine girişini belgeleyen 1931 tarihli toplantının açılış konuşması olarak sunduğu “Felsefenin Edimselliği”nde de içkindir. Adorno bu konuşmasına geleneksel felsefeye yönelik radikal bir eleştiri ile düşünce ve gerçekliğin bir özdeşlik mantığı ile eşitlenmesi eleştirisi ile başlamıştır:

Bugün felsefeyi bir meslek olarak seçen herkes, öncelikle daha önceki felsefi kurumların öncelik atfettiği şu yanılsamayı reddetmelidirler: düşüncenin gücü gerçeğin bütünlüğünü kavramak için yeterlidir. Hiçbir doğrulayıcı mantık yürütme kendini düzeni ve biçimi tüm akıl yürütme iddialarından bastırılmış bir gerçeklikte yeniden keşfedemez; yalnızca tartışmalı olarak akıl yürütmenin kendisini bilene bütün gerçeklik olarak sunarken, yalnızca izleri ve kalıntıları onun doğru olacağını ve gerçeğe yaklaşabileceğini ummaya hazırdır. Bugün olduğu gibi gerçeği yansıtan felsefe yalnızca gerçeğin üstünü örtmekte ve hali hazırdaki durumunu sonsuzlaştırmaktadır (1977 (31), s. 120).

Adorno düşünce ile gerçeklik arasında bir özdeşlik ilişkisi olabileceği düşüncesini reddettiği bu konuşmasında, felsefecilerin artık bu yanılsamalı varsayımdan yani, hakikatin düşünce ile bütünüyle kuşatılabileceği varsayımından hareket etmemeleri gerektiğini ve kendi

sınırlarının farkına varmaları gerektiğini savunur. Adorno için totalitenin felsefi olarak bilinmesi mümkün değildir ve varlığın totalitesini kavramsallaştırmayı deneyen tüm “ontolojik planlar” başarısız olacak ve yanılsatıcı, sözde bir gerçekle karşılaşacaklardır (Best & Kellner, 2011, s. 273). Dünya bugün Adorno’ya göre ancak bölük pörçük bir varlığın yaşamasına imkân vermektedir. Bu durum yani -varlığın üniter yapısını yitirmesi- tamamlanmış bir varlıktan hareket eden felsefelerin girişimlerini boşa çıkaracaktır. Bu nedenle, Adorno’ya göre sistematik bilgi oluşturma ve bilimlerin birliği projesinin artık askıya alınması gerekmektedir. Mutlak ve bütünsel olanı bulmanın ön koşulu, burjuva idealizminde nesne ve özne arasındaki özdeşlik iddiasıdır, ancak Adorno için bugün var olma idesi bile boş bir ilkedden başka bir şey değilken özdeşlik ilkesine yaslanarak düşünce üretmek boş bir hayaldir (Adorno, 1977 (31), s. 124). Adorno’ya göre, “düşünce tarafından oluşturulan bütünlük iddiası, kendisine rağmen geri çekilmiş ve en sonunda orada parçalara ayrılmıştır” (1977 (31), s. 124). İdealizmin giderek artan krizi burjuva düzenin verili dünyasında bir mantıksal yargılama yeteneğini zorlaştırmıştır. Mantık ve gerçeklik arasındaki felsefe dışında kopan bağ felsefe içerisindeki mantık ve felsefe arasındaki bağı da koparmış bu durum özne ve nesne ilişkisi arasında sorun meydana getirmiştir (Buck-Morss, 1979, s. 71). Bütünlük hakkındaki en son felsefi iddialar da çökmüştür (Adorno, 1977 (31), s. 129) . Bu nedenle, felsefe bütünlük sorusundan feragat etmelidir (1977 (31), s. 127). Akıl için artık gerçekliğin bütünlüğünü üretmek ya da kavramak mümkün değildir (1977 (31), s. 133).

Adorno için, nesne artık kendisinden daha fazla bir şeyi temsil ettiğinden nesnenin bilgisi özdeşlik ilkesinde temellenen $A=A$ totolojik ifadesinden daha fazladır (Buck-Morss, 1979, s. 73). Batı medeniyeti hem kültürel hem de iktisadi anlamda bir çöküş içerisinde. Burjuva medeniyetinin bütünlüğü kaybolmuştur. Entelektüel disiplinler parçalanmış, felsefe tüm bilgilerin sistemizasyon ve sentez unsuru olma burjuva pozisyonunu kaybetmiştir (1979, s. 64). İdealizmin iki önemli kavramı olan varlık ve düşüncenin diyalektik dışı yollarla

çözüleceği her türlü felsefi program Adorno tarafından yeni bir yanılgı olarak işaretlenir. Adorno'nun düşünce ve hakikatin özdeşliği düşüncesinin eleştirisi aynı zamanda bir kavramsallaştırmaya yönelik eleştiri olarak da okunabilir. Adorno *Negatif Diyalektik*'te de eleştirmiş olduğu kavramın düşünceyi tam olarak içerdiği iddiasını örtük olarak bu konuşmasında da dile getirmiştir. Adorno'ya göre “kavramlarla gerçeklik arasındaki yarığı kapatma çabaları boşunadır” bundan dolayı “kavramların gerçeklik üzerindeki egemenliğine son vermek gerekir” Adorno bununla “kavramların gerçekliği tam anlamıyla kuşatamayacağı ve gerçekliğin daima tümüyle ele geç(iril)mekten” (Becermen, 2009, s. 46) kaçacağını söylemek istemektedir. Çiğdem'in aktardığı üzere Horkheimer²³ da bu konuda Adorno'ya katılır: “eğer kavram ve varlık arasında indirgenemez bir gerilim varsa, bizim bilgimiz henüz sonul değildir ve o zaman hiçbir önerme eksiksiz bilginin şerefine sahip olduğunu iddia edemez” (Çiğdem, 2008, s. 60). Dolayısıyla Horkheimer da tıpkı Adorno gibi, gerçeklikle karşılaşırken öznenin bu karşılaşma anında yetersizliğinin altını çizerek, gerçeklerin kavramlarla tümüyle kapsanabileceği iddiasına karşı çıkmaktadır (Çiğdem, 2008, s. 60). Felsefenin yorumlamaya çalıştığı gerçekliğin kendi içinde antagonistik olduğunu düşünen Adorno antagonistik gerçekliğin kendisini bir bütün olarak kavrama girişiminde felsefenin gücünün kısıtlılığını öne sürerek felsefeye kendi kapasitesini hatırlatır ve felsefenin mutlak gerçekliği açığa çıkarmak yerine ona ancak belirli oranda nüfuz edebileceğini savunur:

Felsefenin okumak zorunda olduğu metin çelişkili ve parçalıdır (...) Otantik felsefi yorum, sorunun ardında yatmakta olan sabit bir anlamla buluşmaz onu ansızın anlıksal olarak aydınlatır ve aynı zamanda tüketir (...) Analitik olarak yalıtılmış unsurların yan yana getirilmesiyle önceden kararlaştırılmadan yapılan yorum ve bu türden yorumun gücüyle gerçeğin aydınlatılması, otantik üretmek ya da kavramak mümkün değildir;

²³ Holz, Horkheimer'in başlangıç yıllarında “bütün gerçek olmayandır” diye düşünen Adorno'nun aksine totalite düşüncesine yakın olduğunu iddia etmektedir. Holz buna delil olarak Horkheimer'in şu satırlarını aktarır: “En çeşitli dallarda ve soyutlama düzeylerindeki araştırmalar,...) günümüz toplumunun teorisini bir bütün olarak ilerletmek amacıyla birleştirilecektir. Bu bütünleştirici ilke (...) toplumsal seyrin bütününün bilgisini edinmeyi çabalar” (Holz, 2012, s. 19)

ancak ayrıntılara nüfuz etmek, mevcut olduğu kadarıyla gerçeklik kütesini minyatür olarak keşfetmek, mümkün olabilir (Adorno, 1977 (31), s. 126-127-133).

Seyla Benhabib Adorno'nun *Felsefenin Edimselliği* konuşmasının özdeşlik mantığını ilk olarak eleştirdiği felsefi metni olduğu belirtir. *Felsefenin Edimselliği* konuşmasından yıllar sonra Horkheimer ile birlikte yazdığı *Aydınlanmanın Diyalektiği* eseri de Batı medeniyetinin aklının derininde bulunan özdeşlik mantığı ile hesaplaşmasının somut örneğidir. Adorno *Aydınlanmanın Diyalektiği* 'nde aydınlanmayı özdeşlik mantığının zirvesi olarak tanımlamış ve özdeşe karşı özdeş olmayana, hükmedene karşı hükmedilene özgürleştirici bir alan açmanın gerekliliğini vurgulamıştır (2005, s. 220). Özellikle 1960'lı yıllarda entelektüel camiada büyük bir etkisi olan kitapta Adorno ve Horkheimer ayrıca Aydınlanmanın yarattığı büyük hayal kırıklığı üzerine analizlerde bulunmuşlardır. "Aslında amacımız insanlığın gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığa battığını anlamaktan fazlası değildi" (2010, s. 10) diyen Adorno ve Horkheimer'a göre Aydınlanma, özgürleşim koşulları yaratmak yerine özellikle salt amaçlara yönelik hareket eden araçsal atkın etkisiyle yeni bir tür barbarlık düzeni yaratmıştır. Bu barbarlık düzeninin önemli bir suç ortadığı da her şeyin evrensel alış-verişin hizmetinde olmasını sağlayarak, her şeyi soyut eşdeğere indirgeyen değişim ilkesidir. Değişim ilkesi ile niteliksel olarak farklı ve özdeş- olmayan varlıklar, zorla, nicel bir özdeşliğe sürüklenmiştir (Jay, 2001, s. 40). Adorno'ya göre "değiştirilebilirlik, mübadelenin nesnelere uyguladığı işlemlerin aynısının fikirlere uygulanmasına yol açar. Ölçülmez olan tasfiye edilir böylece" bu nedenle "düşüncenin ilk görevi mübadele ilişkilerinin sonucu olan o her şeyi kapsayan ölçülebilirliği eleştirmektir" (2014, s. 135). Dolayısıyla özdeşlik ilkesinin toplumsal modeli olan mübadele, zor kullanarak işleyen sözde eşitlikçi burjuva hukuku ve despotik devlet anlayışında somutlaşan aydınlanmanın araçsal aklılıkla "farklı olanlar aynı kılınır. Eleştiriye dayanarak olası deneyimlerin sınırlarını çizen hüküm budur işte. Her şeyin her şeyle özdeş

olmasının bedeli hiçbir şeyin kendiyle özdeş olamamasıyla ödenir” (2010, s. 30). Adorno ve Horkheimer’a göre:

Aydınlanmanın aracı olan soyutlama, nesnelere, kavramını yeryüzünden sildiği yazgı gibi davranır: Onları tasfiye eder. Aydınlanma sayesinde özgürleştirilen insanlar sonunda, doğadaki her şeyi yinelenabilir kılan soyutlamanın ve bu soyutlamanın hazırladığı endüstrinin düzleştirip eşitleyen egemenliği altında, Hegel’in Aydınlanmanın bir sonucu olarak nitelendirdiği “düzenli birlikler” (Trupp) haline geldiler (2010, s. 31).

Horkheimer ve Adorno’ya göre Aydınlanma, Kartezyen bilincin totaliter niteliğini ardında bırakmamış aksine devam ettirmiştir. Aydınlanmanın en büyük iddialarından biri olan bilinmeyeni biliniyor kılma, evreni gizlerinden arındırma, zamanla akla koşulsuz bir değer yüklenmesi ve her şeyin akıl kıstasıyla değerlendirildiği bir düzen yaratmıştır. Her şeyi akıl kıstasına göre yönetmek, ortaya rasyonelleşmiş ve tahakküm kurulmuş bir doğa ve toplum yapısı çıkarmıştır. Adorno ve Horkheimer’in yorumlarına göre Aydınlanmacı akıl özgürleştirici değil tahakkümcüdür ve aydınlanmanın tahakkümcü aklı ile biçimsel mantığın arasında homojenleştirme konusunda bir bağlantı vardır çünkü Aydınlanma da sonuçta her sistem kadar totaliterdir (Adorno & Horkheimer, 2010, s. 45).

Biçimsel mantık büyük bir birleştirme okuluydu. Aydınlanmacılara dünyanın hesaplanabilirliğine ilişkin hazır bir şema sunuyordu. Platon’un son yazılarında görülen idealar ile sayıların söyleneleştirilerek eşitlenmesi her türden söyleneçeden arındırma özlemini dile getirir: Sayı aydınlanmanın kanonu olmuştur. Aynı eşitlemeler burjuva adaleti ve meta değiş tokuşuna da hükmeder. ‘Eşit olmayanla eşit olan toplanırsa ortaya eşitsizlik çıkar kuralı, matematiğin olduğu kadar adaletin de temel ilkelerinden değil midir? Karşılıklı ve eşitleyici adaletle geometrik ve aritmetik oran arasında gerçek bir örtüşme yok mudur?’ Burjuva toplumu eşdeğerliliğin egemenliği altındadır. Eşdeğerlilik birbirinden farklı şeyleri soyut niceliklere indirgeyerek kıyaslanabilir hale getirir (Adorno & Horkheimer, 2010, s. 24).

Aydınlanmanın Diyalektiği’nde, aklın özdeşlik mantığına dayanarak benzemeyenleri benzer hale getirmesi, Aydınlanmanın “öteki” olana duyduğu korkuyla temellendirilir. Adorno

ve Horkheimer Homeros'un epik destanında başkahraman Odysseus'un hikâyesinden yola çıkarak, Batı medeniyetinin kökenine inmeye çalışır, onlara göre “Benin” doğayla özdeş gördüğü ötekine yönelik korkusu Batı medeniyet tarihinin “öteki üzerinde kurulan tahakkümün tarihi” olmasının açıklayıcı nedenidir. Öteki bütünüyle öteki ve yabancı da değildir, ben doğa olarak kendine de öteki olduğundan doğa üzerindeki tahakküm kendi üzerindeki tahakküme dönmüştür (Benhabib, 2005, s. 215)

Adorno araçsal aklın eleştirel akıl ile en büyük farkını onun tahakkümcü doğasında görmektedir. Felsefenin rasyonalist kibrine vurgu yapan Adorno, felsefenin günümüzdeki işlevine yönelik yazdığı “Neden Hala Felsefe?” makalesinde, felsefenin her şeye yönelik sorumluluk duygusu tarafından yönlendirilmesine karşı çıkmıştır. Adorno'ya göre felsefe artık mutlak üzerinde bir hâkimiyet kurma iddiasında olmamalıdır, bu tür kavramların hepsinden vazgeçmelidir, aksi takdirde sorumluluk duyduğu şeylere ihanet edecektir (Adorno, 2003 (36), s. 186). Bu konuda özellikle dizgeci filozofları hedef alır; üzerine düşünülecek her şeyi büyük bir özgüvenle ele alan ve her şey hakkında söyleyecek sözü olan felsefeler Adorno tarafından, örtük şekilde özdeşlik mantığının tuzağına düşen, “kendi kapasitesinin farkına varmamış” felsefeler olarak işaretlenip mahkûm edilir. Ona göre kapsamacılık iddiası, geleneksel felsefeye sızmış olan en büyük yanılgılardan biridir. Kapsamacılık iddiası ile hareket eden felsefeler, “her şeyi bilme iddiasından ve bütün gerçeği kendi içinde kristalleştirme fikrinden hemen vazgeçmeli, geleneğinden gelen tüm yükü sırtından atmalıdır” (2003 (36), s. 186). Adorno felsefenin bir sistem felsefesi olarak ortaya çıktığından beri, bir olumsuzlama mantığından çok bir olumlama mantığının esiri haline geldiğini ve öz-düşünümselliğini kaybettiğini düşünmektedir. Bu nedenle Adorno felsefeye asıl etkinlik alanını ve negatif karakterini hatırlatmaktadır.

Adorno'nun sistem felsefesine olan olumsuz yaklaşımında gerçekliğin tümüyle felsefe aracılığıyla kavranamayacağına yönelik şüpheli düşüncesi rol oynamaktadır. Adorno'nun

gerçekliğin total olarak bilinemeyeceği düşüncesinde Benjamin'in etkisi görülmektedir. Reijen'e göre Adorno, Benjamin'in özellikle "resimler" in önemine ilişkin düşüncelerinden çok etkilenmiştir. Benjamin için gerçeklik, "algılarken 'resimler' oluşturduğumuz öğeler evrenidir. Gerçekliği algılamak her zaman anlamlandırmadır; özne tarafından gerçekleştirilen, farklı öğelerin anlamlı tek bir bütün resim oluşturduğu, düzen kurucu bir faaliyettir" (1999, s. 8). Benjamin algılarımızın aslında sosyo-tarihsel olarak belirlenmiş olduğunu savunmakta ve gerçekliği algılamının aktif, öznel ve anlam veren düzenleyici bir çaba olduğunu göz ardı ettiğimizi iddia etmektedir. Adorno'nun zihnin total gerçekliğe ulaşabileceğine ve dolaysız bilgi iddiasına karşı çıkmasının temelinde zihni aktif, anlam yaratan ve yorumlayan canlı bir şey olarak görmesi önemli bir rol oynamıştır (1999, s. 9). Zihin belirli sosyo-ekonomik, kültürel ve psikolojik etkilerle dolaylanıyor ve tarihsel olarak konumlanıyorsa bu, zihnin her şeyden bağımsız müstakil bir gerçekliğe ulaşma iddiasını da askıya alacaktır. Gerçek artık dolaylı olarak bilenemez ve dolaylanmadan ortaya koyulabilecek hiçbir toplum bilimsel gerçeklik yoktur. Bilginin doğasının dolaylanmış olduğunu düşünen Adorno dolaylanmamış, saf bilgi arayışını arkaik dönemden kalma bir arayış olarak görmektedir. Adorno bu konudaki eleştirilerini özellikle fenomenoloji ve fenomenolojinin önemli temsilcisi Husserl üzerinden somutlaştırır.

1.2.3. Fenomenoloji Eleştirisi

Husserl'in esas anti-idealist darbesi olarak görülen öz öğretisi sonuçta kendini idealizmin zirvesi olarak ortaya koyar (Adorno, 2010 (6), s. 104).

Husserl varoluşçuluğu da önemli oranda etkileyecek fenomenolojinin temelini atan düşündürür. Özellikle *Kesin Bilim Olarak Felsefe* ile Husserl, felsefenin yalnızca hayata bakış açısı, bilim kuramı olarak daraltılmasına ve fen bilimlerinin yöntemlerinin uygulanacağı bir alan olmasına karşı çıkmıştır (Höffe, 2008, s. 304). Doğa bilimlerinin ahlaki ve kültürel alanları da egemenliği altına alacak kadar genişlemiş olması, buna tepki gösteren Husserl'e yeni bir felsefe anlayışı geliştirme ihtiyacı hissetmiştir. *Mantık Araştırmaları, Aritmetiğin Felsefesi ve Sistemli ve Aşkın Mantık* eserleri Husserl'in yeni bir felsefe ortaya koyma isteğinin ürünleridir. Husserl felsefenin amacını, hakikat arayışı, insani sorulara cevap verebilme, insanın ilgilerini tatmin etme çabası, dolayısıyla zihnin eşi olmayan kuşatıcı kapasitesini geliştirme faaliyeti olarak görmektedir. Ona göre, Avrupa insanı bir kriz halindedir. Felsefe bu amaçlarından uzaklaşmıştır. Husserl'in amacı, insanın aklını yeniden kurtarmaktır. Doğa bilimlerinin hayatın tüm alanlarında egemen olması Husserl tarafından büyük bir sorun olarak görülmektedir, çünkü doğa bilimlerinin yayılması tinin ihmal edilmesi ya da yok sayılması ile sonuçlanmıştır (Cevizci, 2014, s. 1113-1114).

Husserl'in felsefesinin radikal bir boyutu bulunmaktadır. Husserl'e göre bir bilginin nesnel geçerliliğe sahip olması ancak öznel koşullara bağlı olmamasıyla mümkündür. Bu nedenle *şeylerin kendisine dönmek* yoluyla şeylerle uzaklıkları aşmak ve ilksel deneyim üzerinden temelini alan bir felsefe kurmak zorunludur (Höffe, 2008, s. 305) . Husserl olguları ve şeyleri hiçbir ön kabul olmadan, sadece kendilerine bakarak inşa etmeyi amaçlamaktadır.

Dolayısıyla başta deneyim olmak üzere tüm önyargılar askıya alınmalı sadece önyargılardan kurtulmuş deneyimler betimlenmelidir.

Husserl bilincin özüne ve saf gerçekliğe doğrudan erişmek için “epokhe” ve “paranteze alma”yı önermektedir. Bu şekilde nesnel dünya ile ilgili tüm ön yargılar, geçmiş deneyimler, herhangi bakış açısı bir yana bırakılacak ve saf gerçekliğe ulaşılabilecektir. Fenomenolojik bir teknik olan “epokhe” ve “paranteze alma”yla Husserl deneyimle ilgili bir inanca sahip olmaktan uzak durur. Tüm dikkat saf bilinçle birlikte yönelinen nesnelere üzerine yoğunlaştırılır ve özlere ilişkin bilgi edinilerek yöntem sonuçlandırılır. Özlere ilişkin bilgi Husserl için tüm fenomenolojik yöntemin asıl hedefini oluşturmaktadır. Husserl’e göre öz, bir şeyi başka bir şey değil de olduğu şey yapan özelliştir. Özler her durumda mevcut oldukları için Husserl paranteze alınmış deneyim ile her zaman özlere ulaşılabilineceğini savunmaktadır (Cevizci, 2014, s. 1120-1122).

Adorno, Husserl’in burjuva filozofları arasında en ilerici kanadı temsil ettiğini düşünmektedir. Adorno’nun zihninde Husserl’in temsil ettiği fenomenoloji idealist mantığın izin vermediği nesnel bilgisine ulaşmak için atılmış önemli bir adımdır. Ancak bilginin her zaman için bir şeyin bilgisi olduğunu düşünen Husserl, buna rağmen deneysel bilgidan çekinmiştir, çünkü deneysel bilgi koşullu ve geçici bir bilgi sunarak kesin bir bilgi peşinde koşan Husserl’i tatmin edememektedir (Buck-Morss, 1979, s. 71). Adorno’nun Husserl’e yönelik eleştirilerinde çıkış noktası burası olmuştur.

Adorno Husserl üzerine çalışmaya Frankfurt Üniversitesi’nde öğrenci olduğu dönemlerde başlamıştır. 1924 yılında yayınladığı doktora tezi olan *Husserl’in Görüngübiliminde Varlığın ve Neoma’nın Aşkın Statüsü*’nde Adorno, Husserl’in kendisini idealizme adanmış olduğunu iddia etmiş ve “kartezyen akıl-beden ikiliği veya akıl ve ‘kendiliğinden şey’in Kantçı çatallaşmasının sürekli onaylanmasından dolayı sakatlandığı için, Husserl’in bilincin ‘ilksel kanıtı’na dek uzanan deneyimin izini sürme girişiminin temelde tutarsız

olduğunu” (Dallmayr, 2010, s. 222) savunmuştur. Adorno’nun Husserl’e yönelik eleştirileri özellikle Husserl’in 1913 tarihli *Saf Bir Görüngübilim İçin Düşünceler ve Görüngübilimsel Felsefe* eserine dayanmaktadır. Bu eserde “görüngübilimsel indirgeme”nin veya “epokhe”nin temel görevi dışsal gerçekliğe dair kavrayışları parantez içine almak ve mutlak özerkliği içinde saf bilinci açığa çıkarmak olarak tanımlanmıştır. Ancak Adorno’ya göre bu tür amaçlar ortadan kaldırılması mümkün olmayan ikililiğe dair çeşitli savlarla karıştırılmıştır. Husserl bilinci hem içkin ve mutlak olarak tanımlarken diğer yandan da bilişselliği ilkesel olarak “bir şeyin bilinci” olarak görmektedir. Dallmayr’ın aktardığı üzere, Adorno’ya göre Husserl bir çıkmaza girmiştir:

Husserl’e göre, bilginin biricik kaynağını oluşturan bilinç, başından itibaren varlığı, epistemolojik meşruluğunu yalnızca bilince göndermede bulunarak elde etmesine karşın, bilinç tarafından kurulmayan aşkın bir dünya ile yan yana konmuştur. Ne olursa olsun, aşkın bir dünya varsayımı ‘mutlak çıkış alanı’ olarak bilinç şeklindeki öncül ile çatışma içindedir; o aşkın idealizmin temel ilkesini yadsımaktadır (2010, s. 223).

Dolayısıyla Adorno’ya göre idealist mantığın evrensel ve her daim geçerli obje bilgisine izin vermemesine karşı atılmış ve nesnenin kesin bilgisini amaçlayan bir girişim olarak Husserl fenomenolojisininin (Buck-Morss, 1979, s. 71) dünya hakkında yapılacak olan konuşmalar ne olursa olsun bilinç çerçevesine dayanmak zorunda olduğu için *paranteze alma* yöntemi kullanılabilir değildir. Adorno, *Husserl’in Görüngübiliminde Varlığın ve Neoma’nın Aşkın Statüsü* tezini, kullandığı yöntemlerin işlevsiz olduğunu vurguladığı Husserl’in “ ‘gerçeklik’ ve ‘gerçekdışılık’ sorularını ‘aklın yargı alanına’ sokarak , ‘uzun vadede’ aşkınlık ve bilinci birbiriyle ilişkilendirme çabasını” inceleyerek sonlandırmıştır (Dallmayr, 2010, s. 224).

Adorno 1931’de Frankfurt Üniversitesi açış konferansında yaptığı “Felsefenin Edimselliği” konuşmasında ise Husserl’i 1913 yılında yazdığı tezinden farklı olarak yalnızca idealist olduğu için değil aynı zamanda eski düşünce kalıplarından kurtulamadığı için de eleştirmiştir. Fenomenoloji Adorno için bir çeşit post-idealizm olup idealizmin çöküşü sonrasında idealizmle aynı araçları kullanarak nesnel sonuçlara ulaşmaya çalışmaktadır.

Adorno 1940'da yayınlanan "Husserl ve idealizm Sorunu" makalesinde de isminden de anlaşılacağı üzere bir kez daha Husserl fenomenolojisine odaklanmış ve Husserl fenomenolojisinin idealist kökenini deşifre etmeye çalışmıştır:

Bana öyle görünüyor ki, Husserl'in felsefesi, tam olarak idealizmi içeriden yok etme çabasıdır. Bu, bilinç aracılığıyla transendenel analizin duvarını yıkmaya çalışırken aynı zamanda böyle bir analizi mümkün olduğunca ileri götüren bir teşebbüstür. Burada Husserl'in felsefenden seçilen birkaç analiz Husserl'in idealist gelenekten sıyrılma çabasını ve kendisinin idealizmin varsayımlarından tam olarak özgür kalamadığı için karşılaştığı zorlukları açıklayacaktır (2010 (6), s. 105).

Adorno'ya göre Husserl felsefesinin etkili olmasının nedeni onun "nesnel" olanın peşinde olmasından ve nesnel gerçekliği ve anlamı pozitivism ve psikolojizmden kurtarmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Adorno, Husserl'in pozitivism ve psikolojizmi aşma isteğini överken diğer yandan Husserl'in nesnel gerçeğe yönelik arayışının başarısızlıkla sonuçlandığını vurgulamaktadır. Adorno'ya göre Husserl'in *şeylerin kendilerine dönelim* çağrısı büyük sorunlar barındırmaktadır. Husserl şeylere dönme çağrısıyla Adorno'ya göre sarsılmaz bir temel aramakta ve mutlağa ulaşmaya çabalamaktadır. Adorno için nesnel bir gerçeklik arayışına çıkan Husserl yanlış bir yoldadır çünkü "mutlağı elde etmeye ve son kertede her şeyi mutlak bir sıklıkla tek bir mutlak noktadan çıkarmaya yönelik bu arzu, anti-idealist bir felsefenin sığınağında ikamet eden idealist bir arzudur" (Adorno, 2010 (6), s. 116). Husserl'in idealizmden sıyrıldığına kanıtı olarak öne sürülen özlere ulaşma çabası Adorno için aksine idealizme geri dönüşü yansıtmaktadır:

Husserl'in öz olarak adlandırdığı şey, olgusal ve olumsal herşeyden kurtarılmak suretiyle saf öznel bilince aynı şekilde indirgenerek Husserl'de kendi gerekçelendirmesini elde eder. Husserl'in esas anti-idealist darbesi olarak görülen öz öğretisi, sonuçta kendini idealizmin zirvesi olarak ortaya koyar (Adorno, 2010 (6), s. 117).

Adorno'nun 1956 yılında yayınlanan *Epistemolojiye Karşı: Bir Metakritik* adlı eseri de doktora tezi ve açılış konuşmasından sonra, fenomenolojiye yönelik yaklaşımını açığa çıkartan önemli bir eserdir. Adorno düşüncesinde Husserl, temelini Descartes'in attığı modern bilinç felsefesinin son yıllardaki büyük temsilcisidir. Adorno Husserl'in çalışmalarının epistemolojik yönüne yoğunlaşmıştır. Bir yandan Husserl'in bilişselliğinin psikolojizmi aşma arzusunu takdir etmekte, diğer yandan ise Husserl'in aşkın bir öznenen bahsetmesini olumsal bireyi ortadan kaldırma arzusu olarak görmektedir. Kierkegaard ile aynı anlayış içine yerleştirdiği Husserl, Ona göre, ontolojik kesinliğe duyulan temel bir özlemi açığa vurmaktadır. Dolayısıyla Adorno, Husserl'in mutlak kökensellik alanını açığa çıkarmayı amaçladığını iddia etmektedir. Husserl bu amacı takip etmekle Adorno'nun ısrarla reddettiği ve eleştirmeyi bir gelenek haline getirmiş olduğu eski bir gelenekten, yani, "ilk ilkeleri" veya "ilk başlangıçları" araştıran *prima philosophia*'dan sıyrılmamıştır. Husserl'in fenomenolojisi geleneksel metafizikle benzer çelişki ve çıkmazları özellikle de öznelliğin içinde ontoloji bulma amacıyla temellenen çarpıklıkları aynen devam ettirmektedir. Husserl, her türlü saflığı bozacak girişimleri askıya alıp saf ruh ve zihin arayışına girilerek *prima philosophia*'yı yeniden kurmaya çabalamaktadır (Dallmayr, 2010, s. 238).

Adorno'nun Husserl'e yönelik eleştirisi Batı felsefesinin geneline yönelttiği bir eleştiriyle doğrudan bağlantılıdır. Bu eleştirilerinin en önemlilerinden biri, Batı felsefesinin kendisini "öncelik" sorununa adanmış olmasıdır. Filozoflar felsefe tarihi boyunca sistemlerini, önceliği temel alarak, "töz", "zihin" vb gibi aslında sadece düşünce devinimi sırasında geliştirmiş oldukları ve felsefelerinin temeline yerleştirdikleri tarihsel ve soyut tanımlamalardan hareketle geliştirmişlerdir. Bu arayış, filozofların dünyanın dayanmakta olduğu, her şeyin temeli olabilecek bir başlangıç noktası ve bir temelin olduğuna yönelik varsayıma dayanmaktadır (Yibing, 2012, s. 27). Best ve Kellner'a göre Adorno, Batı felsefesinin geneline yönelttiği bu eleştirisini Husserl'in fenomenolojisine de yöneltmiştir, çünkü

Adorno Husserl'in "arı" bir başlangıç noktası, bilgi için her zaman ve koşulda geçerli olacak bir temel aradığını iddia etmektedir (2011, s. 277). Hâlbuki Adorno'ya göre, "arı nesnelere karşılaşılan arı öznellik yoktur: özne, kendi nesnelere tarafından dolayımlanmış, nesne de özne tarafından dolayımlanmışdır" (2011, s. 278).

Adorno Batı felsefesinin bir ilk neden, başlangıç noktası arayışının, merkeze yerleşmiş bilgi arzusunun, burjuvazinin arzuladığı "mutlak tinsel güvenlik" gereksiniminin bir dışavurumu olduğunu iddia eder. Dolayısıyla Adorno'ya göre belirli merkezde toplanan ve düşüncenin üretileceği bir ilk neden, başlangıç noktası olabilecek şey düşüncelerin radikal gelişimine set çekerek burjuvazinin arzulamadığı mevcut koşulların değişimini doğuracak alternatif fikirlerin önünü kapatacaktır. Adorno'ya göre, Batı felsefesinde ilk neden, başlangıç noktası arama düşüncesinin yanı sıra genel ve evrensel kavramlar ortaya koymanın da burjuvazinin çıkarına işleyen bir yönü bulunmaktadır. Bireylerin burjuva toplumda deneyimledikleri yalıtılmışlık ve yabancılaşmaya bir karşılık olarak, felsefeciler burjuva lehine nesnel olarak var olan, kapsayıcı ve her zaman ile koşulda herkes için geçerli olabilecek kavramlar ortaya koymakta ve önermelerde bulunmaktadır. Böylece yaşamakta olan yabancılaşma ve yalıtılmışlık duygusu her daim geçerli olan nesnel ve evrensel kavramlarla telafi edilmekte, toplumsal özneler bu kavramlara tutunarak yabancılaşma ve parçalanmışlık duygusunu baskılamaktadır (Best & Kellner, 2011, s. 278-279).

BÖLÜM 2

ADORNO'NUN NEGATİF DİYALEKTİĞİ VE NEGATİF DİYALEKTİĞİN ELEŞTİREL BİR UĞRAĞI OLARAK HEGEL DİYALEKTİĞİ ELEŞTİRİSİ

Bağrında milyonlarca masum insanın
gaz odalarında öldürüldüğü ve bunun kendi
gündemine girdiği bir kültür kendi
çöküşünü itiraf etmek için hala neyi bekliyordu?
(Adorno, 2011, s. 59).

2.1. Negatif Diyalektığe Bir Giriş Denemesi

Adorno'nun negatif diyalektik düşüncesi Avrupa'nın içinde bulunduğu çok yönlü kriz ortamında şekillenmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan ve geniş bir coğrafyaya yayılan iki büyük savaş ve bunlara eşlik eden Faşizm ve Nazizm bu çok yönlü krizin semptomlarıdır. Avrupa'nın aydınlanma düşünürlerinin vaat ettiği özgürleşim koşullarının çok uzağında bulunması ve Nazizm ile doruğa ulaşan ırkçılık, hem Adorno'nun hem de çağdaşı birçok filozofun düşüncelerinin karamsar yönünün ağır basmasına neden olmuştur. Aklın tamamen pratik amaçların gerçekleştirilmesi için araçsal hale getirilmesi, eleştirel düşüncenin terk edilmesi, tek tipleştirilmenin ve hoşgörüsüzlüğün zirveye ulaştığı bir barbarlık düzeni ortaya çıkarmıştır. Nazilerin iktidara gelmesiyle Almanya'yı terk etmek zorunda kalan Frankfurt Okulu düşünürlerinden biri olan Adorno, diğer Frankfurt Okulu düşünürleri gibi Yahudi olup Auschwitz'de katledilen milyonlarca Yahudi'nin çığlığını felsefi düşüncesinde yankılatmayı seçmiştir, ya da Soykan'ın ifadesiyle "Nazi kıyımının kendisinde bıraktığı derin acıların izleri, Adorno'nun düşüncesinde emilerek üsluplaşmıştır (2000, s. 19). Avrupa'nın içerisinde bulunduğu çok yönlü kriz göz önünde bulundurulmadan Adorno'nun çoğu kişi tarafından karamsar olarak tanımlanan felsefi düşüncesi (negatif diyalektik) tam olarak anlaşılamayacaktır. Felsefenin dünyayı dönüştürme amacının başarısızlıkla sonuçlandığı bir

ortamda Adorno artık tüm felsefesini Reijen'in yerinde söylemiyle “yürürlükteki gerçeklik durumunun ‘yanlış’ olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini öneren, evrilen bir olumsuz eleştiri olarak görmektedir” (1999, s. 10).

Adorno felsefenin vaat ettiği ideal eleştiriye yerine getiremediğini savunup felsefesinde olumsuzlamayı başat hale getirerek Marksizm'den giderek uzaklaşır ve negatif diyalektik ile çözümlenme mantığı olarak tanımlanan bir mantığa doğru savrulur. Adorno'nun çözümlenme mantığı için kullandığı araçlardan biri yazma tarzıdır. Kavramların katılaştırıcı doğasının altını oymak ve düşüncenin örgütleyici özelliğini alaşağı edip hiyerarşik olmayan ve nesnesini bütünüyle ele geçiremeyeceğinin farkında olan kavramlar ile hareket eden Adorno, böylece *Felsefenin Edimselliği* konuşmasında söylediği “düşüncenin gerçekliğin totalitesini kavrayamayacağı” iddiasına da sadık kalmıştır. Kavram kullanmadan felsefe yapılamayacağını, felsefenin kavramsal düşünce ile ilerlediğinin Adorno da farkındadır. Bu nedenle, Adorno kavram fetişizmine takılıp kalmak ya da kavram kullanmadan felsefe yapmak gibi irrasyonel bir çizgiye kaymak yerine kavramsal olmayana kavram aracılığıyla ulaşmaya çalışır (Adorno, 2016, s. 23). Adorno şöyle der: “Felsefenin kavramlarla çalışma mecburiyeti, ne felsefenin önceliğinin kavramlara bahşettiği bir erdeme dönüştürülmeli ne de tam tersine bu erdemden eleştirisinden felsefe hakkında kestirme bir hükme varılmalıdır” (2016, s. 23). Dolayısıyla Adorno, bir yandan negatif bir diyalektiğin kavram kullanmadan felsefe yapılamayacağından hareketle kavramları es geçemeyeceğini vurgularken, diğer yandan bu kavram kullanma zorunluluğunu kavram fetişizmine vardır, kavram ile gerçeklik arasında mesafeyi kapatan geleneksel felsefelerle de olan farkına işaret etmiş olmaktadır.

Adorno otuz yılı aşan geleneksel felsefeyi tasfiye mücadelesinde geleneksel felsefe yazım tarzı ve kavramsallaştırma yöntemleriyle hareket ederek gerçek bir hesaplaşma yaşayamayacağını düşünmektedir. Bu düşünce Adorno'yu yeni bir yazım tarzını geliştirmeye itmiştir. Söz konusu yazım tarzı sistematik bir düşünce ürünü olmadığı için bir göstergesi olarak

yapısökümcü, katılaşmış söylemden uzak duran, parçalı bir yazım tarzıdır. Her bir tümceciğin ve kavramın eşit derecede öneme sahip olduğu bu tür yazım tarzları, hiçbir belirlenimin “kendisini oluşturan ve anlaşılır kılan bütünsel ilişkilerinden yalıtılmış olarak” varolamayacağını düşündüğü için aforizmaların “felsefi bir metodoloji ve sistematüğün akıl yürütme sürecinden yalıtılmış ‘özlü sözler’ olarak, soyut ve yetersiz” (Orman, 2013 (1), s. 176) kalacağını düşünen Hegel’in aksine Adorno için çeşitli teorileri karşılıklı olarak dengeleyen en ideal yazı türüdür. *Negatif Diyalektik* ile aynı dönemde yazmaya başladığı *Estetik Teorisi*’nde Adorno Yibing’in aktarımına başvuracak olursak şöyle demektedir: “Metnin ilk taslağı daima organize bir biçimde kendini kandırmacıdır; İkinci taslakta ise kendimi bizzat kendi eserimin karşısında eleştirel bir konuma yerleştiririm” (2012, s. 28). Adorno, belirli bir konum olarak inşa ettiği metni böylece yine kendisi yıkmakta ve düşüncelerinin katılaşmasına engel olduğunu düşünmektedir. Geleneksel felsefeye yönelik eleştirilerinde Adorno, gerçekliğe bütünüyle ulaştıracak metotları eleştirirken aynı zamanda bu metotlarla ortaya koyulan felsefi yazım tarzına da böylece karşı koymaktadır. Belirli bir konumdan hareket eden düşünce Adorno’ya göre odaklandığı dar alanın kısıtlayıcılığının kurbanı olacak ve kendi kendisinin sağlamasını yine kendisiyle yapan dogmatik bir biçime bürünecektir. Ayrıca hızlı bir şekilde tanımlayan, kavramsallaştıran, gruplandıran dolayısıyla düşüncenin örgütleyici gücüne uygun hareket eden felsefi yazım tarzı parçalılığı, çeşitliliği, çok biçimliliği de alaşağı edecektir. Bu yazım tarzının aksine Adorno’nun kullanmayı seçtiği, cümlelerin arasında bir bağımlılık ilişkisi ön görmeyen yazım tarzı ayrıca Onu geleneksel yazma tarzından uzaklaştırırken, okuyucuyu ise pasif bir konumlamadan çıkartıp aktif hale getirmektedir. Ancak Adorno’nun güç anlaşılır düşüncelerinin bir de parçalı halde dile getirilmesi, düşünürün düşüncelerini sürekli kavranıp yeniden kaybedilen bir anlam arayışının nesnesine dönüştürmektedir. Adorno’nun okuyucuyu bir hayli zorlayan yazım ve düşünce tarzı aslında tam da bunu amaçlamaktadır. *Negatif Diyalektik* kitabı hem yazım ve düşünce tarzı hem de ortaya koyduğu diyalektiğin

olumsuzlayıcılıkla gelişen tamamlanmayacak bir süreç olması düşüncesi bakımından Adorno'nun amacını gerçekleştirdiğini göstermektedir²⁴.

Negatif Diyalektik eserinde ortaya koyduğu negatif diyalektik düşüncesi Adorno'nun hem gerçeklik durumuna karşı geleneksel felsefenin ihmal ettiği ya da görmezden geldiği noktaları açığa çıkarmaya yönelik giriştiği hesaplaşmanın bir devamıdır²⁵, hem de geleneksel felsefecilerin yazım tarzlarına karşı bir reddiyedir. *Negatif Diyalektik* uzun bir *Giriş* makalesi yanında Ontolojiye ayrılan birinci bölüm, negatif diyalektiğin kavram ve kategorilerine ayrılan ikinci bölüm ve Modeller adı altında üçüncü bölüm olmak üzere toplam üç bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölümü Adorno Paris'te College de France'de verdiği derslerin kaynaklarını bir araya getirip oluşturmuşken, son bölüm ise 1930'lu yıllardan beri yazmakta olduğu taslak ve yazılardan oluşmuştur²⁶.

²⁴ *Negatif Diyalektik* kitabı Almanca orijinal baskısında İngilizce ve Türkçe baskısında olan alt başlıklardan ve bölümlendirmeden yoksundur.

²⁵ Wiggershaus, Adorno'nun 1966 Aralık ayında Horkheimer'a yazdığı mektupta *Negatif Diyalektik* hakkında yorumlarına yer vermiştir. Adorno Horkheimer'a şöyle yazar : “Negatif Diyalektik kitabı sana ulaşmış olacaktır. ve aynı zamanda, senin tepkini duymak için son derece heyecanlıyım elbette; fakat böyle şeyleri normalde okuduğumuzdan daha hızlı bir şekilde okuman için iki ayağını bir pabuca sokmak istemezdim. Umarım bunu felsefeye geri dönüş olarak görmezsin. Bilakis, kendi içerisinde geleneksel felsefi sorunsal kavramını, en kibar haliyle, genişletmeye yönelik bir çalışma olarak planlandı (...) Bunun tek tartışmalı açısı, bunu yapmak için uzmanlaşmış felsefi alan denilen alanı incelemenin gerekli olup olmadığı olabilir; fakat bu sadece benim için eleştiriye olan tutkumdur-sadece bir tutku değil aslında – ve kitapta bir nebze de olsa gerekçelendirilebilir” (Wiggershaus, 1994, s. 577).

²⁶ *Negatif Diyalektik* eserinin yazılış süreci hakkında Yibing şöyle demektedir: “Almanca baskının sonunda, Adorno tarafından kaleme alınan “*Negatif Diyalektik'e Ek*” isimli bir makale bulunur (eseri İngilizceye ve dolayısıyla da Çinceye çevirenler de bu bölümü atlamıştır). Bu makaleden şunları öğreniyoruz: 1) *Negatif Diyalektik* 1959-1966 arasında kaleme alınmış, 1967'de , “rasyonalitenin niteliksel unsuru” isimli alt bölüm ile olumsuzluk ve kaçınılmazlık sorununa dair bir dipnot ikinci baskının giriş kısmına eklenmiştir.2) Kitabın çekirdeğini Adorno'nun Paris'teki College de France'de 1961'de verdiği üç seminer oluşturmaktadır. 3) İlk iki taslak, *Negatif Diyalektik*'in birinci bölümünü oluşturmaktadır ve ikinci bölüm, üçüncü taslakta yapılan kimi değişiklik ve eklerle ortaya çıkmıştır. Üçüncü bölümdeki “Özgürlük” adlı kısmın ilk taslağı, Adorno'nun dâhil olduğu akademik çevrenin çabaları içinde 1937'de yazılmıştır; “Dünya Tini ve Doğal Tarih” isimli ikinci bölümün kaynağı ise Kant Akademisi'ndeki konuşmasıdır. 4) Adorno, kendisinin en önemli düşüncelerinden biri olarak kabul ettiği “mantıksal ayrışma kavramının” aslında öğrencilik döneminde kafasında şekillenmeye başladığını söylemektedir. “Negatif Diyalektik'e Ek” başlıklı makale, kitabın tarihsel yönelimini anlamamız açısından bize çok önemli veriler sunmaktadır” (2012, s. 31).

Adorno *Negatif Diyalektik*'de Heidegger başta olmak üzere Alman Varoluşçularına yönelik eleştirilerini, Batı metafiziğinin zirvesi olarak görülen Kant ve Hegel'e ve Ortodoks Marksizme de uygulayarak genişletir. Kant'ın özgürlük anlayışını çıkış noktası olarak kabul eden Adorno, Kant'ın etik ve özgürlük yorumunu eleştirip yeni bir özgürlük ve etik tanımı yapmaya girişirken, diyalektiğin ustası olarak tanımladığı Hegel'in diyalektik metoduna, tarih felsefesine ve gericiliğin temeli olarak gördüğü Halkın Tini (*Volksgeist*) kavramına da sert eleştiriler getirir (Delacampagne, 2014, s. 207). Temel ontolojinin temsilcisi Heidegger ontoloji eleştirisine ayrılan birinci bölümde sadece irrasyonalizme olan katkısıyla değil, aynı zamanda *Varlık ve Zaman*'da tarihin içini boşaltıp tarihe ontolojik bir değer yüklemesi, dolayısıyla “varolan bir durumu Varlık tarafından mahkûm edilmiş olarak” kavramasıyla (2014, s. 207) da Adorno'nun eleştirisini üzerine çekmiştir. Adorno mevcut düzeni onayladığını ve Nazizme entelektüel güç aşıladığını düşündüğü Heidegger'e olan eleştirisini “bu siyasal olgusalılığa ve daha genel düzeyde onun kaynaklandığı bütün bir Alman idealizmine” (2014, s. 207) genişlettikten sonra tercihini, varoluş meselesine ya da Batı metafiziğinin yaslandığı temelleri, kavram ve kategorileri tema fetişizmi (Adorno, 2016, s. 27) olarak gördüğü için, özneyi tutunduracak yeni bir arayışa girişmek yerine olumsuzluktan yana yapar. Adorno için zaten varoluşun olumluluğuna dair yapılan tüm önermeler çökmüş, Auschwitz Batı medeniyetinin başarısızlığını ispat etmiş, kültür bir çöp yığından bile daha değersiz hale gelmiştir. Felsefe bu koşullarda kendisini sadece olumsuzluk üzerinden meşrulaştırabilir (2016, s. 57).

Adorno felsefeyi olumsuzlukla ilgilenmeye davet ettiği *Negatif Diyalektik* eserinde, bir yandan düşüncenin mutluluğa ulaşması için sahte olan tüm mutlulukların olumsuzlanması gerektiğini öne sürüp (Adorno, 2016, s. 320) sahte mutluluk vaad eden felsefi gelenekleri eleştirirken bir yandan da çok güç bir işe girişir ve diyalektik yöntemi yeniden tanımlamayı çalışır. Adorno'ya göre özdeşliği temel alan diyalektik yöntem Platon'dan beri asli anlamından uzaklaştırılmış ve totaliter bir düzen yaratmanın aracı haline getirilmiştir. Bu nedenle Adorno

diyalektiği, “olumsuzlayıcı” özelliğini diyalektiğin temel unsuru haline getirerek yeniden tanımlar. Adorno *Negatif Diyalektik*’e yazdığı “Önsöz” kısmında diyalektiği yeniden tanımlama amacını açıkça ilan eder:

“Negatif Diyalektik” tabiri, geleneği ihlal eder. Diyalektik, daha Platon’da bile, bir düşünme aracı olan olumsuzlama aracılığıyla olumlu bir şey üretme amacı taşırdı; sonraları bu olumluluk ‘olumsuzlamanın olumsuzlaması’ tanımında kısa ve kesin ifadesini bulmuştur. Bu kitap, belirlenimden ödün vermeden diyalektiği bu olumluyıcı esastan kurtarmayı amaçlamaktadır (2016, s. 11) .

Adorno diyalektiği yeniden tanımlama girişiminde, ancak özdeşlik ve totalitenin altını oyarak başarıya ulaşacağını fark etmiş, bu nedenle diyalektiği olumsuzlayıcı özelliğini başat hale getirirken özdeşlik ilkesini ve totaliteyi geleneksel diyalektiğin en büyük yanlıgıları olarak işaret edip özdeşsizlik ve parçalanma mantığına dayanan (totalite dışı) yeni bir felsefi program ortaya koymuştur. Söz konusu felsefi program, sistem felsefelerinin her şeyi açıklayıcı yaklaşımlarından ve felsefeyi tüm sorunlara karşı bir “reçete” hazırlayarak bir sorun çözme mekanizması olarak görmelerinden farklı olarak alternatif bir sistem ortaya koymak yerine felsefeye asıl görevinin “eleştiri” olduğunu hatırlatan bir programdır. Adorno bu konuda kendisini gerçeklikle yüzleşmek zorunda hisseden tüm felsefelere öncelikli olarak acılara kendilerini duyurabilmeleri için bir olanak tanımaları gerektiğini, bunun bütün bir hakikat için ön koşul olduğu uyarısında bulunur (Adorno, 2016, s. 28). Auschwitz’de yaşanan acılar gibi acıları görmezden gelerek yoluna devam eden felsefeler, Adorno için bir düşünce jimnastiğinden öteye geçemeyecek ve olumlama kültürünün bir parçası olacaktır.

Adorno olumsuz diyalektik düşüncesini ortaya koymadan önce “Giriş” kısmında diyalektiğe yönelik yeni girişiminin nedeninin felsefenin dünyayı dönüştürmek konusundaki başarısızlığı olduğunu söyler. Felsefenin görevinin (dünyayı yorumlamak) sona erdiğini, artık dünyayı dönüştürmek gerektiğini söyleyen felsefelerin dünyayı dönüştürme girişimi

başarısızlıkla sonuçlanmış ve işlevi kalmadığı iddia edilen felsefe bir kez daha tarih sahnesine çıkmıştır:

Bir zamanlar miadını doldurmuş gibi görünen felsefe bugün hala yaşıyor çünkü onu gerçekleştirme fırsatı kaçırıldı. Felsefenin dünyayı yorumlamaktan başka bir şey yapmadığı, gerçekliğe teslim olduğu için kendi içinde sakatlandığı yolundaki yüzeysel yargı, dünyayı değiştirme çabasının tamamen boşa çıktığı bu dönemde, aklın yenilgisinin kabulüyle aynı kapıya çıkar (...) Felsefe, gerçeklikle bir olma veya gerçeklik üretmenin hemen arefesinde olma vaadini yerine getiremediği için kendini acımasızca eleştirmeye mecburdur (Adorno, 2016, s. 15).

Adorno böylece bugüne kadar özgürleşim amacıyla ortaya konulan ve dünyayı değiştirme amacı güden tüm felsefelerin başarısızlığını vurgulayarak felsefenin “yorumlamak ve dönüştürmek” konusunda girişmiş olduğu mücadeleye kaldığı yerden devam ettiğini söylemektedir. Şimdi yapılması gereken, bu somut başarısızlığın nedenlerinin ortaya konularak, felsefeye itibarını yeniden kazandırmaktır. Adorno, bu nedenle Kant’ın akılcılığa yönelik eleştirilerden sonra metafiziğin mümkün olup olmadığını sorguladığı gibi, Hegelci felsefenin eski ihtişamını kaybedip, yıkılışından sonra da felsefenin yaşama şansını sorgulayarak, yaşama şansı varsa bunun nasıl olacağını sorgulamaktadır (Adorno, 2016, s. 16). Felsefenin imkânını sorgularken Adorno negatif diyalektiği formüle etmesi konusunda kendisini nelerin motive ettiği konusuna aydınlatıcı bir ifade daha kullanır: “Hegelci diyalektik öğretisi, felsefi kavramların kendilerinden ayrışık olanı kavramakta kullanılabileceğini gösterme yolundaki benzersiz girişimi temsil ediyorsa ve bu girişim başarısız olduysa diyalektikle ne tür bir ilişki kurulması gerektiğinin hesabını verme vakti çoktan gelmiştir” (2016, s. 16).

Adorno *Negatif Diyalektik*’de geleneksel diyalektiğin çarpıklarının ortaya konularak diyalektik düşüncede olumsuzlayıcılığın başat konuma getirileceği bir diyalektik modeli ortaya koymak ve felsefenin başarısızlıklarının hesaba çekilmesi amaçlarıyla beraber bir amacını daha

dile getirir; bu felsefe serüveni boyunca hesaplaşmak amacıyla olduğu ve özdeşlik düşüncesiyle bağlantılı olduğunu düşündüğü öznelciliştir: “Yazar, kendi zihinsel itkilerine güvenmeye başladığından beri, öznenin gücünü kurucu öznellik safsatasında bir gedik açmak için kullanmayı görev bellemiştir; bu görevi daha fazla ertelememek niyetindedir” (2016, s. 12). Adorno Descartes’den beri felsefenin özne ile nesneyi, zihin ile bedeni sert sınırlar çekerek ayırmaya çalıştığını iddia ederek bu girişime her fırsatta karşı çıkmıştır. Ancak eleştirisi, karşıtlıklar içine alınarak ayrıştırılmaya çalışılan bu kategorileri birbiri içerisinde eriten ve özdeşleştiren bir konuma savrulmamıştır. “Kurucu özneliğin hileleri”, bu hilelerin farkında olan Adorno’yu, öznelciliğe karşı bir kez daha kıran kırana bir mücadele içerisine çekmiştir. Adorno negatif diyalektik ile özne-nesne diyalektiğini öznelciliğin eleştirisi olarak yeniden tanımlama niyetindedir. Böyle bir zeminde negatif diyalektiği “nesnenin önceliği”ne ağırlık veren bir diyalektik olarak tanımlamaktadır.

Adorno, özne-nesne diyalektiği tartışmasını genişleterek kavramsallaştırma eleştirisine de yer verir. Kavramsal olmayana baskıladığını düşündüğü geleneksel felsefeye karşı kavramsal olmayana, bireysel ve özgül olanı öne sürer. Geleneksel felsefe tarafından baskılanmış ve gerçekleşmesine müsaade edilmemiş potansiyeller negatif diyalektiğin doğrudan ilgi alanı olarak ilan edilir:

Tarihin bu aşamasında felsefenin esas ilgisi, Hegel’in geleneğe ayak uydurarak ilgilenmediğini beyan ettiği şeye: kavramsal olmayan, bireysel ve özgül olan, Platon’dan bu yana süresiz ve önemsiz olduğu gerekçesiyle baştan savılan ve Hegel’in “tembel varoluş” damgasını bastığı şeye yönelmelidir. Böylece olumsuzlukları dolayısıyla *quantité negligable*’a (Fr. gözardı edilebilir nitelikler) indirgenmiş nitelikleri kendine izlek belleyecektir felsefe (Adorno, 2016, s. 19-20).

Adorno felsefeyi dünyayı sadece yorumlamakla itham eden Marks’ın Feuerbach üzerine 11. Tezini daha önce birkaç eserinde eleştirmiş olduğu gibi *Negatif Diyalektik*’de de eleştirir. 60’lı yıllardaki gençlik hareketine temkinli yaklaşımı da aynı çerçevede ele alınmalıdır;

Adorno'nun bu konudaki temel motivasyonu, "teoriyi pratiğin vize damgası" olmaktan kurtarmaktır. Adorno, *Negatif Diyalektik*'in *Giriş* kısmında felsefenin yorumlama ihtiyacını karşılamak üzere geri dönüşünü haber verdikten sonra, felsefi teoriyi pratiğe teslim etmeyeceğini, teoriyi pratik ile birleştirme sloganının kaçınılmaz şekilde teoriyi pratiğin kölesi haline getirdiğine işaret ederek dile getirir. Adorno'ya göre "teoriden pratiğe geçişi öngören yorum muhtemelen isabetli bir yorum" değildir (Adorno, 2016, s. 15) ve Sovyetler Birliği modelinde deyimlendiği gibi "teoriden talep edilen pratik alana giriş vizesi bir sansür damgasına dönüşmüştür" (2016, s. 138). Bu yorumlardan da anlaşılacağı gibi Adorno eleştirel teorisini mevcut sömürü koşullarının dönüşümü için ortaya koyarken devrimci bir özne hızıyla teoriyi pratik ile ilişkilendirerek teoriyi riske atmaya karşı direnir, çünkü teori-pratik birliği talebinde teorinin eksikliğini pratiğin kavramsızlaşmasına neden olduğunu, teori-pratik birliği ile hareket edenlerin siyasetin bir parçası haline geldiğini ve sonuç olarak, eleştirilerin iktidara bağımlı hale gelerek kötürümleştiğini (2016, s. 138) düşünmektedir. Ekim Devrimi'yle zirveye ulaşan praksis Adorno'ya göre teoriyi köleleştirici bir biçimde gelişmiş, Sovyetler Birliği resmi ideolojisi olan materyalist diyalektik bir dogmaya, idealist diyalektik ise kültürel bir forma dönüşmüştür (2016, s. 19). İdealist diyalektiğin idealist kökeninin içerdiği özdeşlik ve bütünlük hevesinin diyalektiği açıklayıcılıktan uzaklaştırdığını, materyalist diyalektiğin ise Sovyetler Birliği'nin resmi ideolojisine dönüşerek yozlaştığını düşünen Adorno, diyalektiğin bu iki yüzüne de olumsuz bir değer yüklemek yerine onları geçersiz ilan ederek kendi diyalektik metodunu ortaya koymaktadır.

Adorno'nun diyalektiği olumlamaya teslim olmaya direnen, özdeşlik arzulamayan ve bütününlüğünü savunan bir diyalektik olarak negatif diyalektiktir. Adorno negatif diyalektiği kullanarak işlettiği eleştirisine ahenksizlik adını vermektedir. Düşünce ve gerçeklik, kavram ve nesne arasında kurulduğunu düşündüğü zorlama bir uyumun eleştirisini yapan Adorno negatif diyalektik ile bu ahenksizliği açığa çıkarma niyetindedir (Benhabib, 2005, s.

234). Dolayısıyla, negatif diyalektiğin görevi; “yarıklardan başka bir yaşamın pırıltılarını sızdıran ve bütünün sahteciliğini görünürleştiren uyumsuzluk ve ayrışma momentlerini, bütünlük içindeki çatlakları, toplumsal ağdaki yırtıkları resmetmektir” (2005, s. 234). Diyalektiğin iki türünün de terk edildiği bir dönemde Adorno, diyalektik düşüncüyü bir kenara bırakmak yerine onu olumsuzlayıcılığı başat hale getirerek güçlendirmeyi önermektedir. Adorno’nun önerdiği bu yeni tür diyalektiğe geçmeden önce Adorno’nun özgün diyalektik yönteminin önemine değinmek ve Hegelci diyalektiğe yönelik eleştirisine yer vermek yararlı olacaktır.

2.2. Negatif Diyalektiğin Önemi ²⁷

Adorno'nun diyalektik düşünceye olan bağlılığının temelinde diyalektiğin şeylerin gelişiminin bilgisi olması gibi Sovyetler Birliği ders kitaplarına girmiş dogmatik bir inanç yatmamaktadır. Adorno, diyalektiği çelişkinin devindirici gücünden kaynaklı sürekli devinim içinde olan bir değişim gücü olarak görür. Bu nedenle Adorno uzun süre Hegel üzerine yoğunlaşarak Hegel'in sisteminin belkemiği olarak gördüğü diyalektiğin bir çeşit yapıbozumuna girişmiştir. *Negatif Diyalektik* eseri, bir yandan Platon'dan başlayıp Hegel ile sistemli bir formüle ulaşan diyalektik geleneğin yapıbozumunun yapıldığı, diğer yandan ise Adorno'nun kendi diyalektik metodunu ayrıntılarıyla açıkladığı bir eser olarak değerliyken, Adorno'nun tüm düşünce serüveni boyunca serimlediği düşüncelerinin özümsemiği bir eser olması nedeniyle de Adorno'nun başyapıtı olarak anılmayı da hak etmektedir.

Adorno 1965'in sonunda Wiggershaus'un aktarımıyla "benim için hala kendi ayaklarımın üzerindeyken, diyalektiğin temel ilkeleri ve bir de estetik üzerine uzun bir kitap" (1994, s. 598-599) yazmam gerekiyor diyerek üniversitesinden izin istemiş ve 1959 yılından beri üzerinde çalışmakta olduğu *Negatif Diyalektik* kitabı hakkında Ekim 1959'da besteci Ernst Krenek'e yazdığı bir mektupta "şu anda çok büyük bir amacın ürünü olan felsefi projemle meşgulüm, hatta *Epistemolojiye Karşı* kitabımdan bu yana bu kadar meşgul olmamıştım" (1994, s. 598) demiştir. Adorno'nun sadece mektuplarından ve notlarından bile kendi eserleri arasında özel bir yeri olduğunu düşündüğü *Negatif Diyalektik*'e verdiği önem kendisini açığa çıkarmakten, Adorno ayrıca negatif diyalektik konusunu işlediği derslerde de ayrı bir başlık

²⁷ Burada negatif diyalektik hem Adorno'nun aynı adlı eserine hem de bu eserde ortaya koyduğu diyalektik metoda gönderme yapmaktadır. Başlık altında negatif diyalektik yönteminin mi, yoksa *Negatif Diyalektik* eserinin mi kastedildiği metnin bağlamı içine anlaşılmalıdır.

açarak negatif bir diyalektiğin kendisi için neden önemli olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Adorno için negatif diyalektik;

- a) Nesne ve kavramın özdeş olduğu iddiasının eleştirisi olarak,
- b) İdeolojiye işaret eden ruhun hipostazının eleştirisi olarak,
- c) Yok etme potansiyeli olan antagonistik gerçekliğin eleştirisi olarak önemlidir (Adorno, 2008, s. 13).

Delacampagne'nin "her türlü 'pozitif' içerikten yoksun, müthiş fakat okunması oldukça güç bir dilde kaleme alınmış" sıra dışı bir metin (2014, s. 206) olarak tanımladığı *Negatif Diyalektik*, Schiefelbein'in yorumunda ise Adorno'nun düşüncesinde merkezi bir yere sahip bir eser olarak tanımlanır. İki nedenle merkezi bir yere sahiptir "ilkin, önceki çalışmaları içerisinde en farklı metodolojik düşünüşü temsil eder; ikincisi 'saf felsefenin ve olgular ya da formal bilimlerin resmi ayırımın ötesine geçmek' yolunda, felsefenin şimdiye dek ürettiğinin çok ötesinde, teori ve pratik arasındaki ilişkiyi yeni baştan belirleme" (1999, s. 74) yolunda atılmış bir adımdır. Bonefeld ise 1968'i sahte bir hareket olarak kınamış bir kuramcı olmasına rağmen, Adorno'nun negatif diyalektiğinin önemini altını çizer, çünkü Bonefeld'e göre negatif diyalektik bize "hayır demenin anlamı üzerinde düşünmeye" (2014, s. 35) zorlar ve hayır demek olumsuz olan dünyayı ileriye götürmek için bir potansiyel taşır, dolayısıyla "hayır, negatif dünyanın dinamik kuvvetidir" (2014, s. 35).

Bronner Adorno'nun metodolojik bakışı üzerinde dururken negatif diyalektiğe ısrarla vurgu yapar, çünkü negatif diyalektiğin Adorno'ya yanlış bütüne karşı verdiği mücadelede ödün vermeyen bir güç sağladığını ve olguların yanlış koşuluyla yüzleşmesinin negatif diyalektiğin sonucu olduğunu düşünmektedir (1994, s. 181). Bronner'e göre Adorno, negatif diyalektik ile özdeşlik düşüncesinin asılsızlığını ve öznelciliğin baskıcı boyutunu göstererek eleştirel düşünümSELLİĞE katkı sağlamıştır (1994, s. 186).

Bonefeld'in aktardığı üzere, Agnoli ise negatif diyalektiği Adorno'nun negatif diyalektik düşüncesinde olumsuzlamaya yüklediği yıkıcı işlevden hareketle “yer altında oyuklar açan ve bu çabasıyla zorla dayatılmış yenilgi döneminde ayaklanmaya hazırlanan bir köstebeğin çalışmalarına” (2014, s. 37) benzetmektedir. Agnoli'nin yorumuna her yönden katıldığı anlaşılan Bonefeld negatif diyalektiğin mevcut olumsuzluklarla olan çatışmacı doğasına değinir. Bonefeld'e göre negatif diyalektik, geleneksel diyalektiğin es geçtiği özdeş olmayan ve kavramsal olmayana nüfuz ederek şeylerin dogmatik yorumunun yapıbozumuna girişmektedir:

Adorno Negatif Diyalektik'te, haklı olarak, tam da tarihsel materyalizmin dogmatik olarak anlaşılan şeylerin eleştirisi olduğunu ileri sürer. Böyle bir materyalizm, katı görünen her şeyi eritir. Adorno'nun negatif diyalektiği, böyle bir tarihsel materyalizmdir. Negatif Diyalektik, özdeş olanı özdeş olmayana dönüştürüp, kavramda kavramsal olmayanı açığa çıkararak gerçekliğe nüfuz eder ve gerçekliğin dogmatik duruşunu bozar (Bonefeld, 2014, s. 37).

Held, *Negatif Diyalektik*'in Adorno'nun felsefi konumunun en olgun ifadesi olduğunu ileri sürer ve Adorno'nun bu çalışmasıyla diyalektiği olumlayıcı özelliklerinden, bizi de tarih anlayışımızdaki öznellik yanılgısından, düşüncelerimizdeki sistematik yaklaşımlardan kurtardığını savunur (1980, s. 203). Jameson'a göre ise *Negatif Diyalektik* bize diyalektik sürecini karakterize etmenin farklı bir yolunu önermektedir. Bu öneri kavramın tıpkı Ay'ın karanlık yüzü gibi bize doğrudan görünmeyen ya da ulaşılamayan dış yüzünü hatırlatır (2007, s. 25). Jameson'un bu yorumunun altında, Adorno'nun negatif diyalektik ile kavramdaki kavramsal olmayan yöne vurgu yaparak, kavramların nesneyi kavrama konusundaki yetersizliğini açığa çıkarma iradesi yatmaktadır.

Krahl, negatif diyalektiğin teori ve pratik arasındaki ilişkiyi yeniden tanımladığını belirtir. Rosen'in aktardığı üzere Ona göre, “Adorno'nun olumsuzlamanın diyalektik kavramı; Horkheimer'in eleştirisi niteliğinde olanı geleneksel teoriden ayırt eden, en azından teorisyenin

ezilen sınıf ile ‘dinamik birliği’ programında yer verilen düşünce nin nesnel yandaşlığının tarihi ihtiyacı ndan kendini her zamankinden” (1984, s. 170) daha çok uzaklaştırmıştır. Dolayısıyla Krahl , Adorno’nun negatif diyalektiği pratiğin baskısından kurtarmak amacıyla iş letmesini ve öncelikle teorik bir model olarak ö ne sürmesini, Adorno’nun praksis ile kopuş unun zirvesi olarak değerlendirmektedir.

Adorno birçok amacı i çerisinde barındıran *Negatif Diyalektik* ile *Aydınlanma’nın Diyalektiği*’nde Horkheimer ile başladığı bir projeyi de devam ettirir, bu Batı Medeniyeti tarihinin bir kez daha hesaba çekilmesidir. Ayrıca Adorno negatif diyalektik ile postmodern düşünce i çerisinde sınıflandırılan düşünce insanlarının, dogmatikleş miş olduğu iddiasından hareketle diyalektiği terk ettiği noktada daha zor bir seğıim yaparak diyalektiği dogmatikleş miş niteliğinden ayırmış ve yeniden eleştireliliğin zirvesine çıkarmaya karar vermiştir. Adorno iki farklı kolaylıktan da uzaklaşır; ne diyalektiği Hegel diyalektiğini ö ne sürerek bir yana bırakır ne de Hegel gibi zıtlıkları nihai bir noktada uzlaştırmak bir kapanma yaratır. Dolayısıyla Adorno, “Hegelci ‘sentez’in kolaylıklarından vazgeçen, zıtlıkların nihai özdeş liğini ileri sürerek yanıltıcı bir şekilde onları uzlaştırmayı reddeden bir düş ünceden yanadır” (Delacampagne, 2014, s. 207).

Adorno’nun negatif diyalektik ile uzlaşmaz bir olumsuzluğu ö ne çıkarmasını Bottomore, eleştirel kuramın negatif diyalektikle beraber artık salt eleştirel bir pozisyona kaydığını ve bu nedenle negatif diyalektik ile hiçbir biçimde olumlu kavramlaştırmalar (örneğin varolan toplumun pozitif bir seğıeneğini) ortaya koyulamayacağını ö ne sürerek eleştirir. Zira böyle bir formüleştirmenin özdeş lik düş üncesini içereceğini belirtir. Ayrıca negatif diyalektik ile totalite anlayış ının artık özdeş lik düş üncesinin bir başka tezahürü olarak reddedilmesiyle Bottomore için Adorno’nun felsefesi artık kuş kuculuğu eğ ilimlidir. Bu eğ ilim sadece Marksizm ile değil, sistematik her türlü toplum ve bilgi kuramıyla uyuş mamaktadır. Bottomore bu saptamalarından sonra negatif diyalektiğe ilişkin ilginç bir tespit yapar; negatif diyalektik ile

birlikte artık Frankfurt Okulu çöküş sinyali vermektedir (2012, s. 40-41). Bottomore'nin Adorno'nun özdeşliği eleştirmesine rağmen son kertede özdeşlikten sıyrılmanın mümkün olmadığını itiraf edip (Adorno, 2016, s. 17) yeni bir özdeşlik ütopyası (rasyonel özdeşlik) (2016, s. 141) ortaya koyduğunu görmezden gelen bu indirgemeci ve olumsuz yaklaşımının aksine negatif diyalektiğin özdeş olan yerine özdeşsiz olana, tümel olan yerine tikel olana, olumlama yerine olumsuzlamaya yaptığı vurgu, dolayısıyla muhalif enerjisi negatif diyalektik ile otonomi düşüncesi arasında bir bağ kurulması sonucunu doğurmuş ve kurulan bu bağ *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* eserinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Diyalektik düşünceye karşı olumsuz bir tavır takınmak ve diyalektiği açıklayıcı bir yaklaşım olarak görmeyip diyalektiği terk etmenin özellikle postmodern düşüncenin etkisiyle felsefede son yıllarda giderek etkili bir yaklaşım haline gelmesi üzerinden temellenen bu eserde, Adorno'nun negatif diyalektiğinin diyalektik düşünceye yeni bir konum kazandırdığı üzerinde durulmaktadır. Althusser, Deleuze, Guattari, Foucault, Derrida, Hardt ve Negri gibi düşünürlerin diyalektiği reddettiği vurgulanıp, bunun nedeni olarak da diyalektiğin kapanmayı ön görmesi ve açıklığa izin vermemesi öne sürülmektedir. İsmi anılan düşünürler bu yoruma göre Hegel'in klasik tez-antitez-sentez üçlüsünün birbirleriyle olan dolayımının "sentez" ile sonuçlanarak farklılıkların "aynılıklar" lehine uzlaştırıldığı ve tarihin ereksel tarih görüşünden hareketle belirli aşama ve basamaklardan geçerek ilerleyen bir süreç olarak konumlandırıldığını öne sürmektedirler (Holloway, Matamoros, & Tischler, 2011, s. 12-13). Buna delil olarak Hardt'dan şu satırları aktarırlar:

Diyalektik işleyiş, sonu olmayana bir son vermekten, ereklilik taşımayan bir yön kazandırmaktan, yeni bir olumlamanın hizmetinde yararlı (koruyucu) olanı kurtarıp geçmiş uğrakları kazanmaktan (aşmaktan); indirgenemez bir çeşitliliğin, geri alınmaz bir fazlalığın her türlü bilincini yasaklanmaktan ibarettir... Nihai uğrak olarak bu diyalektik fikir, açık süreçleri sonuçlandırır, a priori belirlenebilir ilişkileri olmayan çoklukları nihai bir uğrakta sentezler (2011, s. 12).

Buradan anlaşılacağı üzere, Hegelci diyalektikle ilgili temel problem Hegelci diyalektiğin çelişkiler çoğulluğunu tek bir çelişki yönüne doğru iterek sentezde birleştirilebilir hale getirmesi olarak görülmektedir. Levinas açısından da bu tür bir diyalektik ötekine karşı bir şiddet içermekte, öteki olanın, “Ben”in dolayımının bir unsuru ve aracı kılınarak bağımsızlığının ortadan kaldırılmasına ve öteki olanın “Ben” içinde işlevsiz kılınmasına neden olmaktadır (Özçınar, 2007, s. 9-10). Levinas gibi Derrida da, Hegelci “aşma” kavramına ya da diyalektiğine ayrımları yok ettiği, ötekinin farklılığına olanak tanımadığı için karşı çıkmaktadır. Hegelci diyalektikte sentezin kapanmaya yol açtığı ve farklılıkların baskılandığı eleştirisinin sonucu olarak diyalektiğin terk edilmesi, sadece diyalektikte kapanmaya yol açtığı savunulan sentez momentinin değil aynı zamanda “olumsuzlama” momentinin de terkedilmesi sonucunu doğurmaktadır. Diyalektiğin reddinde, olumsuzlamanın reddi de içkin olduğundan her şeyi egemen paradigmanın çizdiği sınırlar içerisinde açıklama sorunu ortaya çıkmaktadır (Holloway, Matamoros, & Tischler, 2011, s. 14).

Adorno’nun negatif diyalektiğinin önemi ise Adorno’nun söz konusu düşünürlere benzer şekilde mevcut diyalektik yorumlarından hareketle diyalektiği olumsuz bir okumayla terk etmek yerine yeni bir formülle yeniden ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Bu negatif bir diyalektiktir ve Hegelci diyalektiğin olumsuz görülen özelliklerini bizzat yapıbozuma uğratmayı kendi için amaç ilan etmiştir. Bu nedenle negatif diyalektik;

Ötekine dikkat etmek demektir. Hegel’de olduğu gibi, bir sistemin içine yuvarlanmadı, bir kategoriden başka bir kategoriye ilerlemeyi de tasvir etmedi. Bunun yerine, her durumda tekrar tekrar ‘özdeş olmayan’ı, ‘özdeşçi düşüncenin’, kendi kendini tatmin eden tinin kendisini koparamayacağı ve fark edilemez sonuçlarla sadece bozulabileceği durumdan ‘serbest bırakmak’ için birini tembih etti. Cisimleştirmeler uzun vadede asla başarılı olmazdı ve bundan dolayı tek mantıklı çözüm nesneyi, ‘ötekini ve ‘yabancı’yı tanıyıp kabul etmek olmalıdır: bu da *Negatif Diyalektik*’in sonucudur (Wiggershaus, 1994, s. 602).

Bernstein ise negatif diyalektiği etik üzerinden değerlendirip negatif diyalektiğin amacının özdeşlik düşüncesinin tortuları nedeniyle yaşanan sıkıntılarla günümüzün arasında duran aşılabilir engeli yıkmak olduğunu söylemekte ve eklemektedir: “Amacı, Auschwitz’te çekilen sıkıntılar ışığında metafiziğin özdeşlik kavramını yeniden oluşturmak, metafiziğin görmezden gelinen ve üretmeye yardımcı olan özdeşlik tanımıyla sorun yaşayan metafizik kavramını yeniden oluşturmak ve dolayısıyla başka bir şekle sokmaktır (2001, s. 343). Benhabib ise, negatif diyalektiğin gizemsizleştirme işlevine vurgu yapar ve negatif diyalektiğin görevini “tüm dolaylanmamışlığın, dolaylanması gerektiğine dair yanılısamaya yakalanmaksızın, dolaylanmamışlığın dolaylanmış doğasını ortaya” (2005, s. 226) koymak olarak yorumlar. Bu yorumda Adorno’nun dolaylılığın diyalektik ile dolaylanmamış olarak kalamayacağı (Adorno, 2016, s. 46) ve “ felsefe dolaysız olan hiçbir şeyden medet ummaz” (2016, s. 26) düşüncesi önemli bir rol oynamaktadır. Adorno fetişizm ile dolaysızlık arasında özdeşlik olduğunu vurgulayarak dolaysızlık iddiasını diyalektik dışı bir iddia olarak değerlendirir. Bu sebeple, negatif diyalektik kendisini dolaysız olarak gösteren şeylerin aslında nasıl da dolaylanmış olduğunu işaret ederek dolaylanmamışlığın dolaylanmış doğasını açığa çıkartarak dolaysızlığı gizemlerinden arındıracaktır.

Holloway Negatif *Diyalektik*’i öğrencileriyle okuyup tartışmak için bir seminer dersi açmış olmasını Bonnet’in aktarımıyla şöyle gerekçelendirir: “Adorno modern kapitalizm eleştirimizi derinleştirmemize yardım eder. *Negatif Diyalektik*’in soyut karakteri ve Adorno’nun onu yazarken takındığı politik konunun ‘muhafazakârlığı’ dikkate alındığında ne kadar garip ve mantığa aykırı görünürse görünsün, bu argümana o gün olduğu gibi bugün de katılıyorum” (2011, s. 51-52). Zadnikar ise Hegelyen diyalektiği diyalektiğin yoz ve ilkel biçimi olarak tanımladıktan sonra Adorno’nun diyalektiğini över. Zadnikar’a göre “Adorno’nun negatif diyalektik kavramı, 68’in mücadelelerinden politik olarak geri

çekilmesine karşın, ayakta kalabilir ve (kürsel hareket içinde yer alan) bizlerle üretken bir iletişim kurabilir” (2011, s. 107).

Wilding *Negatif Diyalektik*'i Adorno'nun Magnum Opus'u olarak görür (2011, s. 31). Benzer bir yorum getiren Yibing negatif diyalektik ile Frankfurt Okulu'nun büyük bir dönüşüm yaşadığını savunur, Ona göre Adorno negatif diyalektik ile “bütün bir endüstri toplumunun içsel reddini savunan yeni bir mantığa dayalı düşünce eğilimini” (2012, s. 14) üretmiştir. Yibing'in bu yorumu Adorno'nun pratik akla yönelik sert eleştirileri ve pratik akıl ile üretim güçleri arasında kurduğu ilişki sonucu ortaya çıkmış bir yorum olup, Yibing'in negatif diyalektiğin somut hayata tercüme edilmesinin mümkün olmadığı eleştirisini öne sürmesinin de temel nedenini oluşturmaktadır.

Holloway ise ortodoks diyalektik materyalizmin bir dogmaya dönüşerek yozlaşmasına rağmen Adorno'nun hala diyalektiğe eleştirel güç aşılama ihtiyacını takdirle karşılar. Holloway'a göre, Negri, Foucault, Deleuze, Guttari, Virno'yu gibi düşünürler tam tersi bir yol izleyip diyalektiği reddetmeye ve materyalizmi vurgulamaya karar vermişken Adorno'nun negatif diyalektiğine odaklanmak, söz konusu düşünürlerin seçtiği post-yapısalcı güzergâhın sorgulanması konusunda bize olanak sağlar (2011, s. 22). Jay de *Negatif Diyalektiği* Adorno'nun Magnum Opus'u olarak tanımlayıp Adorno'nun negatif diyalektiği ile Jacques Derrida'nın yapı sökümü arasındaki bağlantıya vurgu yapar. Her iki düşünür de, tümleyici özdeşlik felsefelerini reddetmekte, ilk ilkelere ve kökenlere itimat etmemekte, olumsuzlamanın idealist versiyonlarından şüphelenmektedir. Negatif diyalektiği formüle ederek Adorno yapıbozumu öndelemiş olmaktadır (2014, s. 20).

Tüm bu yorumlardan ve Adorno'nun kendi cümlelerinden anlaşılması gereken negatif diyalektiğin hem Adorno'nun kendi felsefi macerasını açığa çıkaran en temel metin olduğu hem de bu metinde ortaya koyduğu negatif diyalektik ile modern felsefeye önemli bir eleştirel güç

aşılmasıdır. Adorno'nun geleneksel diyalektiği eleştirip, bu eleştiriye diyalektiği terketmek yerine yeni bir diyalektik modeli harekete geçirmek için kullanması Adorno'yu postmodern düşünürlerden ayırmaktadır. Bu yeni diyalektik modele geçmeden önce Adorno'nun geleneksel diyalektiğin en gelişkin versiyonu olarak değerlendirdiği Hegelci diyalektiğin temel özelliklerine değinerek, Adorno'nun Hegel diyalektiğini hangi noktalardan eleştiriye tabi tuttuğunu analiz edeceğim.

2.3. Hegel Diyalektiği ve Adorno'nun Hegel Diyalektiği Eleştirisi

Diyalektik ustası, devlete diyalektikten muaf olma imtiyazı tanır çünkü diyalektiğin burjuva toplumunun aşılmasına yol açacağını kendisi de gayet iyi bilir (Adorno, 2016, s. 306).

2.3.1. Hegel Diyalektiği

Alman İdealizminin ve Batı metafiziğinin zirvesi olarak görülen Hegel'in son dizgeci filozof olduğuna ilişkin yaygın bir kanı vardır. Platon ile başlayan ve Hegel ile birlikte son bulduğu düşünülen dizgeci felsefe geleneği insanı, doğayı ve evreni belirli bir sistematik düşünceye uygun olarak yorumlayarak, yorumlanmamış hiçbir varlık alanı bırakmayan bir tavırla, Adorno'nun yerinde deyimiyle; “meydan okunmamış hiçbir şey kalmamalıdır” (2016, s. 32) düşüncesine bağlı olarak hareket etmiştir. Nietzsche, Heidegger, Derrida, Adorno gibi sistem felsefesi eleştiricilerinin özellikle Hegel'e yönelik eleştirinin merkezinde, bir çeşit felsefi emperyalizm olarak görülen sistematik düşünce meselesi vardır. Bilgilerin bir düşünceye göre örgütlendiği ve rasyonel bir kavram ile her şeyin amaç ve biçiminin belirlendiği bu tür felsefe, Kant'ın ardından gelen düşünürlerin özellikle Fichte, Schelling ve Hegel'in felsefesinin genel karakteristiğini betimlemektedir. Hegel, Fichte ve Schelling'in açtığı yolu takip ederek kendi dizgesini yaratmıştır. Bilme özgürlüğünün bütünü kavramaktan geçtiğini öne süren Hegel gerçeğin ancak bütünlük olarak var olabileceğini düşünmüştür.

Her şeyi birbiriyle ilişkili bir bütünün parçaları olarak ele alan bu tür düşünceler özellikle Alman İdealizminin en tipik özelliğidir. Örneğin Kant teorik-pratik akıl, doğanın mekanik mi yoksa teleolojik mi yorumlanması gerektiği gibi konularda, felsefi çalışmalarında sınır çekmeye çalışmıştır. Kant'ın birbirinden ayırmaya çalıştığı alanlar, Alman İdealistlerince birbirleriyle bir bütünün parçaları olarak belirli ilişkiler içinde olan unsurlar olarak görülmüştür. Alman idealistlerinin ortak amacı sisteme ulaşmaktır. Sistem ile birbirinden ayrı ve birbirine zıt

görünen unsurlar birleştirilerek uzlaştırılacaktır. Hegel'in felsefesi Alman İdealizminin önemli bir karakteristiği olan bu tür zıtlıkları uzlaştırma mücadelesinin nihai bir noktasıdır (Gökberk, 2013, s. 386).

Birçok yorumcu Hegel ile Alman İdealizminin tamamlanmış olduğunu savunur. Örneğin, Hilav'a göre, Hegel Alman İdealizmine son şeklini vermiş filozoftur. Bunun temel nedeni Hegel'in, Kant, Fichte, Schelling, Goethe, Schelegel kardeşler ve Hölderlin gibi önde gelen filozofların felsefeye katkılarını okuyup değerlendirerek kendi sistemi içerisine eklektik bir şekilde yerleştirmiş olmasıdır (2014, s. 97). Hegel de "kendinden önceki bütün felsefenin özünün kendi sistemi içinde muhafaza edildiğini, özümlendiğini" (Stace, 1976, s. 15) iddia etmiştir.

Stace, *Hegel Üstüne* isimli eserinde Hegel'in özellikle Yunan idealizmi (Platon ve Aristoteles) ve Kant'ın eleştirel felsefesinin etkisi altında kaldığını söyler. Ancak Stace'nin asıl iddialı yorumu, idealizmi bir bütün olarak değerlendirip çağlar değişse de idealizmde değişen bir şey olmadığını savunmasıdır. Dolayısıyla Hegel'in idealist felsefesi Yunan idealizminin sadece etkisi altında değildir, aynı zamanda da o özün ileri çağlarda ortaya çıkmış bir yüzüdür. Stace bu iddiasını Wallace'nin Hegel'in öğretisi için yaptığı "yeni ya da özel bir öğreti değildir; çağdan çağa aktarılan, şurada daralıp burada genişleyen, ama özünde hep aynı kalan evrensel felsefedir. Platon ve Aristoteles'in öğretilerinin devamı olduğunun bilincinde, onlarla özdeş olduğu için de kıvançlıdır" sözlerine atıfta bulunarak desteklemektedir (1976, s. 16).

Hegel felsefesinin epistemolojik gelişimini beş ayrı tarihsel döneme ayırarak incelemek mümkündür. 1790-1800 arası dönemde Hegel felsefesini dinsel bir temele oturtma ve dinin işlevleri konusunda arayış içerisindeydi. 1800-1801 arasında Hegel zamanının büyük bölümünü Kant, Fichte, Schelling'e ayırarak onların sistemlerinin çarpık yönlerini eleştirmek ve özgün felsefi sistemini geliştirmek için bir çıkış noktası aramaya çalışmıştır. 1801-1806 arası

sisteminin ilk dönemidir, özellikle 1807 yılında yayınlanan *Tinin Fenomenolojisi* ile Hegel felsefi programının ipuçlarını vermiştir. *Mantık Bilimi (1812-1816) , Felsefi Bilimler Ansiklopedisi, (1817, 1827,1830) , Hukuk Felsefesinin Prensipleri (1821)* ile Hegel'in sistemi tamamlanma noktasına gelmiştir. Hegel'in, felsefi serüveninin geç döneminde Berlin'de verdiği derslerin notlarından oluşan *Estetik, Tarih Felsefesi Üstüne, Din Felsefesi Üzerine Dersler, Felsefe Tarihi Üzerine Dersler* (Sayar, 2011, s. 49) bir arada düşünüldüğünde ortaya geniş çaplı külliyatı ile tamamlanmış bir felsefi sistem çıkmaktadır.

Hegel'in çok geniş bir çerçeveye yayılan felsefi sistemini ana hatlarıyla özetlemek gerekirse, ön plana Hegel'in kendisine evrenin bilgisini açıklama misyonu biçerek iddialı bir felsefi program ortaya koymuş olması çıkacaktır. Bu karmaşık ve anlaşılması bir hayli güç felsefi sistemin adı “evrimci idealizm”dir”. Hegel gerçeği maddeden değil düşünceden türettiği için idealist, tarihi diyalektik olarak gelişen bir yapı olarak gördüğü için de evrimcidir (Yalvaç, 2008, s. 17). Hegel için ortaya çıkan bir şey bir anda belirmemiş, kendi içinde taşıdığı öz tarafından dışarıya taşmıştır. Dolayısıyla o şey örtük olandan belirtik olana geçmiştir. Sık kullanılan örnekle bunu somutlaştırmak gerekirse palamut bir meşedir ve “kendinde” olana karşılık gelmektedir. Düşünce palamut içindeki meşeyi görür, o henüz “kendisi için” meşe değildir. Büyüyüp meşe olacak ve “kendisi için” meşeye dönüşecektir. Potansiyel olan Hegel için “kendinde” , edimli olan ise “kendisi içindir” (Stace, 1976, s. 51).

Hegel, felsefenin görevinin varlığın özünü aramak olduğunu düşünür. Bu nedenle şeylerin ardındaki öz ya da *ide*'yi aramayı felsefesinin başat konusu haline getirir. Hegel'in şeylerin ardındaki öze verdiği isim *Tin (Geist)* ya da *kavram (Begriff)*'dir. Hegel, insanlık tarihinin tinsel anlamını açığa çıkarmaya çalışır. Hegel'e göre Dünya tarihi *Tin*'in öz bilince ulaşma sürecidir. *Tin*'in tikelleşmesi ve tekil varlıklar oluşturması doğaya karşılık gelir. Mutlak varlık kendisini olumsuzlayarak değişir ve sonuçta tekrar evrensele dönmektedir. Bilinç,

mücadelesinde yabancılaşma sürecinden kurtularak özgürlük bilincine ulaşır (Yalvaç, 2008, s. 21). Hegel *Tin*'i şu sözlerle betimlemektedir:

Dahası, Dünya Tarihi yalnızca onun gücünün bir muhakemesi, e.d. kör bir yazgının soyut ve usdışı zorunluluğu değildir; tersine, Tin kendinde ve kendi için Us ve bunun Tindeki kendi-için-Varlığı bilgi olduğundan, Dünya Tarihi yalnızca Tinin özgürlüğünün Kavramından Usun kapılarının ve böylece Tinin özbilincinin ve özgürlüğünün zorunlu gelişimidir,-evrensel Tinin açılımı ve edimselleşmesi (2006, s. 384).

Hyppolite, Hegel'in *Tin*'e yüklediği bu anlam ile bir idealist ve monist olduğunu, Hegel felsefesinde tek bir ilkenin sonuç olarak yine kendisiyle bütünleşmek için kendi karşıtını ve bölünmesini gerçekleştirerek ilerleyen bir süreç sonucunda bütünleşik olarak yine kendisine vardığını savunur (2010, s. 29). Hegel'in *tine* yüklediği geniş çaplı anlama bakıldığında Hyppolite'nin bu yorumunun yersiz bir yorum olduğunu öne sürmek oldukça güç olacaktır. Hegel'e göre:

Tinin tarihi onun kendi edimidir, çünkü Tin yalnızca yaptığıdır ve edimi kendini -ve hiç kuşkusuz burada Tin olarak- bilincinin nesnesi yapmak, kendini kendi için açındırarak ayırmsamaktır. Bu ayırmsama onun varlığı ve ilkesidir ve bir ayırmsamanın tamamlanışı aynı zamanda (ondan) vazgeçışı ve (daha yüksek olana) geçişidir (2006, s. 384).

Hegel sistemi içerisinde en dikkat çeken özellik idealist diyalektiğin özünü oluşturan unsurların sistem içerisine özenle yerleştirilmesidir. Hegel en önemli eserlerinden biri olan *Tinin Fenomenolojisi*'nde, idealist öncülerine uyararak bilincin iç yapılanışını felsefeye giriş noktası olarak ele alır ve bireysel bilincin gelişim evrelerini işleyerek diyalektik yöntemini ortaya koyar. Çağdaş diyalektiğin kaynağı olarak görülen bu diyalektikte evrensel varlık tamamlanmamış, gelişme halinde olan bir oluş olarak görülür. Bu varlığın tek tek varlıklar halinde belirmesiyle evrenin gerçekliği meydana gelir. Tek tek varlıklarda beliren *İde* kaybolmaz, aksine düşünen bilinçte kendisini yeniden ortaya koyar. Örneğin, devlet bütünsel

varlığın tarihsel planının gerçekleşmesidir (Tokatlı, 2011, s. 10). Bilinç bir gerçekliktir; varlık ile düşünce, doğa ile tin arasında bir özdeşlik vardır. Varlık ile akıl, nesne ile düşünce bir ve aynı şeydir (Bozkurt, 1976, s. 20). *Tinin Fenomenolojisi*;“tinin doğal bilinçten başlayan duyuusal deneyiminin, diyalektik evrelerden geçerek bir başka bilinç ve bilinçler karşısında bireysel ve somut bir öz bilinci oluşturması, ussallaşma, toplumsal ve tarihsel özneler aracılığıyla nesnelleşerek Saltık Tin ve bilgiye ulaşma sürecinin anlatımından oluşur” (Özçınar, 2007, s. 1).Hegel’e göre bilinç üç aşamadan geçerek mutlak bilince ulaşır. Bu aşamalar;

- *Bilinç*
- *Kendinin-Bilinci*
- *Mutlak Öznedir*

Birinci aşamada bilinç saf haldedir. İçinde hiçbir farklılık ve çelişki içermeyen bu aşamada bilinç sadece kendisinin varlığından haberdardır. İkinci aşamada, bilinç kendi kendine dönmeye başlamıştır. Söz konusu aşamada bilinç kendi öz hareketlerinin keşfetmeye başlar, çünkü saf durumdan kurtularak kendi kendisine bakmıştır. İlk aşamada saf genellik halinde olan bilinç bu aşamada saf farklılaşmaya evrilir. Bu aşamada bilinçte bir ikililik görülür, bilinç kendisine bakmaktadır fakat kendisine bakmasından dolayı “öteki” olana bakıyormuşçasına bakmaktadır. O kendisine hem özne hem de nesne olarak bir yer edinir. Kendinin bilinci saf bir genellik şeklinde olan ilk aşamayı olumsuzlar. Bu olumsuzlamanın sonunda genellik olarak bilinç kendine döner ve kendisiyle tam bir eşitlik haline gelir. Üçüncü aşama ise, ikinci aşamayı olumsuzlar ve bundan dolayı üçüncü aşama *olumsuzlamanın olumsuzlamasıdır*. Bu aşamada bilinç, kendisini öz edimleri içinde görerek tanır ve bu şekilde bilinçte ortaya çıkan öteki yok olur. Yani üç aşama şu diyalektik üçlem ile ifade edilmektedir:

- **Tez:** Bilincin uğraklarından ayrışmasından önce, kendisiyle ilkel bir özdeşlik içinde bulunması, kısaca kendinde bilinç hali.
- **Antitez:** Antitez, unsurlarının birbirinden farklılaştığını kavrayan kendinin bilinci yani (kendi için bilinç) uğrağıdır. Bu uğrak bilincin kendini tanımaya başladığı uğraktır.
- **Sentez:** Bilinç, kendini gelişiminin uğrakları arasında görerek tanıma fırsatı bulur. Bu şekilde ilk ve ikinci aşamalarının tüm özellikleri, üçüncü aşama içinde kapsamaktadır. Bu son uğrakta bilinç, Tin haline gelmiştir ve mutlak akıl ortaya çıkmıştır (Hilav, 2014, s. 102-105).

Hegel'in yaşadığı çağ Fransız Devrimi, Napolyon savaşları ve Endüstri devrimiyle birlikte geleneksel toplumsal yapının hızla dönüşüme girdiği bir çağdır. Feodalite ile Burjuva arasındaki denge de bu çağda giderek bozulmuştur. Hegel'in tarih felsefesini önemli derecede etkileyen bu tür radikal dönüşümler sonrası Hegel *Tinin Fenomenolojisi* eserinde yeni bir döneme girildiğine dair iddialı yorumlarda bulunur:

Bundan başka, çağımızın bir doğuş ve yeni bir döneme geçiş çağı olduğunu görmek zor değildir. Tin şimdiye değin içinde varolduğu ve imgelediği dünya ile bozulmuştur ve onu geçmişe gömme düşüncesini taşımaktadır: artık kendi öz dönüşümünün emeği içindedir. Hiç kuşkusuz o hiçbir zaman dinginlikte değildir, tersine her zaman ilerleyen devimi kavramıştır. Ama nasıl çocukta uzun dingin bir beslenmeden sonraki ilk soluk o salt nicel gelişimin dereceliliğini kırıyor –nitel bir sıçrama ve çocuk doğmuştur-, oluşumu içindeki Tin de öyle yavaş ve usulca yeni şekline doğru olgunlaşır, önceki dünyasının yapısını parça parça çözer ve bunun sarsıntısı tek tük belirtilerde sezilir, kurulu düzende yayılan kayıtsızlık ve can sıkıntısı, bir bilinmeyen belirsiz önsezisi , - bunlar yaklaşan değişimin müjdelidir (1986, s. 26).

Hegel için diyalektik yöntem tarihe de uygulanabilir. *Tarih Felsefesi* 'nde diyalektiğin tarihe nasıl uyarlanacağını ipuçlarını verir. Hegel'e göre Yunan toplumu bir ahenk içinde geleneksel ahlaklılığa sahip bir toplumdur. Toplumu oluşturan bireyler bu ahenk içindeki yapılanmaya itaat etmekte ve topluma aykırı düşecek eylemlerde bulunmamaktadırlar. Özgür düşüncenin ihtiyaç duyulduğu Yunan toplumunda Sokrates gibilerde somutlaşan özgür düşünce

geleneksel ahlaklılığın yıkıcı potansiyelidir. Geleneksel olan bir toplum özgür düşünceye ihtiyaç duymuşken, bu ihtiyaç onun sonunu getirmiş ve bağımsız düşünme nedeniyle geleneksel toplum yıkılmıştır. Bu aşama Hegel diyalektiğinin tez aşamasına karşılık gelir. Tezin amansız düşmanına karşılık gelen anti-tez ya da olumsuzlama ise bu iki ilkenin çakışmasını somutlaştıran Hristiyanlık dönemidir. Reform yüce bireysel bilincin kabulünü sağlamış, Yunan toplumunun ahengi bozulmasına rağmen sonuçta özgürlüğe ulaşılmıştır. Ancak anti-tez aşaması da kendisinin yetersiz olduğunu kanıtlar, çünkü özgürlük kendi başına çok suyuttur. Bu nedenle toplum için işleve sahip değildir. Örneğin Fransız Devrimi Terör Dönemi, bu tür bir özgürlüğün neden işlevsiz olduğunun kanıtıdır. Hegel için bireyin soyut özgürlüğü de, geleneksel toplumlardaki ahenk de, bir arada ihtiyaç duyulan, birbirinden ayrılamayacak iki unsur olarak görülmelidir, çünkü bu bir zorunluluktur. Sentez bu zorunluluktan kaynaklanan, tez ve anti-teze göre daha yetkin bir aşamayı temsil eden aşamadır. Hegel'in tarih diyalektiğinde bu sentez aşaması Alman topluluğudur. Hegel için Alman topluluğu hem bireysel özgürlüğü hem de geleneksel ahengi temsil eden tek toplum olarak gelişmiş bir forma karşılık gelir (Singer, 2003, s. 106-107).

Hegel'in idealist niteliğe sahip diyalektiği 4 ilkede toplanmaktadır: Totalite ilkesi, oluş ilkesi, çelişki ilkesi ve nitel değişme ilkesi. Adorno negatif diyalektik düşüncesi ile Hegel diyalektiğinin özellikle iki ilkesini hedef almaktadır; Totalite ilkesi ve çelişki ilkesi. Bu nedenle Adorno'nun Hegel diyalektiğine yönelik eleştirilerin geçmeden önce bu iki ilke üzerinde özellikle durmamız gerekmektedir.

Bütünsellik (Totalite) İlkesi: Diyalektik düşüncenin en kapsamlı ilkesini oluşturmaktadır. Söz konusu ilke en geniş manasıyla, her herhangi bir şeyin tek başına ve içinde bulunduğu bütünden soyutlanarak ele alındığında anlaşılamayacağını savunmaktan ileri gelir. Bütün organizma gibi karmaşık bir sistemdir. Bütünsellik ilkesinde gerçeklik bir organizma olarak düşünülür ve parçaların bütüne, bütünün parçalara bağlı olduğu varsayılmaktadır.

Tek başına bütünden ayrı olarak ele alınacak şey bütünsellik ilkesi gereğince anlamsızlık ve soyutlama olarak görülür. Hegel'in diyalektiğinde bütünsellik iki momentten geçerek gelişir. Diyalektik süreç önce bir bütünsellikten kalkar sonra parçalara bölünerek tekrar bütünselliğe döner. İlk bütünsellik farklılaşmamış bir birliktir. Bu farklılaşmamış birlik kendisine karşıt olan bir duruma geçer (farklılaşmış çokluk) ve sonunda somut bir bütünsellik olan senteze ulaşır (Hilav, 2014, s. 161-162).

Çelişki İlkesi: Hegel diyalektiğinin bütünsellik ilkesi dışında bir diğer önemli ilkesi çelişki ilkesidir. Hegel çelişki ilkesini, formel mantıkla olan uyumsuzluğu nedeniyle diyalektiğinin merkezine koymuştur. Hegel'e göre herhangi bir şey anlaşılabilir hale gelmek için kendi karşıtından geçmek zorundadır. Diyalektik her var olan şeyin kendisinde bir gelişme unsuru taşıdığını ve aynı zamanda her şeyin kendi olumsuzlamasını içerisinde taşıdığını koyutlar. İlk iki terim arasında, yani tez ile antitez arasında bir olumsuzlama süreci söz konusudur, bu süreç bir şeyin başka bir şeye dönüştüğünü göstermektedir. Hegel olumsuzun gelişme ve hayat bakımından çok önemli olduğunu düşünür. Ona göre temel süreç olumsuzlamanın olumsuzlamasıdır. Olumsuzlamanın olumsuzlaması ve aşama süreçleri ile canlı bütünler yeniden ortaya çıktığı için hayat mümkün olur (Hilav, 2014, s. 164-165).

Hegel'in efendi-köle diyalektiği ise bize diyalektik düşüncenin normatif süreçlerinin pratik bir dinamiğe sahip olduğunu gösterir. Bu fikir Adorno tarafından da benimsenmektedir. Efendi-köle diyalektiğinin arka planında, modern sivil toplumun karmaşık "kendini bilen" bireylerinin hem hür kişiler hem de başkalarına toplum yoluyla bağlanmış sosyal kişiler olarak farkındalığa sahip varlıklar olarak nasıl ortaya çıktıkları görülmektedir. Efendi-köle diyalektiği, basit bir bilincin, nasıl başka bir bilince ihtiyaç duyduğunun farkındalığına sahip olarak, Hegel'in karmaşık özbilinç olarak gördüğü şeye dönüşmesini içeren bir dizi aşamayı irdelemektedir. Bu aşamalar şunlardır:

Aşama 1: Bir bilinç ile karşılaşan bilinç bu karşılaşmayı kendi özgürlüğü için tehdit görür, çünkü “Ben” diğer “Ben” tarafından kısıtlanmasına izin veremez.

Aşama 2: Her bilinç bir diğerini yalnızca bir obje olarak fark edebilmesinden dolayı söz konusu bilinçlerden her biri, yalnızca kendisini savunarak kabul göreceğine inanmaya başlar. Bu husus bir diğerini yok etme gereksinimine neden oluyormuş gibi algılanabilir. Ancak, Hegel’in bireyin sadece özgürlük için mücadele vermiş olması durumunda özbilincin oluşabileceği yönündeki iddiaları ele alındığında bu aşamadaki ölüm kalım mücadelesi daha iyi anlaşılacaktır.

Aşama 3: Bireyin bu mücadele esnasında ölmesi durumunda fark edilme koşulları da reddedilmiş sayılır. Özün onaylanmasından uzakta olan mücadelenin kazananı kendisine onay verecek şeyden kendisini mahrum kılar. Hegel bunu özbilinç doğrultusunda bir ilerlemenin mümkün olduğu bir aşamaya ulaşamayacağı şekilde “soyut olumsuzlama” olarak nitelirmektedir.

Aşama 4: Aşama 3’ün sonuçlarının verimsiz olması gerekmemektedir. Diğer bilincin ölümü özbilinç bakımından mühim bir koşulun farkında olunmasına yardımcı olur. Bu “öteki” insan yaşamıdır. Hegel’in burada anlatmak istediği şey öz-olumlama için şiddetli mücadelenin farklı bir sonucunun mümkün olduğu, yani bir bilincin diğerini esir alarak kendini olumlayabilme yetisine sahip olacağıdır (O’Connor, 2004, s. 38-41).

2.3.2. Adorno’nun Hegel Diyalektiği Eleştirisi

Adorno *Negatif Diyalektik*’in “Giriş” kısmında Platon’dan Hegel’e uzanan diyalektik düşünce geleneğinin tamamını “olumsuzlama aracılığıyla olumlu bir sonuç elde etme” amacıyla olup, diyalektik mantıktan anti-diyalektik bir mantığa kayma yanlışı içerisine düşmüş olmakla suçlar (2016, s. 11). Adorno’ya göre Hegel, bu geleneği “olumsuzlamanın olumsuzlanması” formülüyle sistemli bir düşünceye dönüştürerek tamamlamış ve bu formülü

idealist diyalektik içerisine etkili bir şekilde yerleştirerek “özdeşliksizliği saf özdeşlik içinde” (2016, s. 363) eriterek tercihini özdeşlikten ve bütünlükten yana yapmıştır.

Adorno, Marks’ın “baş aşağı” duran (idealist) Hegel diyalektiğini “ayakları üzerine oturtmakla” diyalektiği somut insan yaşantısına uyarladığını ve diyalektiği materyalist bir temelde inşa ettiğini, dolayısıyla Hegel diyalektiğinin önemli bir çarpıklığını giderdiğini düşünmektedir. Ancak Adorno, Marks’ın Hegel diyalektiğini materyalist bir temele oturtmuş olmasına ve Hegel diyalektiğindeki özne ve nesne arasında gözettiği özdeşliği eleştirmesine rağmen bunu yeterli görmemekte, çünkü Marks’ın “olumsuzlamanın olumsuzlaması” anti-diyalektik formülünü kendi materyalist diyalektikliğine aynen geçirdiğini, dolayısıyla anti-diyalektik bir ilkeyi koruduğunu savunmaktadır. Hegel diyalektiği Adorno’ya göre de baş aşağı durmakla birlikte bu ters duruşun asıl sebebi sadece idealist bir diyalektik olmasından değil en önemlisi “olumsuzlamanın olumsuzlaması” formülünden kaynaklanmaktadır. Olumsuzlamanın olumsuzlanması anti-diyalektik ilkesinin dışında Hegel diyalektiği, *Tin* aracılığıyla bütüncül ve mutlak olana varılma arzusu taşımakta (Adorno, 2016, s. 276), bütünün önceliğini gözetmekte (2016, s. 276), genele tikel karşısında öncelik tanımakta (2016, s. 300), “bireysellikten, tekil insan varlığından alabildiğine uzak” (2016, s. 309) olarak var olmakta, özneye nesne karşısında öncelik vermekte (2016, s. 18 ve 45), özdeşlik ve pozitifliğin örtüşmesinden (2016, s. 137) oluşmakta, özdeşliksiz olan ve nesnel olan her şeyin mutlak tine genişletilerek uzlaştırılma beklentisinden (2016, s. 137) kaynaklanmakta, bir köken felsefesi olmaktan sıyrılamamakta (2016, s. 149), epistemolojik bir aygıt olan sentez aracılığıyla nesneyle öznenin özdeşliğinin üretmekte (2016, s. 149), tikel unsurları ortadan kaldırmakta (2016, s. 299), zamanı ontolojik bir şeymiş gibi ele almakta (2016, s. 300), dolayısıyla da çok sayıda sorun içermektedir.

Adorno, Hegel diyalektiğine karşı çıkarken önerdiği negatif diyalektik ile Marks ve Engels'den sonra Hegel diyalektiğini bu kez farklı bir sebeple alaşağı etmeye çalışan kişiler arasında yer almaktadır. Adorno'dan önce Hegel diyalektiğini materyalist bir zemine oturtmak için mücadele etmiş olan Karl Marks, Kugelman'a yazdığı mektubunda Dühring'i kastederek "benim geliştirme yöntemimin Hegelci olmadığını o da çok iyi bilir çünkü ben bir materyalistim; Hegel ise bir idealist. Hegel diyalektiği her türden diyalektiğin temel biçimidir; ama ancak mistifikasyona uğratılmış yanlarından kurtarıldıktan sonra. İşte, benim yöntemimi ayırdeden tam tamına budur" (Bottomore, 2012, s. 147) demiştir. *Das Kapital*'in Almanca ikinci baskısına yazdığı ve sıklıkla alıntılanan önsözünde ise şöyle demektedir;

Benim diyalektik yöntemim, Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam-süreci, yani düşünme süreci —Hegel bunu "Fikir" ("*Idea*") adı altında bağımsız bir özneye dönüştürür— gerçek dünyanın yaratıcısı ve mimarı olup, gerçek dünya, yalnızca "Fikir"in dışsal ve görüngüsel (*Phenomenal*) biçimidir. Benim için ise tersine, fikir, maddi dünyanın insan aklında yansımından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir (2003, s. 26-27).

Adorno Marks'ın bu satırlarını hatırlatırcasına *Negatif Diyalektik*'de şöyle der:

Diyalektik bu bağlam üzerine eleştirel biçimde düşünür, kendi hareketi üzerinde kafa yorar; bu düşünüm söz konusu olmasaydı Kant'ın Hegel karşıtı talebi de zamanaşımına uğramazdı. Böyle bir diyalektik negatiftir. Bu diyalektiğin fikri Hegel'den farkını adlandırır. Hegel'in diyalektiğinde özdeşlik ve pozitiflik örtüşüyordu; özdeşliksiz ve nesnel olan her şeyin mutlak tine genişletilerek yüceltilmiş öznelliğe dâhil edilmesiyle uzlaşma sağlama beklentisi vardır (2016, s. 137).

Bu satırlarda Adorno Hegelyen diyalektiği Karl Marks'ın hedef aldığından çok farklı bir noktadan hedef almıştır. Karl Marks idealist felsefe taraftarlarıyla materyalist felsefe taraftarları arasındaki hararetli tartışmaların yaşandığı bir dönemde Hegel diyalektiğini idealist içeriği nedeniyle hedef alırken Adorno Hegel diyalektiğindeki özdeşlik düşüncesini hedef almaktadır. Adorno Hegel diyalektiğinin diyalektik gelenek içerisindeki egemenliğine (Marksist

diyalektiğin de içerdiği olumsuzlamanın olumsuzlaması formülüne) son vermek için Hegel'e karşı eleştirel cepheyi genişletmiştir. Hegel'in sisteminin ana omurgasını oluşturan diyalektiğini başlangıç noktası kabul ederek Hegel'e yönelttiği tüm eleştiriler için Hegelyen diyalektiği basamak olarak kullanmaktadır. Bu nedenle de bazen Hegel'e yönelik genelleyci yargılara ulaşmaktadır; "Hegelci sistem aslında kendi içinde bir oluş sistemi değildi, ona dâhil olan her tikel belirlenim çoktan zımmen planlanmıştır. Bu güvence bu sistemi hakikatsizliğe mahkûm etmiştir" (Adorno, 2016, s. 36).

Adorno, Hegelci diyalektikte son kertede baskın olanın negatifliğin değil, pozitifliğin olduğunu düşünür ve felsefe tarihinde Hegel'in teorisine nesnel idealizm denmesini bu pozitifliğe bağlar. Hegel diyalektiğinin Adorno tarafından son kertede pozitiviteyi ön plana çıkaran bir diyalektik olarak yorumlanmasının temel nedeni olarak, eksi ile eksinin çarpımının artı yapması gibi, olumsuzlamanın olumsuzlaması da artı yaptığı düşüncesi rol oynamaktadır. Adorno pozitivitenin bu rolünü Hegel felsefesinin altında yatan genel varsayımlardan biri olarak görür (Adorno, 2008, s. 14). Adorno'ya göre Hegel'de diyalektiği harekete geçiren şey "olumsuzlama" değil diyalektiğin pozitif doğasıdır yani "tüm olumsuzlukların olumlu olduğu" (2008, s. 27) varsayımdır. Adorno Hegel'in asılsızlaşma düşmesine neden olduğunu ileri sürdüğü bu varsayımlarından hareketle kesin bir sonuca varır ; "Hegel'in diyalektiği pozitifdir" (2008, s. 12).

Adorno Hegelci diyalektiğin üçlü şemasının sentez momentinin tezin daha önce doğru olduğu var sayılan antitez içinde kendini savunduğu forma girmeye yatkın olduğunu düşünmektedir (Adorno, 2008, s. 29). Adorno özellikle Hegel'in *Mantık*'da *Varlık* ile *Hiçlik* arasında gözettiği diyalektiğe odaklanır. Hegel'in bu iki çelişkili kavramı *Oluş* kavramı aracılığıyla özdeşliğe ulaştırdığını düşünen Adorno, *Varlık* ile *Hiçlik*'in özdeş olamayacağına ısrar eder ve Hegel'in özdeşsiz olana şiddet uyguladığını düşünür (2008, s. 29-30).

Becermen’de Adorno’nun Hegel’in *oluş* aracılığıyla *Varlık* ve *Hiçlik*’i özdeşleştirdiği iddiasının altını çizer ve şöyle der: “Adorno’ya göre, Hegel, Mantık’ında, üçlemenin ilk sentezi olan *Oluş*’la iş gördüğünde, Varlık ve Hiçlik kavramlarını -dilsel anlamları mutlak olarak zıt olmasına karşın- bütünüyle boş ve belirlenmemiş olarak eşit sayar. Başka bir deyişle, Hegel, oluş aracılığıyla onları özdeş kılmak istemektedir” (2009, s. 53). Ayrıca Adorno Hegel’in *Mantık* kitabında *Varolmak* yerine *Birşey* ile başlamayı reddettiğini, böylece öznenin üstünlüğünü gözeterek idealizmin öznel önyargılarına teslim olduğunu savunur. Ona göre soyut *Birşey* ile başlarsa Hegel diyalektiği, başka bir akış benimsemek zorunda kalacaktır. Bu ise özdeş olmayana daha toleranslı bir yaklaşımı sağlayacaktır. Hâlbuki Hegel *Varolmak*’tan başlayarak Adorno’ya göre özdeş olmayana katlanamadığını ispat etmiştir (Adorno, 2016, s. 131). Dolayısıyla Adorno Hegel’in spekülâtif düşünceye *Birşey* ile değil de *Varlık* ile başlamasını arı varlığı başlangıç noktasına almak olarak kabul etmektedir. Adorno için böyle bir başlangıç her şeyi kapsayan, hiçbir şey üzerinde belirleyiciliği olmayan başlangıç noktasına sahip olmaktır (Orman, 2013, s. 177). *Varlık*’la karşılaştırıldığında *Birşey* benzeşmemenin hoş görülmesi anlamında gelmektedir. Hegel ise tercihini *Varlık*’dan yana yaparak özdeşsizliğe karşı hoşgörüsüzlüğünü göstermiştir. Adorno Hegel’in bu yaklaşımları nedeniyle Hegel diyalektiğinin nesnenin özneye direnmesine imkân tanımadığını, özdeş olmayanı özdeş olan karşısında yok saydığını ve diyalektiği oluşturan tüm unsurların bir bütünü oluşturan parçalar olarak görüldükleri için işlevsiz kıldığını savunmaktadır (Wiggershaus, 1994, s. 601). Bunun temelinde ise, Hegel’in bütünü daima zihninde canlandıran bir düşünür olması yatmaktadır.

Adorno’ya göre Hegel’in her kavramın kendi zıttıyla eş olduğu diyalektik savı Hegel diyalektiğinin en güçlü yanıdır. Ancak Hegel diyalektik yöntemiyle özdeşlik sorununu çözüp farklılıkları muhafaza ettiğini düşündüğünde Adorno, Hegel diyalektiğine eleştirel yaklaşıma başlamaktadır. Adorno uyumun farkına varılamayacağını savunup zıtlıkları ortadan kaldırmanın doğru olmadığı konusunda ısrarlıdır, zira gerçeklik Adorno için kendi içinde

uyumlu değildir (Bozzetti, 2002, s. 297) ve “objektif koşullar, uzlaşmacı olmayan düşüncelerin ortaya çıkmasını” (Buck-Morss, 1979, s. 63) gerektirmektedir. Dolayısıyla da toplumun çelişkilerinin düşünce içinde ya da düşünce yoluyla yok edilmesi mümkün olmamaktadır. Gerçekliğin çelişkili yapılanmasına rağmen uyumu arzulamak diyalektik düşüncenin doğasıyla uyuşmamaktadır. Diyalektik, çelişkilerin farkına varma iradesidir ve çelişkilerin farkına varma iradesi olarak kalmalıdır. Evrensel ve tikel arasında bir uyum yerine diyalektik, evrensel ve tikel arasındaki farklılıkları açığa çıkarmak için işlemelidir. Bu nedenle Adorno “uyum”, “sentez”, “pozitiflik” ve “tamamlanmışlık” içerdiğini düşündüğü Hegel diyalektiğini kabul edilemez bir diyalektik mantık olarak görür. Hegel’in olumsuzluğu öteki olanı tamamlamak için hareket eden bir şey olarak görmesinin aksine Adorno hiçbir zaman kesin olarak senteze ulaşacak bir olumsuzlama ihtimalinin olduğunu düşünmemektedir (Buck-Morss, 1979, s. 63). Buck-Morss bunu Adorno’nun negatifliği diyalektiğin temel unsuru olarak görmesine bağlamaktadır. Adorno diyalektiğinde negatiflik Hegel diyalektiğindeki gibi nihai bir noktada uyum lehine askıya alınmak yerine Kant’ın antinomileri gibi sürekli olarak antinomi olarak kalmaya mahkûmdur (1979, s. 63).

Adorno Hegelyen diyalektiği eleştirirken aynı zamanda onun diyalektikte olumlu bir gelişmeye karşılık geldiğini de kabul eder. Böylece Hegel’i eleştirirken aynı zamanda Hegel’e hakkını da teslim eder. Örneğin Hegelyen diyalektiğin Kant’ın metafizik terorisinin sabit bilginin koşullarını arayan teorilerine göre ileri bir adım olduğunu düşünür. Hegel’in Kant’ın dikotimilerinden tatmin olmayıp mutlak olanın ve total öznenin felsefesini diyalektik olarak kullanması ise Adorno için sorundur (Yibing, 2012, s. 60).

Adorno Hegel’in olumlamayla ilgili bir çeşit “epistemolojik kopuş” yaşadığını öne sürmektedir. Örneğin tez-antitez-sentez üçlü şemasına eleştirirken, Hegel’in bile bir sistem felsefecisi olarak senteze daima sadık kalmamış olduğunu hatta *Tin’in Fenomenolojisi*’nin “Önsöz”ünde bu üçlü şemayı eleştirmiş olduğunu kabul etmektedir (Adorno, 2008, s. 6).

Dolayısıyla Adorno, Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi* ile *Mantık Bilimi* eserleri arasındaki süreçte olumsuz bir dönüşüm yaşadığını iddia etmektedir. Adorno'nun Engels'in Hegel'e olan eleştirisini hatırlatan bu yaklaşımı Adorno'nun Hegel'e indirgemeci bir bakışla yaklaşmadığını gösteren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Adorno'nun zihninde genç Hegel devrimci bir felsefeyi temsil ediyorken zamanla karşıdevrimci bir felsefeye savrulmuş ve sistemini oluşturmak için devrimci pozisyonunu terketmiştir. Adorno bunun nedenini Hegel'in mutlağın ve total öznenin içinde farklı olanı ve çelişmeyi çözmeyi amaçlamasına bağlamaktadır. Bu yorumun temelinde ise Hegel'in özdeşmez olanlar ile nesnel şeyleri birlikte içeren, mutlak tine kadar ulaşan ve mutlak tini de kapsayan bir öznelliğe inanıyor olması yatmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere, farklılık ve çelişki Hegel için stratejik bir tercihin sonucu olarak kabul görmektedir (Yibing, 2012, s. 60). Hegel'e göre çelişki ve farklılık kendi içerisinde bir değere sahip olmayan ancak mutlak olanı amacına ulaştıracak unsurlardır. Bonefeld negatif diyalektiğin özelliklerini sıralarken negatif diyalektiğin Hegel diyalektiği ile olan söz konusu farkını ortaya koymaktadır:

Adorno'nun negatif diyalektiği, negatif koşullarla barışmaktan nefret eder. Yadsımanın yadsımasının olumlu olduğu düşüncesi hiçbir anlam ifade etmez. Bu düşünce , 'ancak olumluluğu varsayan birisi tarafından savunulabilir' (Adorno, 1973, s. 160) Şeyleri oldukları gibi kutsamayı reddetmek uzlaşmamayı gerektirir: yadsımanın yadsıması, yadsımış olduğunu yadsımaz (2014, s. 99-100).

Adorno'nun tasfiye etmeye çalıştığı Hegelyen diyalektiğe sert eleştirilerine rağmen zaman zaman olumlu göndermelerde bulunmasının temelinde Hegel'in formel mantığa yönelik eleştirileri de yatmaktadır. Adorno'ya göre Hegel'in formel mantığı özdeşlik varsayımı ve dünyanın değişmezliğine dair ontolojik kabulü nedeniyle eleştirmesi Hegel'i devrimci bir pozisyona yükseltmiştir (Cemal, 1999, s. 97 ve 99). Hegel diyalektiğinin "olumsuzlama" momenti devrimci "olumsuzlamanın olumsuzlaması" momenti ise bu bakımdan gerici bir momenttir. Hegel olumsuzlama ile formel mantığın ontolojik kabullerini yıkarken devrimci

pozisyonunu olumsuzlamayı askıya almakla kaybetmektedir. Adorno'ya göre olumsuzlamanın olumsuzlama aracılığıyla ortadan kaldırılması mümkün değildir, zira olumsuzlamanın olumsuzlaması en aşırı koşullarda dahi olumlu bir sonuç doğurmamaktadır (Adorno, 2016, s. 355). Ona göre olumsuzlamanın olumsuzlaması aracılığıyla Hegel'in özdeşmez olanı askıya almadan önce özdeşmez olanı tercih etmesinin nedeni özdeşmez ve çelişkili olan unsurları yok etmektir. Adorno bu nedenle Hegel'in diyalektiğinin olumsuzlayıcılığı biçimsel olarak içermesine rağmen, aslında doğası gereği eşitlemeci olduğunu öne sürmektedir. Adorno'ya göre zaten idealist bir diyalektik olan ve maddi temeller üzerine oturmayan Hegel diyalektiği bir de özdeş olmayan unsurları özdeş olmaya zorlayınca, dolayısıyla "saf özdeşliksizliği özdeşlik içinde eritince" (2016, s. 363) ilkel bir diyalektik olmaktadır.

Soykan Adorno'nun Hegel diyalektiğine olan yaklaşımını, onu ortadan kaldırmak yerine olumsuzlayarak aşmak arzusu olarak okumakta ve bunun nedenini Hegel'de kendine özdeş olan *Tin*'in kendini doğada açmasıyla başlayan tez-antitez-sentez süreciyle ilerleyen diyalektiğinin mutlak tin olmasıyla ortadan kalkmasına ve başlangıç noktasında olduğu gibi özdeşlik durumuna varmasına bağlamaktadır (2000, s. 40). Bu tür bir diyalektik bütünlük, mutlaklık ve evrensellik içermektedir. Hegel'in bütünlük, evrensellik, mutlaklık düşüncesine karşı Adorno, tikel olanı ve parçalılığı kabul etmekte ve sentez evresini reddetmektedir. Adorno'ya göre diyalektik olumsuzlamayı olumsuzlamakla bir olumlamaya ulaşmaz, diyalektik olumsuzlama eylemi içinde kalmaya devam eder. Dolayısıyla çelişkiler araç olmak yerine amaç olarak işletecektir. Aksi halde "çelişkiyi kendisi aracılığıyla ortadan kaldırmak, diyalektiği de bir bütünlüğe genişleterek ortadan kaldırmak" (Adorno, 2016, s. 153) olacaktır. Bu yaklaşımın sonucunda ise diyalektik özdeşlik ilkesine geri dönen bir bütünlüğe dönüşecektir.

Totaliteye yol açan özdeşlik ilkesi Adorno'ya göre doğal çeşitliliği bozan ideolojik bir öğedir. Özdeşlik arzulayan bir diyalektik bütünlük beklentisi içinde olacak ve kendisine uymadığı için farklılıkları ve çelişkileri gözardı ederek birlik amacıyla farklılıkları ve çelişkileri

baskılayacaktır. Adorno Hegel'in özdeşlik kurmak ile sonuçlanan projesini sorgulayarak yalnızca farklılıkların korunmasıyla bir birliğin arzulanabilir olduğunu savunmaktadır. Hegel'in pozitif olanı ve özdeşliği düşündüğünü (Adorno, 2016, s. 137) savunan Adorno, Hegel'in anti-diyalektik bir felsefeye kaydığını iddia ederek negatifliği ve özdeşsizliği ön plana çıkarır. Adorno için diyalektik sadece negatifliği ve özdeşsizliği muhafaza ettiği sürece diyalektik olarak kalabilir:

Özdeşsizlik kendi payına pozitif bir şey olarak ya da olumsuz olanın olumsuzlaması olarak doğrudan elde edilemez. Olumsuzlama, Hegel'de olduğu gibi, olumlama değildir. Hegel'e göre olumsuzlama sonucunda elde edilmesi gereken pozitifin, onun gençliğinde mücadele ettiği pozitiflikle tek ortak noktası adı değildi. Olumsuzlamanın olumsuzlamasının pozitiflikle eş tutulması özdeşleştirmenin esası, en saf biçimine indirgenmiş biçimsel ilkesidir. Bu ilke, diyalektiğin içinde anti diyalektiğin üstünlük kazanmasını sağlar; burada, eksiyle eksinin çarpımının sonucunu artı kabul eden *more mathematico* (Lat. matematiksel terimlerle) geleneksel mantık yaklaşımı söz konusudur (Adorno, 2016, s. 151).

Adorno'nun diyalektiğinin Hegel ve Marks'ın diyalektik yorumundan farklı bir diyalektik olduğunu savunurken Reijen Adorno'nun tarihte bir doğrusallık görmemesine rağmen Hegel ve Marks'ın tarihte bir doğrusallık gördüklerini bunun sonucunda da tarihi bir noktada askıya aldıklarını düşünmektedir. Reijen'e göre Adorno ise Hegel ve Marks'ın aksine diyalektiğin yalnızca ileriye doğru giden bir süreç olmayıp aynı zamanda geriye doğru da gidebilen bir süreç olarak görmesi nedeniyle olumsuzluğun askıya alınabileceği herhangi bir koşul önermemekte ve olumsuzluğun sürekliliğine vurgu yapmaktadır (1999, s. 63-64).

Held ise Adorno ve Hegel yaklaşımlarının farkını ortaya koyarken bilişsel sürece değinir. Held'e göre Adorno Hegel'in bilişsel süreçte özne ve nesneyi bir bütün olarak özdeş görerek, yani mutlak olanda bütünlüğü ortaya çıkarmasına karşıt olarak yalnızca olumsuzluğu devreye sokar ve böylece özne ve nesne arasındaki farkın kapanamayacağına dair bir iddia ortaya atar. Dolayısıyla Adorno, Hegel'in aksine bilişsel sürecin uzlaşım anına kadar yeni zıtlıkları çözerek ve yeni sentezlere ulaşarak gelişimsel olarak ilerleyen sürecine karşı çıkar. Adorno'nun Hegel'e

olan yaklaşımda Hegel'in diyalektik tarih felsefesi de belirleyicidir, tarihi gelişimin kendisini dışavurumu olarak görülen *Geist*, Adorno tarafından rededilir. Tarihsel süreçler Adorno'ya göre bir bütün olarak ifade edilebilir ancak sadece olumsuz şekilde.

Adorno'ya göre Hegel diyalektiği ayrıca evrensel tarihi içerisinde taşıdığı çelişkiler sayesinde birlik oluşturan bir tarih olarak yorumlamıştır (Adorno, 2016, s. 290). Adorno'ya göre ise tarihin Hegel'de olduğu gibi bir birliği yoktur. Tarih sürekliliğin ve süreksizliğin birliğidir ve "tarih bilimi bütüncülük ve kesintisiz süreklilik tasarımını çökertmiştir" (2016, s. 290). Adorno Hegel diyalektiğine *Mantık* kitabından referansla çok net bir itirazda daha bulunur. Adorno'ya göre diyalektik, Hegel'in *Mantık* kitabında zaman zaman rastlandığı gibi kendi kurguladığı çelişkileri çözüp sonra onları askıya alarak ilerlememektedir (2016, s. 146). Adorno'ya göre diyalektik çelişkilere daima bağlı kalır ve Ona göre Hegel *Mantık* kitabında çelişkileri önce kabul edip sonra ortadan kaldırarak diyalektiği bir gelişim modeli olarak kullanmaktadır. Adorno'ya göre, diyalektik çelişkileri çözüp ilerlemek yerine çelişkileri daima içerisinde taşır.

Adorno Hegelyen düşünce sayesinde diyalektik felsefenin programını bir özet olarak önümüzde bulduğumuzu düşünür. Ona göre düşünmenin ortaya koyabileceği her bir belirlenimde özdeşmezlik öne çıksa da yani düşünme ve nesnenin örtüşmediği açığa çıksa da düşünmenin erişebileceği tüm belirlenimlerin timsali ya da felsefenin belirlenimlerinin bütünlüğü kendi içinde yine de bu saltık özdeşliği kurmaktadır. Adorno Hegel'de bütünüün saltık özdeşliği kurduğunu ve bunun sonucunda sonuna kadar yürütülmüş tüm tekil çelişkilerin ortadan kaldırıldığını iddia etmektedir. Dolayısıyla Adorno için çelişkiler Hegel diyalektiğinde hem diridir hem de bir bütün olarak ortadan kaldırılmıştır. Adorno bunu idealist diyalektiğin önemli bir niteliği olarak tanımlar ve Hegel'in doğru bütündür ifadesi ile diyalektiğinin bu özellikleri arasında bağlantı kurar.

Adorno'ya göre Hegel özdeşlik ve özdeşsizliğin özdeşliği ilkesini benimseyen bir özdeşlik felsefecisidir (Adorno, 2016, s. 19). Adorno'nun negatif diyalektiği ise, özdeşliğe doğru özdeşsizliğin algısıdır. Bu yüzden Adorno diyalektiğinde olumsuzlamanın olumsuzlaması ile senteze ulaşmayı reddederek zıtlıkları muhafaza eder. Adorno bu tür bir diyalektiğin Hegel'in diyalektiğinden açık bir kopuş olduğunu savunur. Hegel' in "kendi yerici yorumlarıyla sunduğum üçlü şemadan (tez, antitez, sentez) başlayarak, olumsuzlamanın olumsuzlamasının aslında bir olumlama olduğunu göreceksiniz" (2008, s. 14-15) diyen Adorno şöyle devam eder:

Bununla ne kastedildiğini en iyi Hegel'in karşıtlık olarak kurduğu nesnel toplumsal yapı ve kurumlar tarafından uygulanan soyut öznellik dediği şeyin eleştirilerinde görebilirsiniz (...) Burada Hegel felsefesinin çok önemli dönüm noktalarından birini görüyoruz. Yalnızca kendisi için var olan eleştirici, soyut, negatif özneliğin kendisini olumsuzlaması gerektiği fikrine dayanır- bu noktada olumsuzlamanın temel görüşüne girmiş oluyoruz. Bu öznellik, kendini amak ve olumsuzluğun pozitif dünyasına -yani toplum kurumlarının, devletin, nesneliğin ve son olarak kesin ruhun dünyası- girmek için kendi sınırlarının farkına varmalıdır. Bu pozitif olumsuzluk modelidir: Hegelci felsefede yeni bir model olarak görülen olumsuzlamanın olumsuzlamasının yeni olumlama olduğu görüşü (2008, s. 14-15).

Adorno'nun negatif diyalektiğini Hegel diyalektiği ile karşılaştıran Cemal, her iki diyalektiğin ortak noktasının formal mantığın özdeşlik ilkesine karşı çıkmak olduğunu söyler (1999, s. 97). Adorno'nun negatif diyalektiğinin Hegel diyalektiğinden ayrıldığı nokta ise Hegel'in formal mantığın özdeşlik iddiasını çürütüp yeni bir mantık kurup özdeşliği nihai noktada kabul etmesine rağmen Adorno'nun radikal bir girişimde bulunarak tüm özdeşlik iddialarını reddetmesidir. Adorno'ya göre her özdeşlik iddiası bir mutlak düşüncesine yönelik bir potansiyel taşır ve bu bir çeşit olumsuz anlamda ideolojidir. Hegel olumsuzlamanın olumsuzlaması formülüyle formal mantık eleştirisiyle çürütmüş olduğu özdeşlik ilkesine geri dönüş yapmış olmaktadır (1999, s. 97). Özdeşlik eleştirisi dışında Cemal'e göre Adorno'nun Hegel diyalektiğine yönelik ikinci eleştirisi sistem anlayışından kaynaklanmaktadır. Negatif

diyalektiğin anti-sistem olarak da tanımlanabileceğini söyleyen Adorno (Adorno, 2016, s. 12) sistem kurmak ile kavramsala hapsolmek arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Adorno'ya göre Hegel'in sistemi tikele başvurmadan evrensel ve bütünü zihninde canlandırmaktayken olumsuzlamanın olumsuzlamasının pozitif doğasıyla Hegel sistemi ayakta kalmaktadır, olumsuzlamanın olumsuzlaması belirlenimli olmadığı sürece Hegel bir sistem kuramayacak ve mutlağa ulaşamayacaktır (Cemal, 1999, s. 98).

Adorno Hegel'in diyalektiği ile tikel ile evrensel arasında kurduğu özdeşlik ilişkisine de karşı çıkmaktadır. Adorno'ya göre Hegel bu yönde bir felsefi düşünce ortaya koyarak karşıtlar arasında bir birlik ön görmekte ve tekte çokluğu öteki aracılığıyla kurmaktadır. Bunun sonucu olarak Hegel'in diyalektiğinde tikeller üzerinde evrensel olanın tahakkümü ortaya çıkmakta, Hegel diyalektiği tikeli evrensel lehine silikleştirmekte ve idealist bir diyalektik olduğunu açığa vurmaktadır. Materyalist bir diyalektik kurmanın formülü evrenselin bireysel ve tikel olan üzerindeki tahakkümüne son vermektir (Cemal, 1999, s. 106-107).

Adorno'ya göre Hegel özdeşlik ön görürken aynı zamanda farklılıkları evrensel cinsten türetmekte, öz ve görünüş ilişkisinde özü birincil kılmakta ve böylece özneyi yüceltmektedir. Adorno'ya göre idealist diyalektik, "kavramın her hareketine ve genel seyrin bütününe olumsuzlamayla etki eden güç olarak mutlak öznenin üstünlüğüyle" kısıtlanmıştır (Adorno, 2016, s. 18). Böylece farklılık evrensel aracılığıyla erimekte tikelin ve evrenselin birliği özne ve nesnenin özdeşliğine dönüşmektedir. Adorno'da ise aksine özne ve nesne karşılıklı bir birlik oluşturmamakta, sürekli olarak birbiriyle çatışarak bulanık kalmaktadır. Adorno'ya göre pozitif diyalektiğin, tikelliği bütünlükten bağımsız bir varlık olarak düşünememesi devrimci pratiklerde olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Tischler, 2011, s. 125).

Adorno, Hegelci diyalektikte öznenin nesne karşısında üstün konumlandırıldığında ısrarlıdır (Adorno, 2016, s. 45). Adorno'ya göre bu durum yani , "diyalektiği sadece özneye

atfetmek çelişkiyi kendisi aracılığıyla ortadan kaldırmak, diyalektiği de, bir bütünlüğe genişleterek ortadan kaldırmaktadır” (2016, s. 153). Adorno için özneye öncelik tanıyan bir diyalektiğin özdeşsizliğe hoşgörülü yaklaşması mümkün değildir. Adorno'nun bu düşüncesinin temelinde özne merkezli felsefeler ile özdeşlik arasında gördüğü bağlantı yatmaktadır. Özneyi ön plana çıkararak diyalektikte nesneyi ikincilleştiren Hegel diyalektiği tikel ve özdeşsiz olana tahammülsüzdür:

Hegelci diyalektik, başarısız olduğu yerde sofistleşir. Tikelin diyalektiği tahrik etmesinin nedeni, ana kavramda çözümlenmezliği. Hegelci diyalektik, tikel kendi kendinin ana kavramıymış ve dolayısıyla çözülememiş gibi bunu evrensel bir somut içerik olarak ele alır. Özdeşsizlikle özdeşliğin diyalektiği işte böyle, özdeşliğin özdeş olan karşısında zafer kazanmasıyla yalan olur (Adorno, 2016, s. 164).

Adorno'ya göre Hegel, Kant ve Fichte'nin soyut özneliğini eleştirmiş olmasına rağmen aslında eleştirmiş olduğu Kant ve Fichte'den çok da farklı değildir. Hegel'in idealist diyalektiği Ona göre bir köken felsefesidir ve hareketin sonunda başladığı yere geri dönüş önkabülü bulunmaktadır (Adorno, 2016, s. 149). Bunun sonucunda ise Hegel özne ve nesnenin özdeşliğini üretmektedir. Adorno Hegel'in üçlü şemaya çok az yer vermiş ve sentez sözcüğünü çok az kullanmış olmasına rağmen iddialı bir düşünce ortaya atar. Ona göre Hegel sentez sözcüğüne çok az yer verse de sentez Hegel'in düşüncesinin fiili yapısına tekabül etmektedir (2016, s. 149). Sentez aracılığıyla mutlak özdeşliğe ulaşan Hegel'in mutlak özdeşlik ilkesi ise Adorno'ya göre kendi içinde çelişkilidir ve özdeşsizliğe imkân tanımamaktadır:

Mutlak özdeşlik ilkesi kendi içinde çelişkilidir özdeşsizliği baskılanan ve hasar görmüş biçimiyle ebedileştirir. Hegelin özdeşlik felsefesiyle soğurma, hatta özdeşliği özdeşsizlik aracılığıyla belirleme çabasında da bu çelişkiden izler vardır. Ama Hegel, özdeş unsurları olumlayıp özdeşsiz unsurları zorunlu olarak negatif kabul ederek ve genelin negatifiğini yanlış değerlendirerek konuyu tamamen çarpıtmıştır. Hegel'in genelin altında gömülü kalmış ütopyik tikelliğe, ancak gerçekleştirilmiş akıl, genelin özel aklını geride bıraktığında mümkün olacak özdeşsizliğe sempatisi yoktur (Adorno, 2016, s. 289).

Kısaca, Adorno'nun Hegel'e yönelik eleştirilerini özetlemek gerekirse:

- Hegelci diyalektik özneye öncelik tanımakta ve özne nesne ilişkisini asimetrik bir ilişki olarak görmektedir.
- Hegelci diyalektik mutlak tıne doğru ilerleyen gelişimci bir diyalektik olup diyalektiğe bir konum alarak dolayısıyla varsayımlardan hareket ederek başlamaktadır.
- Hegel diyalektiği idealist bir diyalektik olduğundan maddi bir temelden yoksundur dolayısıyla somut yaşamda bir karşılığı yoktur.
- Hegelyen diyalektikte üçlü şemanın tez-antitez-sentez özdeşleştirici aygıtı olan sentez momenti olumsuzlamanın olumsuzlamasına karşılık gelmekte olup olumsuzlamayı askıya alan diyalektik dışı bir ilkedir. Ayrıca olumsuzlamanın olumsuzlaması farklılıkları ve çelişkileri askıya alarak genelin tikel üzerinde hâkimiyet kurmasına neden olmaktadır.
- Hegelyen diyalektik kendi tasarımıladığı çelişkileri çözerek ilerleyip bir gelişim sürecine karşılık gelmektedir. Hâlbuki diyalektik sadece ileriye doğru giden bir hareket değildir.
- Hegelyen diyalektiği köken felsefesinden sıyrılamamıştır. Köken kategorisi bir tahakküm kategorisi olduğundan farklılıklara tahammülü yoktur.

2.4. Negatif Diyalektik'in Tanımı ve Kavramsal Kategorileri

Negatif diyalektik var olan her şeyin
acımasız eleştirisidir (Adorno, 2008, s. 13).

Wiggershaus, Adorno'nun *Negatif Diyalektik*'ini betimlemeye çalışırken kimin tarafından, nasıl yanıtlanacağı belli olmayan ancak okuyan kişileri Adorno'nun felsefi bir projesi olarak negatif diyalektiğin somut yaşamda karşılığının ne kadar mümkün olduğu konusunda düşünmeye zorlayacak sorular ortaya atar:

Adorno'nun kendi teşhisini koyduğu yönetilen dünyada, birlik ideası büyüü altında tikel, biricik ve özdeş olmayı 'geliştirmek' mümkün müydü? Ve 'şeylerin doğru durumu' diyalektikten muaf ise, birlik ve diyalektik idealarının üzerinde daha fazla bir güce sahip olmadığı açığa çıkan özdeş olmayı; biçimsiz, izole ve körü körüne doğal olanın arkasında kalmasını ne önleyebilirdi? Farklı olanı 'uzlaştıran' ve karşılıklı bir ilişki ve zorlamadan muaf olan bir tümelliği mümkün kılan neydi? Eğer diyalektik, kavramsallaştırılmamış olanı bu kavramlara indirgmeden geliştirmek üzere kavramları kullanan bir çeşit keşif ise, zorlamadan muaf bir genelliğin, Holderlin'in 'farklılık yaratan iyidir' sözünün üzerine gitmek nasıl mümkün oldu? (1994, s. 600-601).

Wiggershaus'un bu soruları sormasının nedeni Adorno'nun yaklaşık otuz yıllık felsefi projesini negatif diyalektiğin içerisine enjekte ederek, negatif diyalektiği diyalektik düşünce için belki de bir ütopya olan özdeş olmayana, tekile, tikele, kavramsal olmayana ulaştıracak ve Hegelci bütüncül diyalektiği parçalayarak çelişkileri nihai bir noktada askıya almak yerine çelişkileri daimi kılacak bir düşünce yöntemi olarak ortaya koymasındır. Negatif diyalektiğin ütopyasının farkına varmak ve negatif diyalektiğin formüle edilmesinin en temel nedenlerini bilmek negatif diyalektiğin temel karakteristiğini belirlemek için hayati önemdedir. Bizi bu konuda amaca ulaştıracak en önemli kaynaklar Adorno'nun *Negatif Diyalektik*'i ve *Einführung*

in die Dialektik 'dir (Diyalektiğe Giriş Dersleri)²⁸. Adorno *Negatif Diyalektik* 'in başlangıcında, negatif diyalektiği formüle etmek için kendisini neyin motive ettiğine dair ipucu verecek şekilde felsefenin yaklaşık ikibin yıllık tarihinde gördüğü bir yanlışın altını çizer ve negatif diyalektiğin felsefenin geleneksel biçimiyle olan farkını açıkça ortaya koyar: Negatif diyalektik daha önce belirttiğimiz gibi Platon'dan Hegel'e uzanan bir gelenek boyunca görmezden gelinen, içeriksiz diye bir kenara atılan varoluşu gündemine almıştır; kavramsal olmayanı, tekili ve tikeli (2016, s. 19-20). Ayrıca negatif diyalektik ile Adorno diyalektiğin belirleyiciliğini azaltmadan felsefede iki bin yıldır devam eden başka bir yanlgı olan olumlayıcı diyalektiği, diyalektiği olumlayıcı niteliğinden kurtarmak amacıyla bir dizi eleştiriye tabi tutarak (2016, s. 11) ve olumsuzlamayı diyalektiğin başat unsuru haline getirerek, diyalektiği negatif bir diyalektik olarak yeniden formüle edecektir. Geleneksel felsefenin özdeş olmayanı, kavramsal olmayanı tikeli ve özgün olanı görmezden gelerek genele ve kalıcı olana, değişmez olana odaklanması, özdeşlik öngörmesi ve geleneksel felsefede diyalektiğe olumsuzlama aracılığıyla olumlu bir şeyi gerçekleştirme gibi anti-diyalektik bir misyonun yüklenmesi böylece negatif diyalektiği harekete geçiren nedenleri oluşturmaktadır.

Adorno Platon'dan Hegel'e kadar uzanan diyalektik geleneğe "pozitif diyalektik", kendi diyalektiğine ise "negatif" ya da "olumsuzlayıcı" diyalektik demektedir. Bu türden bir diyalektik, "olumsuzlamanın olumsuzlanması"nda ifadesini bulan olumlamayı, anti-diyalektik bir ilke olarak görerek negatiflikte ve olumsuzlukta ısrar eder. Olumsuz olanda ısrarının nedeni düşüncede hâkim olan egemen yapılara direnmek ve böylece gerçeği yeniden üretmektense toplumda var olanları samutlaştırmaktır. Bu konuda "diyalektik sadece olumsuzlamayla ifade edilebilir" (2016, s. 18) diyen Adorno negatifi diyalektiğin baskın bir karakteri haline getirerek egemen yapıların içine sızmaya çalışır. Dolayısıyla negatif diyalektik "gelişigüzel oluşturulmuş

²⁸ Einführung in die Dialektik'in, Türkçe ve İngilizce baskısı olmadığı için Murat Turan'ın Almanca'dan yaptığı ve henüz yayınlanmamış çevirisi kullanılmıştır.

kanılarla manasız kesinlikler arasındaki ikilemi, formel, mantıksal ikileme dolayımıyla çözmeye çalışır” (2016, s. 61).

Adorno’ya göre bir diyalektiğe negatif diyalektik karakterini kazandıran çelişkinin varlığı değil sürekliliğidir. Adorno’nun negatif diyalektiği bu bakımdan diyalektiğin Hegel’in sisteminin bütünlüğü ya da yöneliminden kurtarılması gerektiğinin bir ifadesi olarak ortaya çıkmakta ve günümüz toplumunun tümelle tikelin bir uzlaştırılması olmayıp yalnızca kendini koruma içgüdüleriyle belirlenen öznel akıl tümelliğinin tikellik üzerindeki egemenliği olduğunu savunmaktadır. Adorno’nun Platon’dan beri var olduğunu söylediği niteliksel bakımdan farklı olan ve özdeş olmayan varlıkları zorla niceliksel bir özdeşliğe sürükleyen eski diyalektiğin tersine negatif bir diyalektik birleştirme ya da özdeşleştirme aracılığıyla bütünselleştirmeyi amaç edinmemektedir (Cevizci, 2005, s. 1263).

Negatif bir diyalektik “kendi içinde gerçeklik” ve “kendi içinde kavram” iddiasını kabul etmez. Gerçeklik ve kavramı birbirinin eleştirel potansiyeli olarak görür. Böylece kavram ve gerçeklik birbirinin özdeşsizliğinde var olmaktadır, özdeşsizlik negatif bir diyalektiğin kurucu ilkesidir (Buck-Morss, 1979, s. 63). Negatif diyalektik burjuva idealizminin somutlaştırdığı ya da cisimleştirdiği özdeşlik düşüncesini ve özdeşlik mantığını hedef alır (Cevizci, 2005, s. 1263) ve yıkmak amacıyla kategorilerini özdeş olmayan, kavramsal olmayan tikel ve tekil olan üzerinden kurar. Holloway bu özellikleri nedeniyle negatif diyalektiği şu sözlerle tarif eder;

- Özgürlükçü ve devrimcidir,
- İndirgenemez tikeliktir,
- Çelişkilidir,
- İstikrar olanağına imkân tanımaz,
- Uymayandır,

- İerilemez zdeşsizliktir,
- İçermeye çalıştığı ama ieremediği özdeşliğin olumsuzlanmasına dayanır,
- zdeşliği asla tutup sabitleştiremez,
- Merkezinde zdeşsizlik vardır (2011, s. 22-23).

Negatif diyalektik nesnenin bireyselliğini ve gerçekleşmemiş potansiyelini açığa çıkarmak amacıyla, nesneye ona dışarıdan zorla benimsetilen kavram ve fikirler yerine, nesnenin özünü oluşturan kategorilerle yaklaşır ve birbirleriyle karşılıklı bir ilişki içinde bulunan kavram ve nesne, görünüş ve öz, tikel ve tümel, parça ve bütün kategorilerini kullanır (Cevizci, 2005, s. 1263).

Negatif diyalektik olumsuzlamanın başat konumda olması nedeniyle her türlü “olumlamaya” ya da “pozitifliğe” kuşkuyla yaklaşır. Bu konuda pozitif hayat görüşü, hayatı pozitif şekillendirme gibi söylemlerden örnekler veren Adorno pozitifliğin kendi içinde olumlu bir şey olarak kabul edilmesini eleştirir. “Neyin onaylandığının sorgulanmadığı bir saplantı” ve “bir soyutlama olar ak ideoloji” (Adorno, 2008, s. 13) halini almış olan olumlama kültürü reddedilmelidir. Auschwitz sonrasında şiir bile yazılamayacak bir dünyayı egemen yapılara boyun eğerek olumlamak Auschwitz’i yaratan koşulları da onaylamak anlamına gelmektedir. Adorno’ya göre somut bir topya imkn açısından bakıldığında, diyalektik bu yönüyle mevcut durumun yanlışlığının ontolojisidir, “doğru bir durum, sistemi de çelişkiyi de asgari düzeye indirerek diyalektiği gereksiz kılacaktır” (Adorno, 2016, s. 22). Adorno bizi mevcut durumu olumlamaya davet edenlere karşı “ideoloji günümüzde düşünceyi her zamankinden daha çok pozitifliğe teşvik etmektedir” (2016, s. 29) diyerek olumsuzlukta ısrar eder ve negatif diyalektik kavramının en önemli güdüsüyle (olumsuzlamak) ilgili şöyle der:

Evet, kelimesini Nietzsche' nin yaptığı gibi tüm acımasılığıyla hayata evet demek için kullanıp kendi içinde bir değere yüceltmek yerine, neyin doğrulanması ve doğrulanmaması gerektiğini sormak zorundayız. Schopenhauer'un pasajlarında karşılaştığımızı göre, hayata evet demek, hayata hayır demek kadar soyuttur. Bu sebepten, onu diyalektik terimlere koyacak olursak, pozitif görünen şeyin aslında negatif olduğunu yani nesnelere eleştirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Bu durum, negatif diyalektik kavramı ve terminolojisi için en önemli güdüdür (2008, s. 18-19).

Adorno tarafından negatif diyalektik kavramı ve terminolojisi için en önemli güdü ilan edilen “olumsuzlamanın” negatif diyalektikte idealist diyalektikten ve diyalektik materyalizmden daha geniş ve daha merkezi bir karşılığı vardır. Adorno'ya göre “çözülemez olanın kapılarını zorlamaya yarayan spekülasyon gücü olumsuzlamanın gücüdür” (Adorno, 2016, s. 37). Adorno'nun negatif diyalektiğin en önemli unsurunu olarak olumsuzlamaya vurgu yapmasının nedeni, idealist ve materyalist diyalektiğin olumsuzlamaya yüklediği anlamdan negatif diyalektiği kurtarmaktır. Adorno hem idealist hem de materyalist diyalektikte bulunan “olumsuzlamanın olumsuzlanması”nı sentez veya özdeşliğin yeni bir türü olarak görür ve tahakkümün soyut maddi ve simgesel biçimini sürdüren bir iktidar kümelenmesinin parçası olarak isimlendirir. Olumsuzluk bu nedenle negatif diyalektikte özdeşlik içermeyen bir ilişkinin, toplumsal dönüşüm kategorilerinin, üretim biçiminin, bütünlük ve sentez figürü olarak devrimci özne anlatısının bir eleştirisidir. Bu nedenle tikellik eleştirel bir kategori olarak nitelendirilir. Tikellik negatif diyalektik için sistemle ya da tahakküm ile karşılaştığında boyun eğmeyip taşan bir fazlayı yani antagonizmanın neden olduğu artığı temsil eder. Hegel'de zirveye ulaşan pozitif diyalektiğin bütünlük ve senteze öncü rol oynamasına karşı negatif diyalektik tikelliği merkez kategorisi ilan ederek bütünlüğün bir krizinin dışavurumunu gerçekleştirir (Tischler, 2011, s. 117-118).

Diyalektik, genelin dayattığı tikel-genel farklılığını açılar. Bu farklılık, öznenin kaçınması mümkün olmayan, bilince nüfuz etmiş özne-nesne kırılmasıdır ve öznenin nesnel düşünceleri de dâhil olmak üzere her düşüncesinde izini bırakmakla birlikte, uzlaşma sağlandığında ortadan kalkacaktır. Bu uzlaşma ortamında, Özdeşsiksiz unsurlar

zihnin cebirinden kurtularak, serbest kalacak, diyalektiğin artık hiçbir şekilde etki edemeyeceği farklılığın çokluğu açığa çıkacaktır (Adorno, 2016, s. 18).

Adorno diyalektiğin en temel unsuru olan çelişkiyi çözümlenerek özdeşliğe ulaşmak yerine çelişkiyi, “özdeşlik açısından özdeşliksiz olana verilen ad” (Adorno, 2016, s. 17) ve “özdeşlik olanı da kapsayan bir yasanın etki alanındaki özdeşsizlik “ (2016, s. 18) olarak tanımlar. Böylesi bir negatifik, nihilist bir umutsuzluk anlamına gelmemekte, aksine özünde var olan olumsuzlama yoluyla ayırt edilebilen ve felsefenin spekülasyon alanında yakalanmış olasılıklara doğru bir eleştirel ve olumlu yönelim anlamına gelmektedir (Coole, 2000, s. 181). Dolayısıyla diyalektiğin negatif bir formülasyonu olarak negatif diyalektik var olan her şeyin acımasız bir eleştirisine girişerek (Adorno, 2008, s. 13) idealist diyalektiğin aksine özdeşliğin değil özdeşsizliğin diyalektiği (2008, s. 6) olacaktır ve “nesnel olarak, nesneleştirilmelerinden elde edip biriktirdiği enerjiyle özdeşlik zorlantısını kırmak anlamına ” (Adorno, 2016, s. 150) gelecek şekilde işleyecektir.

Negatif Diyalektik'de özdeşsizliğin hareketi yaratıcılığın hareketi olarak düşünülür. Adorno şeylere canlılığını sağlayan “çelişki” olduğunu ve diyalektiğin çelişki ile mümkün olduğunu Hegel'den öğrenmiştir. Ancak Adorno Hegel'in gerçeklikle bağdaşmayan gerekçelerini kabul etmeyip diyalektiğe çelişkiyi temel bir nitelik olarak sokmaktadır. Kant'da antinomilerin zıtlık olarak kalıp bir olumlamaya dönüşmemesi gibi negatif diyalektikte de zıtlıklar zıtlık olarak kalır. Adorno bunun gerekçesinin nesnel koşullar olduğunu ileri sürer. Nesnel koşullar, diyalektiğe çelişkilerin dindirilmediği bir uzlaşmazlık ortaya çıkarmıştır. Çelişki şeylere içkin olduğu gibi topluma ve kavramlara da içkindir. Negatif diyalektik kapitalist toplumun antagonistik niteliğine bağlı bir diyalektiktir. Toplumun kendisi antagonisttir ve bu antagonizmanın düşünce içinde aşılması mümkün değildir (Bonnet, 2011, s. 55). Adorno şöyle der;

Çelişkinin bu iki yönlü karakterine karşı çıkabilirsiniz, bir yandan fikir ve kavram alanında çelişki varken, öte yandan dünyanın kendi nesnel yapısı içinde antagonistik olmasına. Bu ikilem önceden kurulmuş uyumsuzluğa denk geliyor. Ayrıca, bu uyumsuzluk, bir çeşit harikalar diyarı gibi sizleri açıklamayı borçlu olduğum fikirlerin ve şeylerin negatif uyumudur (2008, s. 9).

Adornu bu nedenle, negatif diyalektiğin diyalektiğin resmi tanımlarının aksine, özdeşlik değil özdeşsizikten yola çıkmakta olduğunu ve negatif diyalektik derken fazla yüzeysel olarak tanımladığı diyalektiğin üçlü yapılanmasını (tez, antitez, sentez) kastetmediğini, çünkü negatif bir diyalektikte, diyalektik denilince ilk olarak akla gelen üçlü yapının, üçüncü momenti olan sentez momentinin söz konusu olmadığını söyler. Diyalektik Adorno için giderek yüzeyselleşen tanımlardan farklı olarak içsel bir yapıya karşılık gelmektedir. Hegel diyalektiğinin de ana omurgasını oluşturan “şeylerin içsel çelişkisi” düşüncesi Adorno diyalektiğinde de korunur. Adorno üçlü yapıdaki sentez momentini terkederek, diyalektiğe canlılığını veren asıl iki momente; tez ve antitez momentine odaklanmaktadır. Mantık Adorno için şeylerin canlılığına değil statikliğine vurgu yapar ve sentez momenti durulmayan süreçlerin dondurulması ve önüne set çekilmesi için ortaya çıkmış, farklılıkların budanmasını sağlayan ölümcül bir hiledir. *Minima Moralia*'da diyalektik düşüncüyü “mantığın zorbalığından yine onun kendi araçlarını kullanarak kurtulma çabası” (2014, s. 98) olarak tarif eden Adorno “mantığın zorbalığından” diyalektiğin ilk iki unsurunu üçüncü unsur aleyhine sürekli olarak işleterek sıyrılmaya çalışır.

Diyalektik Adorno için bir dünya görüşü ya da bir buluş olarak değil “şeylerin” içsel çelişkisi ve toplumun antogonistik yapısı yani “realitenin çelişkili karakteri” nedeniyle üzerinde durulması gereken bir metottur (Adorno, 2008, s. 6). Adorno negatif bir diyalektik formüle ederken, varlık ile düşünce arasında bir özdeşlik olduğunu düşünerek ve bu özdeşliğe yaslanarak felsefî bir proje ortaya koymaya değil, kavram ve nesne arasındaki ayrıma ve uzlaşmaz niteliklere vurgu yapmaya çalışmaktadır. Adorno bu nedenle diyalektik denilince “okul diyalektiği” olarak tanımladığı yüzeysel üçlü şemanın (tez, antitez, sentez) tahayyül

edilmemesi gerektiği konusunu özellikle vurgulamaktadır. Negatif diyalektiğin diyalektiğini alaşağı etmeye çalıştığı Hegel bile bir sistem felsefecisi olarak senteze daima sadık kalmamış hatta *Tin'in Fenomenolojisi*'nin "Önsöz"ünde bu üçlü şemayı eleştirmiştir (2008, s. 98). Hegel'in bile gençlik döneminde eleştirdiği pozitifliği ya da sentezi Adorno negatif diyalektik ile tamamen ortadan kaldırır ve şöyle der: "sentez kavramı negatif diyalektik açısından önemimini kaybetmiştir" (2008, s. 98). Dolayısıyla Adorno sentez momentini açıkça reddeder, çünkü Adorno'ya göre "her sentezde özdeşlik istenci iş başındadır (Adorno, 2016, s. 142), özdeşlik ise "ideolojinin ilksel-biçimidir" (2016, s. 142) ve ideolojik bir unsur olan sentez "kendinden gizlenen ve giderek tabulaştırılan analizi gizlemeye" (2016, s. 166) yaramaktadır. Negatif diyalektik böylece deneyimdeki çelişkileri çözmeyi reddedip sentez adımını askıya alır ve bir kırılma ve açılma hareketine dönüşür.

Özdeşsizliğe takılıp kalmak olarak da yorumlanabilecek bu yapıyla negatif diyalektik özdeşlik düşüncesini parçalar ve özdeşsizliğin önünü açar. Negatif diyalektik bu bakımdan "özdeşsizliğe dair tutarlı bir farkındalıktır. Bir bakış açısı peşinen benimsemez. Düşüncenin kaçınılmaz yetersizliği ve düşündüğü şeye karşı işlediği cürüm onu diyalektiğe yönlendirir" (Adorno, 2016, s. 17). Diyalektik bir bakış açısı benimsemez derken Adorno teorsini kibirli bir tavırla açımlayan dogmatik bir konumlanmayı kasteder. Adorno için sabit ve donuk bir bilgi olmadığı için sabit ve donuk bir teori ve bu sabitlikten hareket edecek diyalektik de yoktur. Negatif diyalektik bu bakımdan esnek bir diyalektiktir. Adorno net bir konum almama konusunda net bir konum olarak geleneksel felsefenin a priori sonuçlarını da reddetmiş olmaktadır (Yibing, 2012, s. 34). Diyalektik, bu bakımdan Adorno için bir tür dünya görüşü, bir felsefi tutum değildir, Adorno'ya göre birincil felsefi kavramların eleştirisinin diyalektiği harekete geçirdiği gibi "şimdi de tabandan gelen bir diyalektik talebi söz konusudur" (Adorno, 2016, s. 275).

Adorno'nun toplumun dinamiğinin antogonizma olduğu düşüncesi ile kavramların doğasının çelişkili olduğu düşüncesi (Adorno, 2016, s. 53) birbirini destekleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramların doğasının çelişkili olması ile kavram ile kavramın yönelmiş olduğu nesne arasında kapanması mümkün olmayan bir boşluktan, dolayısıyla kavram ve nesnesi arasındaki gerilimli ilişkiden bahseden Adorno böylece *prima philosophia*'ya yönelttiği tüm var olanların belirli kavramların varlığına dayanarak çıkarsanması eleştirisini temellendirir. Geleneksel felsefeye yönelik eleştirilerinde Husserl'in *özler doktrini* ve Heidegger'in temel ontolojisinin temeli olan *Dasein*' in bu felsefecilerin *prima philosophia* ile yakınlığını ortaya koyduğunu savunan Adorno negatif bir diyalektikte de nesne ile kavram arasında tam bir uyumun hiçbir zaman mümkün olmadığını söyleyerek kendisi felsefesinin *prima philosophia* 'ya uzaklığının sağlamasını da yapmış olmaktadır.

Adorno şeylerin, kavramların ve toplumun için çelişkilerinin bizi diyalektiğe yönlendirmekte olduğunu düşünmektedir. Ancak Adorno için çelişkinin varlığının bizi yönlendirdiği diyalektik, ne “felsefi spekülasyonun zirvesi” (Adorno, 2008, s. 10) olan idealist diyalektik ne de “dünyanın büyük bir bölümüne hâkim olarak resmi bir dünya görüşüne dönüşen” (2008, s. 10) materyalist diyalektik olmalıdır. Adorno için diyalektik bu iki diyalektik yorumun aksine bir bakış açısı değildir. Tam tersine diyalektik, düşüncenin kaçınılmaz yetersizliğine, düşünce ve düşüncenin nesnelere arasındaki kopuk ilişkiyi ifade etmektedir. Adorno'ya göre düşünce özdeşleştirmesine rağmen düşünülen şey düşünceden dışarı taşmaktadır. Diyalektik, düşüncenin kendi uygunsuzluğunun, düşüncede için olan, özdeşlikte içerilen, ondan fıskıran ve taşan özdeşsizliğin bilincinde olunmasıdır (Holloway, 2011, s. 22). Adorno'ya göre İdealist diyalektik de materyalist diyalektik de formel anlamda çelişki ögesini içermektedir. Ancak Adorno için çelişki ögesinin varlığı bir diyalektiği negatif bir diyalektik yapmak için yeterli değildir.

Diyalektiğin idealist ve materyalist biçimi de negatif diyalektikte eleştiri unsuru olarak yer alır. Adorno Platon’dan beri olumsuzlama yoluyla olumlu bir sentez elde etmenin bir yöntemi olarak görülen diyalektiğin Ortodoks Marksistler tarafından da gerçek amacından saptırıldığını, teorinin pratiği ele geçirmesinin bir aracı haline getirildiğini savunur. Negatif diyalektik bu bakımdan Sovyetler Birliği’nin resmi ideolojisi haline gelerek dejenere olan tarihin materyalist yorumuna bağlı olarak şeyler arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve şeylerin gelişiminin açıklayıcı bilgisini veren bir geliştirici güçten farklı olarak eleştirel bir teoridir (Yibing, 2012, s. 21). Yibing’in altını çizdiği gibi bu çizgide olan Adorno’nun negatif diyalektiği kaçınılmaz olarak bütüncül felsefelerin hizmetine girebilecek ve bir dogmaya dönüşecek bir şey değildir. Adorno’nun negatif diyalektiği “yapısökümcü, anti-sistemik karakterli, olumsuzlayıcı bir düşünce hareketidir; Onun diyalektiği kendisinin katılaşmasına karşı durmaksızın mücadele” etmeyi amaçlamaktadır (2012, s. 21).

Adorno diyalektiğe salt materyalistik denilerek diyalektiğe gerçek anlamının iade edilemeyeceğini ve materyalist denilerek diyalektiğin bir dogmaya dönüşmesine engel olunamayacağını söyleyerek Sovyetler Birliği’nin bu konudaki kötü pratiğinin altını çizmektedir. Böylece Adorno idealist materyalizmi eleştirerek gerçekliğe karşı sorumluluğu üzerinden attığını düşünenlere Sovyet tarzı bir materyalist diyalektiğin de bir dogmaya dönüşmesi nedeniyle açıklayıcı özelliğini idealist diyalektik gibi kaybettiğini hatırlatıp bu nedenle Janus’un iki yüzüne de tapmayacağını açıkça ilan etmektedir:

Hepiniz hem kavram hem de nesnelerdeki çelişkiler açısından diyalektiğe baktığınızda iki önemli versiyonunu görürsünüz: birincisi bir noktaya kadar felsefi spekülasyonun doruğu sayılabilecek idealist versiyon, diğeri ise dünyanın büyük bir bölümünde hakim olarak resmi bir dünya görüşüne dönüşen (ve böylelikle kendinin tam tersi bir yapı içinde dejenere olan) materyalist versiyon. Ve bana niye negatif diyalektik denilen bir şeyden bahsetmek yerine kendinizi tatmin eden alternatifini sunmuyorsunuz diye sormak isteyebilirsiniz. Diyalektik kavramının çelişkinin varlığı yüzünden olumsuzluk ögesini

de içerdığını söylemek her diyalektiğin negatif diyalektik olduğu anlamına gelmez (2008, s. 10-11).

Adorno'ya göre bir şeyi özdeşleştirmek aslında nesneyi belirli bir gruplandırma altında toplamaya karşılık gelmektedir. Nesneyi saf haliyle bilmeye yönelik girişilen bu çaba aslında içerisinde ulaşılması mümkün olmayan bir amacı; nesneyi tüm özelliklerini kapsayacak şekilde bir gruplandırmaya dâhil etme imkânsızlığını barındırmaktadır. Özdeşlik kurmak ile nesnenin tüm potansiyeli açığa çıkarılamayacağı gibi her özdeşlik düşüncesi nesneye yönelik potansiyeli bastırma özelliği taşır. Adorno'nun bir tür sahtekârlık olan özdeşleştirmeye yönelik temel itiraz noktalarından biri budur. Adorno için diyalektik nesneyi tüm potansiyelleriyle içerdığını iddia eden bir sınıflandırıcı, gruplandırıcı yargının aksine “şeylerin kavramları içinde çözümediğinden, geleneksel adaequatio (Lat. karşılıklı örtüşme) normuyla çelişki oluşturduklarından daha fazlasını ifade etmez” (Adorno, 2016, s. 17).

Dolayısıyla, Adorno nesneyi belirli bir kavramsala hapsedme çabasının gerçek bir diyalektikte mümkün olmadığını, ne tanım yapılırsa yapılsın kavramın tümüyle nesnesini ele geçiremeyeceğini ifade ederek nesneyi tüm potansiyelleriyle içerebileceğini iddia eden düşüncelerin diyalektik düşünce ile çelişeceğini belirtmektedir. Diyalektik öncelikle Adorno için bunun farkına varmaktır. Nesneyi bir kavramsala hapsederek nesnenin tüm potansiyelini kapsadığını iddia eden bir diyalektik Adorno için diyalektiğin gerçek anlamıyla bağdaşmamaktadır. Bu nedenle olumsuz diyalektik nesne ile o nesnenin kavramı arasında tam bir örtüşme arayışında değildir, bunun yerine tüm özdeşliklerden kuşku duymakta ve kavram ile nesne arasındaki aralığı kapatma girişimine eleştirel yaklaşmaktadır:

Aslında diyalektik ne salt yöntemdir ne de naif anlamıyla gerçek bir şey. Diyalektik yöntem değildir: çünkü düşüncenin vekâlet ettiği özdeşliği barındırmayan uzlaştırılmamış konu bir çelişki barındırır ve ahenkli bir biçimde yorumlama yolundaki bütün girişimlere direnir. Diyalektiğin sebebi düşüncenin düzenlemeci itkisi değil, işte bu uzlaştırılmamış konudur. Diyalektik gerçek bir şey değildir: çünkü çelişiklik bir düşünüm kategorisi, kavram ve şeyin düşüncede karşı karşıya gelmesidir Bir yordam

olarak diyalektik, şeyde deneyimlenen çelişki uğruna ve ona karşı çelişki içinde düşünmek demektir. Gerçeklikteki çelişki olan diyalektik gerçeklikle bir çelişki teşkil eder (Adorno, 2016, s. 139).

Adorno'ya göre negatif diyalektik ne değildir?

- Olgulara uzak duran ve salt kavram cambazlıklarına teslim olan bir diyalektik değildir.
- Platon'daki gibi sofist manipülasyonlara karşı kendini koruyabilen bir düşünce disiplini değildir.
- Antik dönemdeki gibi bir felsefi yöntemin kavramı değildir.
- Eski geleneksel diyalektik gibi kavramları düzenleme yöntemi değildir.
- Diyalogda haklı çıkmanın bir yöntemi değildir.
- Varlığın tarihselliğinin, ya da doğruluğun tarihselliğinin soyut, bir bakıma dünya görüşüne ilişkin bir güvencesi değildir.
- Salt entelektüalist değildir.
- Marks'ın nitelendirdiği gibi sadece bir temsil, bir betimleme biçimi ya da sadece olguda bulunan çelişkiler değildir (Adorno, 2010, s. 9-27).

Adorno'ya göre negatif diyalektik:

- Bir düşünce yöntemidir ama daha da fazlası olgunun belirli bir yapısıdır.
- Kavramları ifade ettikleriyle yüzleştirerek kavramların hareketini sürdürmektir.
- Düşünme türüyle ilişki kuran bir yöntemdir. Aynı zamanda diğer yöntemlerden farklı olarak hiç yerinde durmamayı ve kendini olguların durumlarına göre düzeltmeyi hep yeniden denemektedir.
- Gerçeklikte yatan nesnel çelişiklikleri derinlemesine anlama denemesidir.
- Nesnelere tarihsel anlamlarını somut olarak açığa çıkartma yöntemidir.
- Düşüncenin olgu aracılığıyla sınırlanmasıdır.

- Bir yandan düşünme yöntemi, diğer yandan incelenecek olgunun bir belirlenimine, bir niteliğine, bir varlık özelliğine hakkını vermeyi denemektir.
- Nesneyi çelişkilerinin zorunlu deviniminde ortaya sermenin yordamıdır (Adorno, 2010, s. 9-27).

Adorno'nun negatif diyalektik düşüncesini “uyum“, “birlik”, “bütün” , “özdeşlik” kavramlarına yönelik eleştirel tutumunu diyalektik yöntemin “sentez” aşamasını iptal ederek ve “çatışma” sürecini diyalektiğin aslı unsuru olarak tanımlayarak ortaya koymasını Reijen Adorno'nun var olan gerçekliği tamamlanmış, kapalı, özdeş birlik olarak değil karşıt kuvvetler arasında hiç durulmayacak bir çatışma olarak görmesi olarak değerlendirir. Reijen'e göre Adorno'nun eşit karşıtlar kavramı Marks'ın diyalektik düşüncesinden farklıdır. Marks iki çatışan kuvvetten birini diğerine göre daha belirleyici kılmaktadır. Burjuva ile proleterya arasındaki çatışmalı ilişkide proleterya sermayenin parazit gibi beslendiği kaynak olarak konumlandırılır. Hegel'in köle-efendi diyalektiğini andırır şekilde Marks sermayeyi aslında bağımlı olduğu halde daha kuvvetli görür. Ancak proleteryanın sınıf bilincine kavuşması ve dönüştürücü bir özne haline dönüşmesiyle birlikte bu çatışma proleteryanın lehine dönecek ve tarihin diyalektik gelişimi proleterya'yı baskın kılacaktır. Reijen bu düşünceslerinden hareketle Marks'ın diyalektik yorumundan farklı olan Adorno'nun negatif diyalektiğinde ise çatışmalı ilişkinin bir momentine diğerine oranla bir belirleyicilik verilmediğini, çatışmanın iki taraftan birinin üstünlüğüyle sona ermesi gibi bir diyalektik mantık izlenmediğini vurgulamakta ve “Adorno'ya göre öğelerden birinin ötekine göre daha etkin ya da asli olduğunu hayal etmek denetim terimleriyle düşündüğümüzde yanlıştır” (1999,s. 71) demektedir.

Dolayısıyla Adorno'ya göre diyalektik bir sonuca ve konuma odaklı olarak hareket etmek yerine tarihin çatışmalı momentlerinin güç ilişkilerine bağlı olarak kaotik ve belirlenimsiz olarak hareket eder. Negatif diyalektik, nihai bir çelişmezlik pozisyonunda tüm çelişkileri çözmeyi amaçlamaz. Bozzetti negatif diyalektiğin bu niteliliğini vurgulayarak şöyle

der; “Kısacası Adorno’nun uyuma, senteze, pozitif ve tamamlılığa karşı olan direnişi öyle bir şekilde uygulanmıştır ki süreci sürekli diyalektik çelişki içinde kalmıştır” (2002, s. 298).

Yibing Adorno’nun diyalektik metodunu ve şeylere yönelik eleştirel kavrayışındaki derinliği sayfalarca övdükten sonra Adorno’nun eleştirilerini sınırsızca genişletmesini eleştirmektedir. Yibing’e göre “birincilik felsefesine, totalite ve özdeşlik mantığına dair geliştirilen böylesine olumsuzlayıcı bir düşünce çizgisi içinde, O nerdeyse tüm insan kültürlerini ve düşünceler tarihini ölüm cezasına mahkûm etmektedir” (2012, s. 60). Adorno’nun pratik olanın teorik olan karşısındaki konumunu eleştirip pratiği inkâr etme noktasına gelmesi üzerine Yibing negatif diyalektiğe ilişkin sert eleştirilerde bulunur:

O geliştirdiği negatif diyalektiğin, nasıl toplumsal gerçekliğe dönüştürülebileceği üzerinde asla düşünmemiştir. İdeolojik alanda “Birinciliğe ve Önceliğe “ karşı çıkmak, özdeşliği ve totaliteyi reddetme ve önleme misyonunu üstlenmek imkânsız değildir; ancak Adorno’nun gerçek toplumsal tarihte, hatta sosyalizmde bile kaçınılmaz olarak ortaya çıkan özdeşliğin nasıl yok edileceğine dair hiçbir yanıtı yoktur. Gerçekten de o metafizik söylemcidir. Onun pratiğe karşı geliştirdiği olumsuzlayıcı tavır; bu açıdan ele alındığında, gericedir; negatif diyalektik yalnızca salt teorik bir duruştur (2012, s. 57).

2.5. Özdeşliğin Tutarlı Bilinci ve Anti-Sistem Olarak Negatif Diyalektik: Totalitenin Parçalanması ve Kümelenme Metaforu

Kendiyle hep aynı kalmak, katıksız özdeşlik,
kötücüllüktür. zamanın ötesinde
mitolojik felakettir (Adorno, 2012:b, s. 119).

Adorno negatif diyalektik düşüncesini özdeşlik amacıyla olduğunu iddia ettiği ve “pozitif diyalektik” olarak adlandırdığı geleneksel diyalektik anlayışına bir tepki olarak formüle etmiştir. Negatif diyalektik bu nedenle özdeşlik amacı üzerine temellenen geleneksel diyalektik yorumların aksine özdeşliği ideolojinin bir uzantısı olarak görüp, özdeşlik felsefesini düşünce kılığındaki mitoloji olarak (Adorno, 2016, s. 188) tanımlayarak özdeşliksizliğe dair tutarlı bir farkındalık geliştirir (2016, s. 17). Karl Marks ideolojiyi, maddi gerçekliğin tersine dönmüş bir imgesi olarak yanılsatıcı doğası nedeniyle eleştirmişken Adorno benzer bir eleştiriye özdeşliğe yöneltir ve özdeşlik iddiasının temelsizliğini negatif diyalektik yöntemiyle açığa çıkartarak, diyalektiği özdeşsizlik üzerine temellenen ve tikele ağırlık veren bir diyalektik olarak formüle etmeye çalışır. Bu nedenle, negatif diyalektiğin başat unsurunu olumsuzlama oluşturmaktayken, başat eleştiri unsurunu özdeşlik ilkesi eleştirisinin zorunlu bir uğrağı olarak, Adorno’nun “özdeşlik ilkesinin toplumsal modeli” (2016, s. 141) olarak tanımladığı mübadele ilkesi ve eşitlemecî şiddetiyle farklılıkları aynılaştıran burjuva hukuku oluşturmaktadır. Özdeşliğin doğal bir sonucu olarak toplumsal totalite (bütünlük-entegrasyon) eleştirisi de Adorno’nun özdeşlik ilkesine ve özdeşlik ilkesinin hukuk ve mübadele aracılığıyla işleyen toplumsal modellerine yönelttiği eleştirilerinin sonuç olarak toplandığı alandır.

Adorno’ya göre özdeşlik ilkesinin toplumsal modeli mübadeledir. Mübadele olmadan özdeşlik tesis edilmesi mümkün değildir. Kapitalist koşullarda mübadele, özdeş olmayan tikel varlıkları ve ürünleri kıyaslanabilir, özdeş hale getirir. Özdeşliğin yayılması ise bütün dünyayı

özdeş olana, bütünlüğe mecbur etmektedir (Adorno, 2016, s. 141). Dolayısıyla farklı olanları aynılaştıran özdeşleştirici düşüncenin (2016, s. 163) eleştirisi negatif diyalektikte özdeşlikle bağlantılı üç önemli kategori ile ele alınır. Bu kategorilerden ilki, özdeşliğin toplumsal bir sonucu olarak farklılıkların tamamen silindiği, toplumun organik, homojen bir bütüne dönüştüğü iddiası üzerine temellenen negatif totalite eleştirisi, ikincisi, özdeşlik ile totalite arasında bir köprü kuran, özdeşliğin piyasadaki yansıması olan mübadele ilkesi, üçüncüsü ise, eşdeğerlilik ilkesinin bir norma dönüşmesine temel olarak, herkese eşit muamele edilmesine olanak tanıyan, bu sözde eşitlik aracılığıyla da farklılıkları içinde eriterek gizliden gizliye eşitsizliği teşvik edip, gizemlerinden arındıran burjuva hukukudur (2016, s. 281).

Adorno'nun negatif diyalektik düşüncesinde özdeşlik, özdeşsizlik ve rasyonel özdeşlik olmak üzere üç ayrı kategori özdeşlik sorunsalının sınırları içerisine dâhildir. Batı felsefesinin başat geleneğinin özdeşlik geleneği olduğunu düşünen Adorno'ya göre "A, B"dir ifadesi içerisinde bir özdeşlik iddiasını barındırır. Bu ifade A'nın tüm yönleriyle B gibi olduğunu iddia etmektedir. Adorno'ya göre ise "deneyimlerimiz ve algımız bize A ve B'nin aynı olmadığını" ve aralarında çelişki olduğunu (Adorno, 2008, s. 8) söylemektedir. Adorno'nun özdeşliği eleştirisi ve çelişkiye yaptığı bu vurgu negatif diyalektik düşüncesinin en kritik noktasını oluşturmaktadır. Düşünce ve kavram arasındaki ilişkinin çelişkiye dayandığı ve toplumun da antagonistik bir toplum olduğu düşüncesiyle de desteklenen bu yorum Adorno'nun kendisinin de kabul ettiği gibi "diyalektiğin var oluş biçimi ve özünün aslında çelişkilerden oluşan bir düşünce tarzı olduğu" düşüncesiyle doğrudan bağlantılıdır.

Adorno'ya göre özdeşlik iddiası temelsiz bir iddia olup saf özdeşlik, "özne tarafından koyutlanmıştır, dolayısıyla dışarıdan dayatılmıştır" (Adorno, 2016, s. 140). Bu dayatmaya boyun eğerek "özdeşliğin varolduğunu, şeyin kendi halinin kavramına tekabül ettiğini düşünmek düpedüz kibirdir" (2016, s. 143). Özdeşliğin sonucu farklı bireylerin özgün nitelikleriyle yaşamasına olanak tanımayan "bütün"ün (totalitenin) şiddetidir. Özdeşlik ile

tikellikler genel ve kapsayıcı kavramlar sisteminin egemenliğine sokulur ve tikelin özgül yönleri törpülenir. Bu nedenle Adorno Batı felsefesinde öznenin nesne üzerine kurduğu tahakkümü eleştirerek nesnenin özne tarafından törpülenmiş olan potansiyelini nesneye yeniden kazandırma amacıyla özdeşlik sorunsalını genişleterek özne nesne diyalektiğini yeniden ele alır.

Özne nesne diyalektiğini yeniden ele alıp, özdeşlik düşüncesinin öznelcilik üzerine kurulmuş olduğunu söyleyerek (Adorno, 2016, s. 172) öznelcilik eleştirisine girişen Adorno'nun amacı öznenin nesne üzerindeki tahakkümüne son vererek, farklı olanın toplum içinde kendini gerçekleştirme fırsatını sağlamaktır. Adorno bu düşüncesini negatif diyalektik ile temellendirmeye girişir ve ütopyasını ortaya koyar: ütopya “öznenin kendini kurban etmeden özdeşliksizliğe ulaşması”dır (2016, s. 255) ve “farklı olanların özdeşliğin ve zıtlığın ötesinde, birliktelik içinde yaşadığı” durumdur (2016, s. 144). Adorno özne ve nesne arasında Hegel felsefesinde kurulmuş olan ne nesne aleyhine işleyen zorlantı uyuma karşı çıkararak gerçek bir uyum arayışına girişir. Ancak toplum antagonistik olduğu sürece bu uyumun gerçek bir uyum olmayacağını da açıkça dile getirir. Adorno'ya göre uzlaşma ancak öznel akıldan aforoz edilmiş çoklukluğun hısım sayılmadığı zaman gerçekleşecektir (2016, s. 18).

Adorno'ya göre Auschwitz “uygarlığın, sermayenin rasyonalitesinin ve araçsal ilerleme ve teknik öncülüğünde faşizme sürüklenen özdeşliklerin” bir ürünüdür (Matamoros, 2011, s. 226) ve yeryüzü söz konusu özdeşlik baskısından kurtarılmalıdır. Auschwitz saf özdeşliğin ölümle özdeş olduğunu iddia eden felsefeleri ispatlamıştır (Adorno, 2016, s. 328). Özdeşliği idolojinin ilksel bir formu olarak gören Adorno'ya göre İdeolojinin “illaki kati bir idealist felsefe görünümü arz etmesi” (2016, s. 47) gerekmemektedir, ideoloji “içeriği nasıl olursa olsun, bir başlangıç ilkesi tesis edilmesinde, kavram ve şeyin örtük olarak özdeş olduğunun varsayılmasında” (2016, s. 47) yatmaktadır. Adorno geleneksel felsefeyle özdeşlik iddiası arasındaki bağlantıya odaklanır:

Geleneksel felsefelerde gördüğümüz kurgu -Schelling'in ifadesiyle "kurgulama" yaptıklarında bile - aslında, kendisi tarafından önceden hazmedilmemiş olan hiçbir şeye tahammül edemeyen bir sonradan -kurgulamadır. Kendinden ayrışık olanı bile kendisi ve nihayetinde tin olarak yorumlamak suretiyle onu bir kez daha aynı olana, özdeş olana dönüştürmüş, niteliksel olarak yeni hiçbir şeye yer bırakmayan devasa bir analitik yargıyla kendilerini tekrar etmişlerdir. Böyle bir özdeşlik yapısı olmadan felsefenin mümkün olmayacağı ve salt yan yana koyulmuş saptamalardan ibaret olacağını düşüncesi kanıksanmıştır. Felsefi düşünceyi özdeşlik yerine özdeşliksizliğe yöneltme girişiminin bile tek başına saçma olacağı; bu düşüncenin özdeşliksiz olanı *a priori* kavramına indirmediği ve onunla özdeşleştirdiği ileri sürülmüştür (2016, s. 148).

Adorno geleneksel felsefenin özdeşlik savının altını oymak için özne ve nesne ile kavram ve nesne arasındaki ilişkiyi de negatif diyalektik ile yeniden tanımlamaya çalışır. Bu nedenle, negatif diyalektiği öznellik yanlısamasının özbilincine sahip bir diyalektik olarak formüle eder. Adorno'ya göre öznenin nesne üzerindeki tahakkümü hem pozitivism hem de idealizm için geçerlidir. Pozitivizmde nesneyi manipüle edebilmek için oluşturulan bir öznellik vardır. Edilgin gibi görünen bu özne kendisi dışındaki şeylerle araçsal bir ilişki kurmaktadır. İdealizmde ise dünya bilincin ürünüdür, bu bilinç kendisini kendi nesnel yaratımlarında görüp tanımakta ve dünyanın değerliliğine karşı büyük bir öfke duymaktadır (Jay, 2001, s. 78-79). Adorno'nun negatif diyalektik ile önerisi bu iki anlayışın tersine öznenin , "özdeş olmayana ettiklerini telafi etmek" (Adorno, 2016, s. 140) amacıyla öznenin önceliğine karşı nesnenin önceliğini öne sürmektir. Diyalektik Adorno'ya göre ancak "önceliği nesneye vermeye başlayarak materyalist diyalektik" (2016, s. 180) olarak tanımlanabilir. Bununla amaçlanan "özne ve nesnenin mutlak bir karşıtlık içinde konumlandırıldığı ve tam bu karşıtlık aracılığıyla birbiriyle özdeşleştirildiği tekil uğrakları kesin biçimde olumsuzlamaktır" (2016, s. 165). Ancak nesnenin önceliği önerisi basit bir ters çevirme olarak anlaşılmamalıdır. Adorno'nun amacı "öznenin boş kalmış tahtına nesneyi yerleştirerek putlaştırmak değil, hiyerarşiyi kırmaktır" (2016, s. 170).

Adorno tüm dolaylı ilişkilerin yanılsatıcı olduğunu kabul ettiği için nesnenin önceliğini öne sürerken de dolaylılamaya başvurmuştur. Bu şekilde kabul edilen bir özne nesne ilişkisi “özne nesne diyalektiğini kesintiye” (Adorno, 2016, s. 174) uğratmamaktadır. Adorno’nun özne nesne ilişkisini yeniden belirlemeye çalışmasının amacı özne ve nesne arasındaki farklılığın olumsuzlanması ve birlik oluşturulmasına karşı çıkmaktır (Jay, 2001, s. 80-81). Aksi bir yaklaşım yabancılaşmaya neden olacağı kadar düşünmeyi de köreltecektir. Özellikle sistem felsefelerinin nesneye öncelik verme konusunda temkinli yaklaşımını vurgulayan Adorno Fichte’den beri bu temkinli yaklaşımın gelenek haline gelmiş olduğunu altını çizerek özdeşlik eleştirisinin ön şartı olarak öznelcilik eleştirisini işaret etmektedir:

Etraflı bir özdeşlik eleştirisinde, nesnenin üstünlüğü el yordamıyla aranır. Özdeşlik düşüncesi, aksini iddia etse de, öznelcidir. Özdeşlik düşüncesini denetleyerek özdeşliği hakikatsizliğe mahsup etmek, özneye nesne arasında bir denge kurmaz, işlevsel kavramı bilgide üstün kılmaz: özneyi sadece kısıtlamak bile onu iktidarsızlaştırmaya yeter. En ufak bir özdeşiksizlik artığını bile, kendi mutlaklığını ölçüt olarak mutlak bir tehdit olarak görmesinin nedenini bilir özne (2016, s. 172).

Adorno’nun atonal felsefe olarak adlandırılan felsefe yapım tarzında, yani negatif diyalektik düşüncesinde, 12 ton müziğinin büyük etkisi vardır. Adorno Schoenberg’in 12 ton müziğinde özne ve nesne arasında diyalektik bir ilişki olduğunu düşünür. 12 ton müziğinde özne ve nesne arasındaki bu diyalektik, özneyi nesne karşısında nesneyi de özne karşısında belirlenen olarak konumlandırmayan ve böylece herhangi bir sentez amaçlamayan bir diyalektiktir. 12 ton müziğine alımlayan kişi tıpkı Adorno’nun deneme tarzındaki metinlerini okuyan kişi gibi müzik ile tam bir uyuma içine giremez. 12 ton müziği, dinleyiciyi anlamı kendi yaratması için güdüleyerek dinleyiciyi pasif bir alımlayan olmaktan çıkarır. Dinleyici artık müziğin anlam vereni olarak aktiftir. Yibing bu özellikleri nedeniyle Atonel müziği şu şekilde tarif etmektedir : “Atonal müzik en geniş anlamda tonel bir merkeze veya anahtara sahip olmayan müzik anlamına gelmektedir. Bu anlamda atonalite (ton-suz müzik) genellikle

1908'den günümüze kadar yazılan ve tek ve merkezi bir ton üzerinde odaklanan içinde hiyerarşinin bulunmadığı besteleri tarif etmektedir” (2012, s. 24).

Tonal müzikte özne nesne arasındaki ilişki senteze varacak bir ilişki olarak düşünülürken, atonal müzikte hem özne hem de nesne tam olarak tanımlanmadığı gibi, aralarında bir senteze ulaşmak da mümkün değildir. Bu şekilde özne ve nesne tam olarak tanımlanmamış ancak iki karşıt kutup olarak konumlanmıştır. Böylece, sentez yerini sürekli çelişkiye, bunun sonucunda da özdeşsizliğe bırakır (Buck-Morss, 1979, s. 37-42). Buradan çıkarılacak sonuç şudur : “negatif diyalektik ve oniki ses müzik kuramı aynı ilkeleri dile getirir. Özne ve nesneyi tamamlanmadan ucu açık bırakan bir diyalektik, serbestliği getirdiği için hem felsefi düşüncenin hem de müziğin bir özgürleşme modeli olarak” (Ülger, 2009, s. 22) ortaya çıkmaktadır:

Schönberg'in geleneksel müzik teorisi için kaydettiği deneyim felsefede de doğrulanır: müzik teorisinde bir bestenin nasıl başlayıp bittiği öğrenilir ama bestenin kendisi hakkında, seyri hakkında hiç bir şey öğrenilmez. Felsefenin de benzer biçimde, kendini kategorilere indirgememesi, bir bakıma kendini beste gibi bestelemesi gerekir (Adorno, 2016, s. 41).

Adorno müzik yaklaşımıyla felsefi yaklaşımını aynı temel ilke üzerinden kurarak temellendirir. Temel ilkesi özdeşsizlik, temel amacı hiyerarşiyi ortadan kaldırmak, yöntemi diyalektik, diyalektiğinin en temel özelliği ise uçlarının açık bırakılmış olmasıdır. Buck-Morss'un da dediği gibi müzik bu şekilde kendisini diyalektik olarak ifade etme ve temellendirilme imkânına kavuşur. Bunun doğurduğu sonuç oldukça radikaldir. Adorno 12 ton müziği ile negatif diyalektiği bağdaştırarak bir kez daha araçsal aklın özne ve nesne arasındaki asimetrik ilişkisini ortadan kaldırır. Aydınlanmanın umut verecek şekilde gelişmeyen bir sürece karşılık geldiğini düşünen Adorno, idealist diyalektiğin ilerlemeci niteliğini yıkararak, Sovyetler Birliği'ndeki resmi diyalektik materyalizmi ise bir çeşit dogma olarak tanımlayarak, sürekli ilerlemeye dayanan iyimser diyalektik görüşünün yerini

Auschwitz'in yaşandığı bir dünyada, tarihsel ilerlemeden bahsedilemeyeceğini savunup, ilerlemeci olmayan, ileriye gittiği kadar geriye de gidebilme potansiyeli olan dolayısıyla “Ecternach bahar alayını anımsatan²⁹” (Adorno, 2016, s. 150) bir diyalektik ortaya koyar. Bu çeşit bir diyalektik olumsuzlamayı olumsuzlayarak ortadan kaldırmaya girişmez. Her sentezin bir özdeşlik ihtiyacının sonucu ortaya çıktığının özfarkındalığına sahip olduğundan, olumsuzlamayı olumsuzlama olarak bırakır ve aşmaya çalışmaz, “negatif diyalektik ontoloji alanında özdeşlik metafiziğini yıkmakta; müziğin negatif diyalektiği ise yüzlerce yıldır gelişen tonalitenin estetik özdeşliğini” (Ülger, 2009) yıkmaktadır. Adorno'nun 12 ton müziği ile negatif diyalektiğinin amacı özgürleştiricidir. Tamamen yönetilen dünyada Adorno bütünde bir gedik açmaya çalışır. Özdeşlik eleştirisinin zorunluğu bir uğrağı olarak özne nesne ilişkisini negatif diyalektik ile yeniden belirleyen Adorno “nesnenin önceliğini” öne sürerek negatif diyalektiği bir yandan materyalist bir diyalektik olarak inşa ederken bir yandan da öznelciliğin eleştirisini yapmış olmakta ve özdeşlik ile özdeşsizliği şu şekilde tanımlamaktadır:

Özdeşsizlik düşüncesi bir şeyin ne olduğunu ifade etmeyi, özdeşlik düşüncesi ise o şeyin neye kapsandığını, neyin örneği ve temsilcisi olduğunu, yani kendisinin ne olmadığını ifade etmeyi amaçlar. Özdeşlik düşüncesi nesnesini pervasızca sıkıştırdıkça o nesnenin özdeşliğinden o kadar uzaklaşır (...) Özdeşliğin, formel mantığa varana kadar, varsayılması katıksız düşüncenin ideolojik uğrağıdır (2016, s. 143).

Held Adorno'nun *Negatif Diyalektik*'de özdeş düşünce, özdeş olmayan düşünce (negatif diyalektik) ve rasyonel (akılcı) özdeşlik tanımlarından yola çıkarak bir tablo oluşturmuştur. Held'in Adorno'dan yola çıkarak oluşturduğu bu tabloda özdeş düşünce; “tüm kavramların altında bütün tikel nesnelere kapsamayı amaçlamaktadır, bunun sonucu ise tikel olanın evrenselliğe doğru çözümlenmesiyle tikel olarak var olma hakkının gaspedilmesidir” (1980, s. 215) olarak tanımlanırken, özdeşsizlik düşüncesi (negatif diyalektik) ;“dili kavramların gruplaşmasının inşası üzerinden, çağrışımsal ve gösterici bir aygıt olarak kullanır. Böylece,

²⁹ Paskalya bayramındaki dans alayı. Üç adım ileri iki adım geri ritmiyle ilerler.

özdeş düşünce ve sınıflandırıcı şemaların dogmatik uygulaması açısından erişilemez olan nesnelere özgül yanları açığa çıkarılır” (1980, s. 215) olarak tanımlanmaktadır. Held Adorno düşüncesinde akılcı ya da rasyonel özdeşlik tanımını ise Adorno'nun özdeşlik varsayımının “saf düşüncenin ideolojik bir elementi” olması düşüncesinden yola çıkarak yapar ve kavramlarda ütopyik bir yaklaşım olduğuna vurgu yapar. Held'e göre özdeşlik iddiasında kavramın nesnesi için yeterli olduğu iddiası vardır. Ancak bu yanıltıcıdır. Kavramlar tikel nesnelere verdiği içerikten daha fazlasını kapsamaktadır ve nesne için önemli tutulan koşullardan ve ilişkilerden oluşan ideal özelliklere ışık tutmaktadırlar. Toplumun bulunduğu antagonistik koşullar altında nesne, kavramını gerçekleştirmede başarısızlığa uğrayabilmektedir. Nesne, sadece kendi ideal karakteristiklerini belirleme ile karşılaştığı zaman kavrama uygunluk sağlamaktadır. Held'e göre Adorno'nun akılcı özdeşlik olarak adlandırdığı şey budur (1980, s. 215).

Adorno'nun negatif diyalektik ile ideali diyalektiğini özdeş olmayan üzerine formüle etmektedir. Özdeş olmayan düşünce antagonistik koşullar nedeniyle uyumun olasılık dışı olduğunu iddia ederek, antagonistik koşullarda özdeşlik öngören düşünceyi asılsız görür. Bu nedenle özdeş olmayana merkezine alan negatif diyalektik, nesneyi değerlendirirken nesnenin kendi kavramındaki kıstas ve standartları kullanır. Tarihsel olarak billurlaşmış standartlar, nesnenin neyi aradığını açığa çıkarır. Aynı zamanda nadiren farkedilen olanakları ve tamamlanamayan potansiyelin bir görüntüsünü de ortaya koyar. Özdeş olmayan düşünce, sınıflandırılmış şemaların dogmatik uygulaması yerine tikellikleri evrenselde çözümleyerek tüm potansiyelini ortadan kaldırmanın aksine tikellikleri muhafaza eder ve bunun için de genel kavramlar içerisine hapsetmek yerine kavramları gruplaştırarak takımyıldızını andıran bir formül uygular (Held, 1980, s. 215) .

Peki, özdeşsizlik aracılığıyla özdeşliğin bilincine varış olarak diyalektik sadece ileri değil geriye doğru da giden bir süreçtir diyen ve özdeşliği eleştiren Adorno'nun özdeşsizlikten kastı

nedir? Holloway'in *Negatif Diyalektik*'den çıkardığı sonuçlara göre özdeşsizliğin anlamı oldukça geniştir. Özdeşsizlik; kendini değiştiren, kendinin ötesine geçen, kendini yeniden yaratan bir güçtür. Uymayan ve yaratıcı olandır (2011, s. 23). Özdeşsizlik; harekettir; olumsuzlama ve yaratma hareketidir. Özdeşsizlik; tahakkümde çatlaklar yaratır. Özdeşsizlik; tanımlanır ama aynı zamanda onun ötesine geçer, alternatifler yaratmanın bir hareketidir. Özdeşsizlik; özdeşliğe saldırır ve onun kapsamına karşı direnç gösterir (2011, s. 112-113).

Adorno'ya göre özdeşlikten taşan özdeşliğe sığmayan olarak özdeşsizlik temel kategoridir. Başka bir deyişle özdeşliğe karşı, olana karşı bir harekettir. "Diyalektik adı ilk etapta şeylerin içinde çözülmediğinden geleneksel *adeaquo* (Lat. karşılıklı örtüşme) normuyla çelişki oluşturduklarından daha fazlasını ifade etmez." (Adorno, 2016, s. 17) diyen Adorno'ya göre özdeşsizlik, özdeşliği veya olanı reddeder. Bu düşünmenin niteliğinden kaynaklanmaktadır, çünkü "düşünme biçimleri salt mevcut olanın 'verili olanın' ötesine geçmek ister" (2016, s. 29) düşünmek; "bütün özgül içerikten önce hattizatında bir olumsuzlama, kendine dayatılana direnmedir" (2016, s. 29). Negatif diyalektik tarihsel varoluşun içerdiği derin karşıtlığın ve eşitsizliğin öz farkındalığıdır. Negatif diyalektik çelişkiyi özdeşlik mantığını diyalektik olarak çözen bir aracı olarak ele alır. Negatif diyalektiğe göre çelişki "özdeşliğin hakikatsizliğinin, kavramsallaştırılan şeyin kavramda çözülüşünün" (2016, s. 17) göstergesidir.

Adorno'nun özdeşlik düşüncesi eleştirisinde ortaya çıkan güçlük O' Connor'ın da altını çizdiği gibi Adorno'nun "özdeşlik görüntüsü düşüncenin salt biçimi gereğince düşünceye içseldir", "düşünmek özdeşleştirmektir" (Adorno, 2016, s. 17) ve "özdeşlik ilkesinin içyüzü görülebilir ama özdeşlik olmadan da düşünülemez: Her belirlenim bir özdeşleştirmedir" (2016, s. 143) sözlerinden kaynaklanmaktadır. Düşünmek ve epistemolojik olarak eylemde bulunmak özdeşlik ile kopmaz bir bağa sahipse, özdeşliğe yönelik eleştirilerin nasıl anlaşılacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Adorno'nun karşı çıktığı özdeşliğin,

baskıya dayanan ve kavram ile kavramın yöneldiği nesne arasında tam bir eşitlik olduğunu varsayarak nesneye tahakküm uygulayan zorlayıcı baskılayıcı tutum anlamında özdeşliktir. Adorno toplumu bütünüyle yönetilen bir toplum haline getiren özdeşleştirici şiddete ve özne merkezli baskıcı özdeşlik arayışına karşı olmakla beraber özdeşliğin kaçınılmaz bir süreç olduğunun farkındadır. Adorno bunu, özdeşlik “öyle kolaylıkla bir kenara atılmamalıdır: şeyin kavramıyla özdeş olmadığı serzenişinde kavramın özdeş olma özlemi de vardır” (2016, s. 143) diyerek özdeşliği antagonistik olmayan koşullarda bir ideal, bir farklılıkların uyumu, çeşitliliklerin beraberliği olarak onaylar. Bu özdeşlik ideali pozitivist ve idealist felsefelerden farklı olarak özneyi tüm yaratımların merkezinde görerek özneyi kral tahtına oturtup, öznenin tüm yaratımlarını (nesnelere) öznenin tahakkümüne açık hale getirerek işleyen ya da yöneldiği nesneyi tüm potansiyeliyle tanımladığını düşünen kavramlara yaslanan felsefelerin aksine özne ve nesne, kavram ve nesne arasında bir tahakküm ilişkisi yürütmek yerine, farklılıkların korunduğu, farklılıklara saygı duyulan antagonistik olmayan koşullarla sınırlı bir özdeşlik idealidir (O'Connor, 2013, s. 79).

Bottomore daha önce ifade ettiğimiz gibi Adorno'nun özdeşlik ve totalite düşüncesine son vermeye giriştiği yaklaşımı (negatif diyalektik) sonucu, eleştirel kuramın artık sadece eleştiriden ibaret olduğu, çünkü artık herhangi bir pozitif önermede bulunamayacağı gerekçesiyle eleştirir. Herhangi bir pozitif önerme Ona göre özdeşlik ve totaliteye tabi olmak zorunda olacaktır. Bu nedenle Bottomore negatif diyalektiği kuşkuculuğa meyilli görerek Frankfurt Okulu'nun çöküşünün tezahürü olarak değerlendirir (2013, s. 40-41).

Bottomore'nin bu yorumlarına katılmak mümkün değildir. Eleştirel kuram düşünürlerinden Adorno ve Horkheimer Marksizm'in üzerlerinde bıraktığı etkiyle felsefe yapmalarına rağmen hiçbir zaman sistematik bir düşünce ortaya koyma ya da felsefeyi sorun çözen, “reçete yazan” bir mekanizmaya dönüştürmeye gönüllü olmamıştır. Adorno'nun “Felsefenin Edimselliği” konuşmasının hakikatini bütünüyle anlaşılması konusundaki olumsuz

ve şüpheli yaklaşımı hatırlanırsa Adorno'nun olumsuz diyalektik düşüncesi ile şüpheliğe savrulmak yerine felsefi serüveni boyunca sahip olduğu eleştirel duruşunu daha da radikalleştirdiği sonucuna varmak daha uygun bir yorum olacaktır. Ayrıca Bottomore Adorno ve Horkheimer'in 1930'lı yılların başından beri özdeşlik düşüncesi ve totalite yönelimli felsefelerle karşı sürekli olarak eleştiri getirdiklerini, yani eleştirel kuramın başından beri zaten özdeşlik ve totalite yönelimli felsefelerle karşı alternatif bir düşünce ortaya koyma amacıyla olduğunu görmezden gelmektedir. Adorno özdeşlik ve totaliteye olan saldırılarına negatif diyalektik ile başlamamış, negatif diyalektik ile daha uygun bir ifadeyle nihayete erdirmiştir.

Bottomore'nin kaçırdığı bir başka nokta ise Adorno'nun Yibing'in deyiimiyle "aklıselim anlamda" özdeşliği red etmemesidir (2012, s. 64). Anatagonistik koşullar var olduğu sürece uyum peşinde koşmak, özdeşliğe takılıp kalmak ve özdeşliğin ardında bir özdeşsizlik arayışına girişmemek Adorno için sorundur. Zaten Yibing'in de altını çizdiği gibi (2012, s. 64) Adorno özdeşliği tamamen bir kenara bırakmanın imkânsız olduğunu kabul etmekte "özdeşlik eleştirisiyle özdeşliği ortadan kaldırmak mümkün değildir" (Adorno, 2016, s. 143) demektedir. Bunun nedeni düşünme ediminin, dolayısıyla kavramların birer özdeşleştirme olmasıdır. Özdeşlik olmaksızın düşüncelerin anlaşılması mümkün olmayacaktır.

Soykan da özdeşliğe karşı çıkan Adorno'nun düşünmenin özdeşleştirme olmasından hareketle özdeşliğin zorunlu olduğunun farkında olduğunu, ilk bakışta bunun bir çelişkili gibi görüldüğünü söylemektedir. Ancak Soykan'a göre Adorno'nun düşüncesi bir bütün olarak yorumlandığında çelişki ortadan kalkmaktadır. Geleneksel diyalektikte hem başlangıçta hem de sonda özdeşliktir tamdır ve aradaki geçici özdeşlik durumları olan sentez adımları da sondaki tam özdeşliğe varma aşamaları olarak kabul görür. İlk erek ve son erek olan böylesi bir "özdeşlik günahı" Adorno için asıl günahdır (2000, s. 45).

Soykan tam olarak tatmin olmadığını söylediği açıklamasında aslında şunu demek istemektedir: Adorno düşüncenin zorunlu olarak özdeşleştirme gerektiğinin farkındadır. Felsefe zorunlu olarak kavramsal olmak zorundadır. Ancak Adorno özdeşleştirilen iki şey arasındaki özdeşliğin bir amaç olmaması gerektiğini, antagonistik koşullarda özdeşliğin sadece bir düşünme ara istasyonu olabileceğini, özdeşleştirmenin hemen sonrasında özdeşleştirilen şeye karşı mücadele edilerek özdeşlik günahına takılıp kalmaktan kurtulunması gerektiğini savunmaktadır. Kavramsal olmayı yakalamak için kavramdan hareket etmek gerektiğini söyleyen Adorno'nun söyledikleri düşünülürse Yibing ve Soykan haklıdır. Adorno, soyut özdeşliği değil özdeşliğe takılıp kalmayı eleştirmektedir. Adorno “özdeşliğin amaç haline getirilmesine” karşı olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

Özdeşlik ilkesinin içyüzü görülebilir ama özdeşlik olmadan da düşünülemez. : her belirlenim bir özdeşleştirmedir. Ama belirlenimde, nesnenin bizatihi olduğu şey bir özdeşsizlik olarak ele alınır: her tanım, bu özdeşsizlik unsuru biçimlendirmeyi ve onun da kendisini biçimlendirmeyi amaçlar. Özdeşsizlik özdeşleştirmenin gizli *telos*'u, özdeşleştirmenin hala kurtarılabilecek olan unsurudur; geleneksel felsefenin hatası özdeşliği hedef bellemdir (2016, s. 143).

Adorno bugün uzlaşa diye bahsedilen şeyin Hegelyen uzlaşaya benzer olduğunu dolayısıyla zorlama bir uzlaşaya karşılık geldiğini vurgulamaktadır. Bugünkü zoraki uzlaşa geçmişe göre daha ileri tekniklerle donatılmıştır. Adaletsizliğin tecrübe aracılığıyla ortaya çıkarılmasının daha kolay olduğu ve direniş imkânının mümkün olduğu geçmişe göre bu zorunlu uzlaşa adil gibi görünmekte, gizemleştirilmekte ve böylece direniş potansiyeli yok edilmektedir. Bugünkü uzlaşa Adorno'nun ısrarla vurguladığı gibi niteliksel farklılıkların niceliklere göre değerlendirilerek her şeyin eşdeğerlilik ilkesine uygun olarak alınıp satıldığı bir özdeşleştirme mantığına dayanmaktadır. Buradan anlaşılması gereken şey şudur: Adorno düşünmeyi zorunlu olarak özdeşleştirme olarak gördüğü için bundan kaçış olmadığını kabul eder, bu nedenle özdeşliği bir amaç haline getirmenin sorun teşkil ettiğini düşünmektedir. Özdeşlik bir amaç haline getirilmemelidir. Çünkü toplumun antagonistik karakteri gerçek bir

özdeşliğe değil, zorlantı bir uyuma izin vermektedir. Adorno bu düşüncelerinden hareketle yeni bir özdeşlik türü üretir ve bu özdeşliğe “rasyonel özdeşlik” der. Rasyonel özdeşlik negatif diyalektiğin ütopyası olur : “Tek bir insan bile canlı emeğinin kendine düşen payından mahrum bırakılmadığında rasyonel özdeşlik sağlanmış, toplum özdeşleştirici düşünceyi aşmış olur” (Adorno, 2016, s. 141).

Adorno'nun özdeşlik ve özdeşsizlik yorumlarının merkezinde tikel ile genel olan arasındaki tahakküm ilişkisinden duyduğu rahatsızlık yatmaktadır. Bütünüyle “yönetim altına alınmış toplum” ve burjuva bireyin çöküşü ile bireyselleşmede yaşanan gerileme hakkında söyledikleri düşünüldüğünde Adorno'nun özdeşsizlik tanımları daha da anlaşılır olacaktır. Modern devlet örgütlenmeleri “ulusal bütünlük” adı altında toplumu ideal bir ulus olarak şekillendirme sürecinde baskıcı özdeşleştirmeye sıklıkla başvurmuştur. Özdeşlik bu ulusal kimlik yaratma sürecinden ayrı düşünülemez. Toplumsal yaşantı içerisinde ortaya çıkmıştır ve “özdeşlik ‘zorunluluğu’ içinde etkin hale geldiği toplumun bir semptomudur (O'Connor, 2013, s. 82). Dolayısıyla, Adorno'nun özdeşlik eleştirisi ve özdeşsizliğe yaptığı vurgunun temelinde “tamamen yönetim altına alınmış dünya” düşüncesi, kendi deyimiyle “güdümlü dünyanın soyut tekdüzeliği” (Adorno, 2016, s. 18) ve güdümlü dünyanın “bir sistem olma istikametinde” (2016, s. 30) ilerlemesi yatmaktadır. Yönetilen toplum kavramı kökenlerini başta Max Weber'in ‘rasyonalizasyon’, ‘egemenlik’ ve modern hayatın ‘demir kafesi’ doktrini gibi kavramsallaştırmalar sunan incelemesi olmak üzere, 20. yüzyıl sosyal teorisinden almaktadır. Adorno aynı zamanda Lukacs'ın erken dönem ‘yabancılaşma’ ve ‘şeyleşme’ formülasyonlarına da çok şey borçludur. ‘Son dönem kapitalizm’, ‘sistem’, ‘mücadele toplumu’ ve ‘totalite’ terimleri Adorno felsefesinde birbirinin yerine kullanılabilir.

Adorno negatif diyalektik ile bir yandan “mücadele aracılığıyla özdeşlik tesis eden” (Adorno, 2016, s. 22) özdeşlik ilkesini, öncelikli olarak özdeşlik ilkesinin toplumsal dışavurumu olarak gördüğü mücadele ilkesi aracılığıyla piyasada her şeyin nicel bir değere

dönüştürüldüğü, bunun sonucunda da her şeyin alınıp satılabilen bir meta olarak dolaşıma girmesi iddiası üzerine temellendirip, mübadele ilkesinin aracının evrensel bir değere sahip olan paranın olduğu ve “insan emeğinin soyut bir genel kavram olan ortalama mesai süresine indirgenmesi olan mübadele ilkesiyle özdeşleşme ilkesi birinci dereceden akraba (2016, s. 141) olduğu düşüncesi üzerinden eleştirirken bir yandan da “özdeşlik ilkesinde temellenen bütün”ü (2016, s. 171) tikel olan lehine parçalayarak, totalitenin felsefi dışavurumu olarak gördüğü sistem felsefelerine ve müzikteki dışavurumu olarak gördüğü tonalite yaklaşımına saldırır.

Adorno *Negatif Diyalektik* kitabının “Önsöz”ünde estetikte son zamanlarda yapılmakta olan anti-drama ve anti-kahramanlar tartışmasına atıfta bulunarak her türlü biçim kaygısından uzak duracağını vurguladığı negatif diyalektiğin anti-sistem olarak da tanımlanabileceğini söyler (2016, s. 12). Böylece eseri boyunca sistem felsefelerine yönelteceği eleştirilerinin bir ön hazırlığını yapar. Negatif diyalektik birlik ilkesi ve üstün kılınmış kavramın mutlaklığının yerine bir birliğin sınırları içerisine dâhil olmayacak, birlik ilkesi ve mutlak kavram üzerine kurulan geleneksel felsefeden uzak duracaktır (2016, s. 12).

Adorno’nun söz konusu kitabının girişinde yaptığı bu eleştiriler, geleneksel felsefenin tinsel totalite sistemi ve özdeşlik mantığına dayanmış olduğunu düşünmesiyle ilişkilidir. Adorno’ya göre, geleneksel felsefe için sistem yoksa felsefe de yoktur. Fichte’de doruk noktasına ulaşan sistemli felsefe düşüncesi Adorno’ya göre felsefeye öylesine sirayet etmiştir ki sistematik felsefenin en önemli eleştirmeni olan Nietzsche’nin parçalarında bile sistemin tortularına rastlanabilmektedir. Adorno negatif diyalektik düşüncesini öğrencilerine anlattığı dersinde sistem felsefelerini eleştirerek sistem felsefelerine karşı bir dönüşüm önerir ve negatif diyalektiğin amacını ilan eder: “negatif diyalektik bu açıdan bakıldığında bu dönüşümün bilinci” (2008, s. 33) olacaktır.

Adorno'ya göre çok az felsefeci sisteme karşı olduklarını bildirme gereği duymuştur (Adorno, 2016, s. 34). Sistem felsefelerinin düşüncelerini düzenli ve organize bir şekilde sunma tarzı onlardaki nesnelere kavramlar aracılığıyla yeteri kadar yansıtılabileceği inancından kaynaklanır. Paranoid arzu ile hareket eden bu felsefeler, Hegel'in özdeşliğe dayanan sistemine benzer şekilde çökmeye mahkûmdur, çünkü özdeş olana en ufak bir tahammül göstermedikleri için tarihin gazabıyla karşılaşacaklardır.

Adorno sistemi "öznenin dinamik ve her şeyi kapsayan bir ilkedan yola çıkarak gelişmesi" (2008, s. 33) olarak tanımlar. Bu "hiçbir şey es geçilmemelidir" (2008, s. 34) ve "meydan okunmamış hiçbir şey kalmamalıdır" (Adorno, 2016, s. 32) anlayışına karşılık gelmektedir. Adorno totalitenin felsefi yansıması olduğunu düşündüğü sistem felsefesiyle ilgili şöyle der:

Sistematik, modern bilince öylesine nüfuz etmiştir ki Husserl'in başlangıçta ontoloji kapsamına giren, daha sonra Fundamental ontoloji adı verilen dala ayrılan anti-sistematik çabaları bile karşı konulamaz biçimde ve biçimselleşmeyi göze alarak sisteme geri dönmek zorunda kalmıştır. Sistemin böyle iç içe geçmiş dinamik ve statik özü her zaman çatışma halindedir. Sistem gerçekten kapalı, kendi etki alanı dışında kalan hiçbir şeye tahammül etmeyen bir yapıysa, ne kadar dinamik bir şekilde tasarlanmış olursa olsun, pozitif bir sonsuzluk olarak sonlu, statik olacaktır (2016, s. 36).

Hegel felsefesi hiyerarşik bir sistem kurmuştur. En tepede mutlak kavram (*Geist*) yer almaktadır. Mutlak kavram diğer tüm kavramlar ve nesnelere üzerinde egemenlik kurmaktadır (Yibing, 2012, s. 45). Adorno, Hegel ve Heidegger'a farklı bir birincil ilke önererek karşı çıkmaz. Bir ilkeyi merkeze alarak felsefesini bu ilkedan türeten felsefeleri geleneksel felsefe olarak yaftalar. Birincil bir ilke üzerine yükselmeyen Adorno total felsefi girişimde bulunmayı da reddeder. Çünkü total felsefelerin özdeşlik mantığına ve birincilik ilkesine dayandığını düşünmektedir. Birinciliği ideolojik bir girişim olarak görür ve temelinde tahakküm isteğinin yattığını öne sürer. Negatif diyalektiğin temel ilkesi "birincilik felsefesini ve sistemleştirmeyi

reddeden bir özdeşlik düşüncesidir” (2012, s. 46). Adorno geleneksel felsefenin bütünü sığdırmaya çalıştığı kavramsal kafeslerin, toplumun ölçsüzce genişlemesi ve teknolojinin hızla ilerlemesiyle geçersizleştiğini “basit meta üretim ekonomisinin geç dönem sanayi kapitalizmi içindeki kalıntılara” (Adorno, 2016, s. 15) dönüşmüş olduğunu düşünmektedir. Artık “bilgi, hiçbir nesnesine tamamen hâkim olamaz” (2016, s. 25). Bu nedenle, bütünlük iddiasından vazgeçilmelidir.

Adorno sistem felsefelerini ve kavram hiyerarşisini, konstelasyon (kümelenme) metaforu ile yıkmaya çalışır. Mutlak bir kavram üzerine yükselen ve diğer tüm kavramları bu mutlak kavram içerisinden türeten kavramlara karşı Adorno iki yönteme başvurur: Yöntemlerden ilki kavram ile nesne arasında bir örtüşmenin olduğunu reddederek kavramsal olmayı kavramsallaştırarak ele geçiren felsefelerle karşı kavramsal olmayı kavram kafesine almayı reddetmektir. İkincisi ise kendi felsefesini bir sistem felsefesi olmaktan tamamen uzaklaştırmak için kavramlar ile bir kümelenme oluşturmasıdır. Konstelasyon olarak da tanımlanan bu yöntem astronomiden alınmıştır.

Yıldız ve gezegelerin 88 grup veya küme oluşturdukları kabul edilir. Kavram, sosyal bilimlere ise birbiriyle ilişkili farklı unsuların, düşünce ve davranışların, bir sistem oluşturmak yerine, bir kümelenme içerisine girerek, birbirleriyle hiyerarşik olmayan ilişki içerisine sokulması anlamını karşılayacak şekilde girmiştir (Yibing, 2012, s. 24). Adorno kümelenmeye başvurarak mutlak kavram ya birincil kavramdan türeyerek birincil kavramın hâkimiyeti altına girecek ikincil kavramlar üretmek yerine oluşturduğu her kavramı eşit kılar. Eşit ilişkiler içerisinde bulunan ve hiyerarşik olmayan şekilde konumlanan bu kavramların en önemli özelliği sistem felsefelerinin kavramlarının aksine fetişleştirilmemiş olmalarıdır.

Adorno kavramlara felsefenin zorunlu bir momenti olarak başvurur. Felsefenin görevinin “kavram aracılığıyla kavramın ötesine ulaşmak için çabalamak” (Adorno, 2016, s.

26) olduğunu savunan Adorno kavram ve nesne arasında tam bir örtüşme olduğunu iddia eden felsefelerin aksine kavramlara böyle bir güç yüklemeyi ve kavramları esnekleştirir. Dolayısıyla kavram ve yöneldiği nesne arasında uyum ancak her ikisinin arasındaki sınır göz ardı edilmeden düşünülebilir. Kavram fetişizminden kurtulmanın tek yolu kavramların bu özelliklerinin bilincine varmaktır (2016, s. 23).

Nesneler bilinmek için kavramlara muhtaçtır çünkü ancak kavramsallaştırma aracılığıyla anlaşılabilir. Ancak aynı zamanda nesnelerin kavramlara ihtiyacının olması nesnelerin kavramlar tarafından tüketilmeyi hak ettiği anlamına gelmemektedir. Kavram nesnenin özdeşsiz yanlarına saygı duymalı ve nesnenin bağımsızlığını tanımalıdır. Kavramlar da nesnelere muhtaçtır, dünyayı açıklamak için nesnelerin varlığı kavramlara yaşam hakkı vermektedir. Kavramlar ancak anlaşılacak için yönelen nesnelere olduğu sürece vardır. Uyum için nesnelerin kavramlara olan bağlılığının kısmi ve kavramların nesnelere bağlı olduğundan farklı bir bağımlılığı olduğunun ayırt edilmesi ve özdeşsizliğin sınır kavramı yardımıyla nesnelerin özdeşsizlik öğelerinden kaynaklı olarak asla kavramlara tam olarak sığdırılamayacağı varsayımı tanınmalı (Stone, 2008, s. 57) ve kavram hiyerarşisi oluşturmak yerine kümelenmeye başvurulmalıdır:

Birleştirici uğrağın, olumsuzlamayı olumsuzlamadan ve soyutlamayı en önemli ilke bellemeden ayakta kalmasının yolu kavramdan yola çıkıp adım adım genel genel ana kavrama ilerlemek yerine, kavramları bir kümelenmeye dâhil etmektir. Kümelenme, sınıflandırıcı usulün kayıtsız kaldığı ya da rahatsız edici bulunduğu nesnenin özgül yanlarını aydınlatır (Adorno, 2016, s. 154).

Adorno kavramın kapsadığını iddia ettiği nesne ile çelişki halinde olduğunu söylerken bunu bir örnekle somutlaştırmaya çalışır:

Eğer bir dizi özelliği ve bir dizi öğeyi belli bir kavram altında sınıflandırırsam, normalde olacak şey, bu özelliklerden bazı öğeleri çıkarmam olur ve bunlardan biri ortak olur ki bu özellik de kavramın kendisi olur ve bu özelliğe ulaşarak öğeler arası birliği gösterir.

Tüm bunları bu kavram altında kategorize ederek, yani A bu birlikteki her şeyi kapsayan şeydir diyerek, ister istemez bu kavrama dâhil olan bireysel öğelerin içine sınırsız özellik katmış olurum. Kavram her daim altında topladığı şeylerden azdır. B, A olarak tanımlandığında, doğrulayıcı yargı yoluyla kategorize edilmiş bir kavram olan A her zaman A'dan daha farklı ve daha fazladır. Ama diğer yandan, bir anlamda tüm kavramlar altlarındaki gruplandıkları özelliklerden daha fazlasını ifade ederler (2008, s. 7).

Adorno kavram ve nesnesi arasındaki kapanamaz farklılığın altını çizerken özgürlükten bahsettiğinde bunun anayasa içindeki resmi özgürlük temelinde, özgür olarak tanımlanabilecek tüm bireylerin özelliklerinin basit bir birliği olamayacağını vurgular ve özgürlük kavramının insanların temel haklarını kullanma durumlarında, yani spesifik özgürlüklerin ötesinde, ekstra öğelerin ne anlama geldiğini açıklayamayacağını söyler. Adorno'ya göre kavramın kapsadığı öğelerden az ya da çok olması rastgele bir durum değildir, nedensiz de değildir “felsefi teori ya da eleştirinin detaylı bir şekilde tanımlayabileceği ve tanımlısı gereken bir durumdur (Adorno, 2008, s. 7).

Bilginin hiçbir nesnesine tamamen hâkim olamayacağını iddia eden Adorno bütünlük kuruntusundan uzaklaşma çağrısında bulunur ve bütünlüğü terk ederek tikelliği negatif diyalektiğin ana omurgasına dönüştürür. Adorno'da tikellik bütünlüğün krizini temsil etmektedir. Devrimci dönüşümü bütünlük figürü ile düşünmek de Adorno'ya göre bu dönüşüm sürecinin saptırılması ve fetişleştirilmesidir. Toplumsal değişimin bütünlük ile tahayyül edilmesi bütünlük ile sistemi özdeşleştirerek çözülmesi beklenen bir kategori olarak bütünlükten vazgeçilmesine neden olur. Adorno totalite eleştirisi ile sentezde olumsuzlanan unsur ortadan kaldırır. Adorno'nun çıkış noktası olumlu özne değil olumsuz bir nesnellikteki öznedir. Olumlu özneye karşı duran olumsuz özne evrensel tarafından dayatılan tikel ve evrensel farkını açığa çıkartır. Amacı bütünlük tarafından bastırılmış olanı ve bütünlüğe tabi kılınmış olanı özgürleştirmektir. Negatif diyalektik böylece homojen bir birliği parçalayarak taşanın hizmetine girer. Sistem karşıtıdır ve bütüne karşı direnmenin umudu olur (Tischler,

2011, 124-125). Adorno'ya göre totalite kavramı ne kadar kavramsallaştırma aracı olarak kullanılmaya ihtiyaç duyuluyorsa toplum da o kadar az özgürleşmiştir. Her türlü totalite benzemezliği tasfiye etmenin bir göstergesidir (Jay, 2001, s. 134) .

Adorno bütünlüğün temsil etme meşruiyetini gayrimeşru ilan ederek “tikel olan hiçbirşey hakiki değildir; hiçbir tikel tikelliğin gerektirdiği gibi kendisi değildir” (Adorno, 2016, s. 146) anlayışına bağlı olarak hareket eden özdeşlik felsefesini eleştirerek, tikeli ve parçayı felsefenin bütünlük düşüncesini yıkmak amacıyla tek meşru zemin ilan eder. Adorno'ya göre felsefe günümüz koşullarında bütünden değil “tikelden yola çıkmak zorundadır” (2016, s. 53).

“The Concept of Totality in Lukacs and Adorno” başlıklı makalesinde Adorno'nun totalite kavramını kullanımıyla Lukacs'ın kullanımı arasındaki farka vurgu yapan Jay, özellikle *Negatif Diyalektik'de* Adorno'nun totaliteye yüklediği anlamın Lukacs'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci'*nde totaliteye yüklediği anlamdan farklı olduğuna değinmektedir (2004, s. 17-19). Jay'in yaptığı bu karşılaştırmada Adorno'nun totaliteyi özellikle üç anlama gelecek şekilde kullandığı anlaşılmaktadır: Evrensel tarihe karşılık gelen yapı olarak totalite, tarihin dönüştürücü öznesi, kolektif özne anlamında totalite ve en sık eleştirilen totalite kullanımı olarak toplumun özdeşleşme sonucu farklılıklarının silinerek bir organik homojen bir bütün haline getirilmesi anlamında totalite. *Negatif Diyalektik'de* Adorno evrensel bir tarih olduğu iddiasını Hegel'de somutlaştırarak eleştirirken, tarihin dönüştürücü bir öznesi olduğu düşüncesini ise Lukacs'ın proleteriyayı tarihin öznesi ve nesnesi olduğunu ilan etmesi üzerinden somutlaştırarak eleştirir. Toplumun homojen bir organik yapı olarak inşa edilmesi anlamında totalite eleştirisi ise hem özdeşleştirici bir ilke olarak mübadele ilkesine yönelik eleştiriler hem de genel (bütün) karşısında tikel ve tekil varlıklara yaşam hakkı tanımadığı iddia edilen Hegel'e yönelik eleştiriler sırasında karşımıza çıkmaktadır.

Lukacs sınıf mücadelesini devrimci bütünlük kavramıyla ilişkilendirir. İşçi sınıfı sermayenin oluşturduğu bütünü yıkıp yeni bir bütünlük oluşturacak güç, yani tarihin öznesi ve nesnesi olarak tanımlanır. Lukacs'ın bütünlük düşüncesi Hegel'in bütünlüğünün aksine parti ve proleterya somutlaştırılır. Proleterya bir sınıf değil kendinin bilincinde olan bir öznedir. Hegel'de özne ve nesnenin birliği *Mutlak Tin*'de gerçekleşirken Lukacs'da birlik burjuva sosyal düzenin yıkılıp yerine sınıfsız bir toplumun kurulmasıyla ortaya çıkar. Proleterya nesnel olarak parçalı bir evrende birlik üretmenin, özdeşlik üretmenin aracı haline gelir. Dolayısıyla, Lukacs Hegel'in yöntemini devam ettirip aynı zamanda onu aşmaya çalışır (Tischler, 2011, s. 119).

Adorno ise Negatif diyalektik ile bütünlüğü varsayar fakat Lukacs gibi onu devrimci bir öznenin merkezine koymanın aksine bütünlük içinde olumsuzlanan öğeyi epistemolojik başlangıcı yapar. Bunun sonucu radikal toplumsal dönüşümün özneye özdeşleştirildiği bütünlük kavramının artık mümkün olmamasıdır. Negatif diyalektiğin temel ilkesi bütünlüğün pozitif diyalektiğindeki ana unsur olmasına zıt olarak çelişkidir. Negatif diyalektik bir öznenin temsil ettiği yeni bir bütünlüğe doğru gitmek yerine bütünlüğü parçalar ve tikellik ile kümelenmeye başvurur (Tischler, 2011, s. 122) . Adorno tarihin bir anlamı olduğu, tarihte bir erek olduğu ve tarihin bir özne tarafından güdülendiği ve dönüştürüleceği düşüncesini reddederek tarihi kaotik bir süreç olarak görür. Tarihin bir öznesi yoktur ve tarih öngörülebilir değildir. Adorno bu düşüncesini şöyle ifade eder:

Tarihin bu güne kadar herhangi bir şekilde kurgulanmış bir kapsayıcı öznesi (Gesamtsubject) olmamıştır. Tarihin zemini gerçek tekil bireylerin oluşturduğu işlevsel bağlamdır: 'Tarih kendi başına hiçbir şey yapmaz, 'muazzam bir zenginliği' falan yoktur, 'mücadele etmez' ! Bir şeyler yapan, bir şeylere sahip olan, mücadele eden insandır, gerçek, kanlı canlı insan;-kendine mahsus bir kişiymiş gibi- amaçlarını gerçekleştirmek için insanları bir araç için kullanan tarih değildir, aksine tarih, amaçlarını kovalayan insanların eylemlerinden başka bir şey değildir' Buna rağmen,

toplumun hareket yasası binlerce yıl boyunca tekil öznelerden soyutlanmış olduğu için, tarih bu gibi niteliklerle donatılır (2016, s. 277).

O'Connor Adorno'nun totaliteye (bütünlük) yönelik yaklaşımlarını incelediği çalışmasında Adorno'nun totaliteye yüklediği önemli bir anlama odaklanır. Daha önce vurgulamış olduğumuz gibi bu kapitalist normların bireylere yükledikleri inanç ve bireylerin davranışlarını şekillendirmesi ile bağlantılı olan ve bireylerin kapitalist etkinlikler içinde bulunmuyormuş gibi hissetmesine rağmen onun sınırlarında eylediği durumların genel bir tanımıdır. Bireyler kapitalizmin etkin bir ajanı olmak için mübadele ilkesini de içselleştirmektedir. Dolayısıyla Adorno *Negatif Diyalektik*'de mübadele ilkesinin toplumu bir totalite olarak nasıl inşa ettiği üzerinde de durmuştur. Adorno'nun mübadele ilkesine yüklediği anlam mübadele ilkesinin toplumu bütünleştirme işleviyle doğrudan bağlantılıdır. Adorno mübadele ilkesi derken “tüm görüngülerin –şeyler, emek, zaman-parasal değere dönüştürülebileceği” (2013, s. 31) bir sistemi kasetmektedir. Adorno için bu bir çeşit denklik anlamına gelir. Görüngüler evrensel bir simge olan para aracılığıyla denkleştirilip alınıp satılır hale getirilmektedir.

Dolayısıyla Adorno için mübadele ilkesinin çok boyutlu bir anlamı bulunmaktadır. Bu nedenle mübadele ilkesi ile denkleştirilerek soyut bir değere indirgenen şeylerin alınıp satılması salt ticari bir eylem olarak değerlendirilemez. Bu ticari bir eylem olarak görülen faaliyet aslında bireylerin gerçekliğe çok yönlü bakış açısını da engellenmekte, bireylerin niteliksel olanı ayırt etme kapasitesine darbe vurmaktadır. Mübadele ilkesi ile yönetilen burjuva toplumu için mübadele ilkesi davranışlar ve düşünceler için daha ileri bir işleve, düşünce ve davranışlarda kurucu bir rol oynama ve bireylere toplumsal kimlik kazandırma konusunda bir belirleyici ilke konumuna yükseltmektedir. Bireysel gibi görünenin altında yatan “kapitalist normlara göre eyleme” Adorno için deşifre edilmesi gereken gizemli hale bürünmüş bir çarpıklık olarak

görülür. Bu manipüle edici unsurların başında işte niceliksel eşdeğerliliği niteliksel farklılıkları baskılamak için kullanılmasını sağlayan değişim değeri gelmektedir (O'Connor, 2013, s. 31).

Dolayısıyla Adorno'nun totaliteye yüklediği en temel anlam toplumun bir çeşit zorunluluğa dayanan bir sistem oluşturmasıdır. Bu şekilde anlaşılan bir totalite farklı parçaların bir bütünlüğün ya da bütünün oluşturucu unsurların olarak görülmesine benzer şekilde bir "entegrasyona" karşılık gelmektedir. Bütünlüğün temel motivasyonu ulus devletle birlikte ortaya çıkan homojen bir topluluk, daha bilimsel bir ifadeyle halk-ulus olmak idealidir:

Sistemlerin kendi yetersizliklerinden dolayı çözüldükleri süreç, toplumsal bir sürecin karşıt noktasını oluşturur. Takas ilkesi biçimine bürünen burjuva "ratio" kendisiyle ölçülebilir kılacağı ve kendisiyle özdeşleştireceği her şeyi sistemlere yaklaştırmaya başladı. Sonu ölümcül de olsa bunu gittikçe artan bir başlarıyla yaptı. Dışarıda giderek daha az şey kaldı (Adorno, 2016, s. 33).

Adorno *Negatif Diyalektik*'in birçok bölümünde ve diğer orta ve son dönem çalışmalarında toplum ve bilincin tamamen yabancılaşmış olduğunu öne sürer. Bu totalleşme ve total kontrolün 'kullanım değeri ve değiş-tokuş değeri ilişkisindeki değişikliğin' bir sonucu olarak meydana geldiğini belirtir. Böylece Marks'ın emtia fetişizmi ve değer teorisi anlayışını yeniden yorumlar. Ona göre değiş-tokuş değeri toplum ve toplumun üyeleri üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Ancak negatif totalitenin üretilmesine katkıda bulunan şey sadece ekonomik ilişkiler değil aynı zamanda hukuki ilişkilerdir. Kanun da modern dünyayı totalize etmiştir:

Bizatihi ideolojik bir çiftle çevrili olan bu alan, toplumsal denetim mercii olan hukuki yaptırımlar aracılığıyla, özellikle de güdümlü dünyanın tamamına gerçek bir şiddet uygular (...) Dört başı mamur hukuk ilmiyle toplumun yaşam sürecinin üstünü örten insan yapımı kavramalr sistemi, bütün tikel unsurları bir kategoride toplamak suretiyle, peşinen sınıflandırıcı sistemin model aldığı düzenin tarafında konumlanır (...) Genel temayül bu yöndedir ve tekil çıkarları bir bütünlüğün ortak paydasına indirgeyen, kuruluşundaki soyutlama sayesinde kendini teşkil eden tekil çıkarlardan uzak durarak negatifliği koruyan ekonomik süreçle hemfikirdir (Adorno, 2016, s. 281-282)

Jameson, Adorno'nun "takas ilişkisini" daha önce hiçbir Marksist ya da diyalektik gelenekten gelen düşünürün detaylandıramadığı kadar zengin bir şekilde detaylandırıdığını söyler (2007, s. 26). Nitel olarak eşit ve ölçekdaş olmayanlar, nicel olarak hem eşit hem de ölçekdeşmiş gibi özdeşleştirilmektedir. Adorno açısından buradaki kilit nokta alışverişi sonlandırmak değil, görüntüde adil olan alışverişteki yanlış özdeşleştirmeyi, eşitsizliği göstermektir. Adorno'ya göre eşitlik fikri bile özdeşlik olasılığı olmadan hükümsüz olacaktır. (Jarvis, 1998, s. 167). Bu nedenle Adorno mübadele ilkesini kaldırmak değil adil bir mübadeleye işaret etmek amacındadır:

Düşüncenin özdeşleştirici unsuru olan mübadele ilkesine yönelik eleştirinin hedefi, bugüne kadar salt bahaneden ileri gidememiş serbest ve adil mübadele ilkesinin hayata geçirilmesidir. Bunun tek başına mübadeleyi aşacağı düşünülür (...) Ama özdeşleşme ilkesi soyut soyut düzeyde olumsuzlanırsa; indirgenemeyen niteliksel şeylerin hatırına bire bir ilkesinin daha fazla gözetilmemesi bir ideal olarak benimsenirse, o eski haksız düzene dönmek isteyenlere mazeret sunulmuş olur. Çünkü eşdeğer mübadelesi kadim zamanlardan bu yana, eşdeğer olmayanların mübadele edilmesi, emeğin artı değerine el koyulması şeklinde işlemiştir. Bir ölçüm kategorisi olan ölçüm kıyaslanabilirlik doğrudan ilga edilecek olursa, mübadele ilkesine hem ideolojik düzeyde hem de bir vaat olarak içkin rasyonelliğin yerini doğrudan temellük etme ve şiddet alır: imtiyaz doğrudan tekellere ve hiziplere geçer (Adorno, 2016, s. 141).

SONUÇ

Platon'dan Hegel'e uzanan diyalektik düşünce geleneğinin çelişkileri nihai bir noktada çözerek olumsuzlamayı askıya alması eleştirisi üzerine temellenen geleneksel diyalektik eleştirisi, Adorno ve Horkheimer'in zihninde mektuplaşmalardan anlaşıldığı kadarıyla 1930'lu yılların sonuna doğru şekillenmeye başlamıştır. Ancak Horkheimer ve Adorno'nun diyalektik düşünceye yönelik ilgisi salt geleneksel diyalektiğin eleştirisinden oluşmamış, söz konusu düşünürler tarafından Horkheimer'in "açık uçlu diyalektik", Adorno'nun ise "negatif diyalektik" olarak tanımladığı alternatif bir diyalektik model ortaya konulmuştur. Yine mektuplaşmalardan anlaşıldığı kadarıyla Horkheimer sağlık problemleri ve zaman sıkıntısı nedeniyle "açık uçlu diyalektik" olarak tanımladığı diyalektik metodunu ayrıntılı bir şekilde tanıttığı bir çalışmayı hayata geçirememiş, Adorno ise kendi diyalektik metodunu ayrıntılarıyla tanıttığı bir eser kaleme almayı başarmıştır.

Horkheimer'in "açık uçlu diyalektik" olarak tanımladığı diyalektik metoduna benzer şekilde negatif diyalektik de geleneksel diyalektiğin en gelişkin formu olarak Hegel diyalektiğinin de sahip olduğu temel özelliklerden biri olan nihai bir noktada çelişkilerin askıya alındığı, bir çeşit "kendi içine kapanmaya" yol açabilecek sentez aşamasını eleştirerek reddetmektedir. Söz konusu yâdsıma postmodern düşünceye yakın olan birçok düşünürün diyalektik düşünceden uzaklaşmasının da temel nedenidir. Özellikle Hegel diyalektiğinde somutlaşan eleştiriler çıkış noktası olarak Hegel diyalektiğinin çelişkiler çoğulluğunu tek bir çelişkiye doğru iteleyerek çelişkiler çoğulluğunu baskılandığı, nihai bir noktada ise askıya alarak kapalı bir yapıya dönüştüğü düşüncesini bulur. İdealist diyalektiğin sahip olduğu bu özellikleri diyalektik materyalizmin de taşıdığı iddiası postmodern düşünceye yakın olan düşünürleri diyalektik düşünceden tamamen uzaklaştırırken, Adorno farklı bir yol izleyerek diyalektik düşünceyi terketmek yerine olumsuzlamayı diyalektiğin merkezi haline getirerek güçlendirmeyi önerir. Ayrıca Adorno'nun diyalektik materyalizme yönelik eleştirisi, basitçe

diyalektik materyalizmin Hegel diyalektiğinin sahip olduğu anti-diyalektik ilkleri taşıdığı düşüncesinden değil özellikle reel sosyalizm deneyimi ile birlikte resmi bir ideolojiye dönüşerek ders kitaplarına bile girmiş olması ve bir gelişim yasası olarak görülüp doğaya dahi genişletilerek içinin boşaltılması düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Adorno'nun negatif diyalektiği formüle ederken başta Hegel diyalektiği olmak üzere diyalektiğin tarihsel gelişimini ayrıntılı bir şekilde inceleyerek kendi diyalektik metodunu şekillendirdiği, negatif diyalektiği serimlediği eserinden anlaşılmaktadır. Adorno *Negatif Diyalektik*'de kendi diyalektik metodunu serimlerken Platon'dan Herakleitos'a, Herakleitos'dan Kant ve Hegel'e uzanan geleneği sürekli olarak olumsuzlayarak ilerler. Okuyucuya "diyalektik hakkında bildiğiniz herşeyi unutun" mesajı veren bu yadsımlar ile birlikte Adorno postmodern düşüncenin yükselişe geçtiği ve diyalektiğin arkaik bir metod olarak görülerek reddedildiği bir dönemde belki de diyalektiğe can suyu sağlamaktadır.

Negatif diyalektiğin önemli bir özelliği Adorno'nun felsefeye, müziğe, estetiğe, edebiyata dair tüm düşüncelerini içeriyor olmasıdır. Gerek dünyada gerekse Türkiye'de yapılan birçok çalışmada negatif diyalektik düşüncesine, Adorno'nun tonal müzik eleştirisi ve atonal müzik övgüsü, estetik ve edebiyat eleştirileriyle birlikte yer verilmesi negatif diyalektiğin bu özelliğini somutlaştırmaktadır. Negatif diyalektik bu nedenle sadece modern felsefe için değil müzik kuramı, estetik kuramı ve edebiyat kuramı için de önemli bir düşünce kaynağı olarak ön plana çıkmaktadır.

Negatif diyalektiğin olumlu olmaya karşı olumsuzlama aracılığıyla teslim olmaya çok uzak bir direnç göstermesi ve bütün yerine tikeli, ayrıksı olanı ön plana çıkarması kapitalist sömürü koşullarına, ataerkil düzene ve azınlıklara karşı hoşgörüsüz olan homojenleştirici politikalara karşı düşünce temelli eleştirilere de önemli bir güç sağlamaktadır. Yine gerek dünya çapında gerek Türkiye'de yapılan çalışmalarda totalize edici kapitalizme yönelik eleştirilerde, feminist çalışmalarda, heteroseksizm eleştirisi ve queer çalışmalarında, azınlıklara dair

politikalar geliştirme konusunda negatif diyalektik düşüncesinden faydalandığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adorno , T. W., & Horkheimer, M. (2014). *Teori ve Pratik Üzerine: Bir Tartışma (1956)*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (1969). Sociology and Empirical Research. H. Albert, Adorno,T.W., R. Dahrendorf, J. Habermas, H. Pilot, & K. R. Popper içinde, *The Positivist Dispute in German Sociology* (s. 68-86). London: Heinemann.
- Adorno, T. W. (1977 (31)). The Actuality of Philosophy. *Telos*, 120-133.
- Adorno, T. W. (1989). *Kierkegaard: The Construction of the Aesthetic*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Adorno, T. W. (1993). *Hegel: Three Studies*. London: The MIT Press.
- Adorno, T. W. (2003 (36)). Neden Hala Felsefe? *Cogito*, 184-199.
- Adorno, T. W. (2008). *Lectures on Negative Dialectics: Fragments of a Lecture Course 1965/1966*. Cambridge: Polity Press.
- Adorno, T. W. (2010 (6)). Husserl ve İdealizm Problemi. *Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi*, 104-117.
- Adorno, T. W. (2010). *Einführung in Die Dialektik*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, T. W. (2011). *Eleştiri: Toplum Üzerine Yazılar*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Adorno, T. W. (2012:a). *Ahlak Felsefesinin Sorunları*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2012:b). *Sahicilik Jargonu: Alman İdeolojisi Üzerine (1962-1964)*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2014). *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2016). *Negatif Diyalektik*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği :Felsefi Fragmanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Alford, C. (2004 (28)). Totalitenin Karşıtı : Levinas ve Frankfurt Okulu. *Doğu-Batı*, 129-154.
- Assoun, P. L. (2014). *Frankfurt Okulu*. Ankara: Dost Yayınları.
- Becermen, M. (2009). *Theodor W.Adorno ve Michel Foucault'da Hakikat ve İktidar İlişkisi* . Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Behrens, R. (2011). *Adorno Sözlüğü*. İstanbul: Versus Kitap.
- Benhabib, S. (2005). *Eleştiri,Norm ve Ütopya: Eleştirel Teorinin Temellerine İlişkin Bir İnceleme*. İstanbul: İletişim.
- Bernstein, J. (2001). *Adorno:Disenchantment and Ethics*. New York: Cambridge University Press.
- Best, S., & Kellner, D. (2011). *Postmodern Teori*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Bonefeld, W. (2011). Adorno'da Özgürleşme Praksis ve Kavramsallık. J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 137-165). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bonefeld, W. (2014). *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama: Devlet, Sermaye, Sınıf*. İstanbul: Otonom.
- Bonnet, A. (2011). Antagonizma ve Fark : Modern Kapitalizmin Eleştirisi Işığında Negatif Diyalektik ve Post-Yapısalcılık. J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 51-90). İstanbul : Otonom Yayıncılık.
- Bottomore, T. (2012). *Marksist Düşünce Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bottomore, T. (2013). *Franfurt Okulu ve Eleştirisi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bowie, A. (2013). *Adorno and the Ends of Philosophy*. Cambridge: Polity Press.
- Bozkurt, N. (1986). Hegel Felsefesi Üzerine Notlar. G. W. Hegel içinde, *Seçilmiş Parçalar* (s. 19-32). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bozzetti, M. (2002). Hegel on Trial: Adorno's Critique of Philosophical Systems. N. Gibson, & A. Rubin içinde, *Adorno: A Critical Reader* (s. 292-311). Malden: Blackwell.
- Bronner, S. (1994). *Of Critical Theory and its Theorists*. Oxford: Blackwell.
- Buck-Morss, S. (1979). *The Origin of Negative Dialectics: Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, and the Frankfurt Institute*. New York: The Free Press.
- Bumin, T. (2013). *Hegel: Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cemal, M. (1999). Hegel'in Diyalektiği ve Olumsuz Diyalektik. W. Reijen içinde, *Adorno: Bir Giriş* (s. 95-116). İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2003). *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Etik Yayınları.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2014). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Claussen, D. (2012). *Son Deha: Theodor W. Adorno*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Coole, D. (2000). *Negativity and Politics: Dionysus and Dialectics from Kant to Poststructuralism*. New York: Routledge.
- Çiğdem, A. (2008). *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi: Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dallmayr, F. (2010). Görüngübilim ve Eleştirel Kuram: Adorno. H. Bağcı içinde, *Frankfurt Okulu* (s. 219-260). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Delacampagne, C. (2014). *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dews, P. (2011). Adorno, Post-Yapısalcılık ve Özdeşlik Eleştirisi. S. Zizek içinde, *ideolojiyi Haritalamak* (s. 73-101). İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Gökberk, M. (2013). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Guess, R. (2013). *Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu*. İstanbul : Ayrıntı Yayınları .

- Güçlü, A., Uzun, E., Uzun, S., & Yolsal, Ü. H. (2008). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Gülenç, K. (2015). *Frankfurt Okulu: Eleştiri, Toplum ve Bilim*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hegel, G. (1986). *Tinin Görüngübilimi*. İstanbul: İdea Yayınları.
- Hegel, G. (2006). *Tüze Felsefesi*. İstanbul: İdea Yayınları.
- Held, D. (1980). *Introduction to Critical Theory : Horkheimer to Habermas*. Berkeley: University of California Press.
- Hilav, S. (2014). *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Holloway, J. (2011). Neden Adorno? J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 21-26). İstanbul: Otonom Yayınları.
- Holloway, J. (2011). Olumlu ve Olumsuz Otonomizm . Ya da Neden Adorno? İkinci Bölüm. J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 109-114). İstanbul: Otonomi Yayıncılık.
- Holloway, J., Matamoros, F., & Tischler, S. (2011). Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik . J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 11-20). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Holz.H.H. (2012). *Frankfurt Okulu Eleştirisi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Höffe, O. (2008). *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Hyppolite, J. (2010). *Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Jameson, F. (2007). *Late Marksizm: Adorno , or , The Persistence of the Dialectic*. London: Verso.
- Jarvis, S. (1998). *Adorno: A Critical Introduction*. New York: Routledge.
- Jay, M. (2001). *Adorno*. İstanbul: Der Yayınları.
- Jay, M. (2004). The Concept of Totality in Lukacs and Adorno. G. Delanty içinde, *Theodor W. Adorno: Sage Masters of Modern Social Thought* (s. 5-27). London: SAGE.
- Jay, M. (2014). *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları(1923-1950)*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kejanlıoğlu, B. (2005). *Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı : İletişim ve Medya*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Kızılcılık, S. (2008). *Frankfurt Okulu*. İstanbul: Anı Yayıncılık.
- Koçak, O. (2013). Önsöz: Horkheimer ve Frankfurt Okulu. M. Horkheimer içinde, *Akıl Tutulması* (s. 7-52). İstanbul : Metis Yayınları .
- Marks, K. (2003). *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili 1. Cilt*. İstanbul: Eriş Yayınları.
- Martinson, M. (2012). Ontology of Hell : Reflections on Theodor W. Adorno's Reception of Soren Kierkegaard. *Literarüre And Theology*, 1-18.
- Matamoros, F. (2011). Metafizik Düşüşü İle Dayanışma :Olumsuzluk Ve Umut. Holloway, Matamoros, & Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 207-248). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- O'Connor, B. (2004). *Adorno's Negative Dialectic*. London: The MIT Press.
- O'Connor, B. (2013). *Adorno*. New York: Routledge.
- Orman, E. (2013 (1)). Adorno'nun MINIMA MORALIA'yı "Sunuş"u. *Felsefe Düşün*, 172-179.
- Orman, E. (2015). *Hegel'in Mutlak İdealizmi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Özçınar, Ş. (2007). *Kendinin-Bilinci ve Öteki Diyalektiği : Hegel Felsefesinde Bilincin Dolayımı ve Nesnelleşmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Reijen, W. (1999). *Adorno: Bir Giriş*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Rose, G. (1979). *The Melancholy Science: An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno*. New York: Columbia University Press.
- Rosen, M. (1984). *Hegel's Dialectic and its Criticism*. New York: Cambridge.
- Rush, F. (2005). Conceptual foundations of early Critical Theory. F. Rush içinde, *The Cambridge Companion to Critical Theory* (s. 6-39). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sayar, M. (2011). *Hegel'de Diyalektik Yöntem*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Schiefelbein, P. (1999). Adorno'nun Negatif Diyalektiği. W. Reijen içinde, *Adorno: Bir Giriş* (s. 73-84). İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.
- Singer, P. (2003). *Düşüncenin Ustaları:Hegel*. İstanbul: Akdeniz Yayıncılık.
- Slater, P. (1998). *Frankfurt Okulu*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Soykan, Ö. (2000). *Müziksel Dünya Ütopyasında Adorno İle Bir Yolculuk*. İstanbul : Bulut Yayınları.
- Stace, W. (1976). *Hegel Üstüne*. İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- Stone, A. (2008). Adorno and Logic. D. Cook içinde, *Theodor Adorno: Key Concepts* (s. 3-20). Trowbridge: Cromwell Press.
- Tischler, S. (2011). Adorno: Öznenin Kavramsal Hapishanesi ,Politik Fetişizm ve Sınıf Mücadelesi . J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 117-136). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Tokatlı, A. (2011). *Çağdaş Diyalektiğin Kaynağı Hegel*. Ankara: Sitare Yayınları.
- Ülger, E. (2009). *Bir Müzik Felsefesi Olanağı Olarak Adorno'nun Estetik Kuramı* . Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Wajda, K. (2012). Kierkegaard and The Concept of Negative Dialectics of Theodor Adorno. *Studia Humanistyczne AGH*.
- Wiggershaus, R. (1994). *The Frankfurt School: Its History ,Theories and Political Significance*. Cambridge: Polity Press.
- Wilding, A. (2011). Fareli Köyün Kavalcıları ve Bilgeler: Adorno'nun Praksizm Eleştirisi. J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim : Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 27-49). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- Yalvaç, F. (2008). *Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı : Dünya Tini , Devlet ve Savaş*. Ankara: Phoenix.
- Yaşat, C. (2014). *Edebiyat Sosyolojisi Açısından Adorno Estetiğinin Toplumsal Temelleri* . İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yibing, Z. (2012). *Adorno'nun Negatif Diyalektiği ve Žižek'in Lacanvari İmkansız Devrimi*. İstanbul: Kaldeon Yayınevi.
- Zadnikar, D. (2011). Adorno ve Post-Öncücülük. J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler içinde, *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik* (s. 91-107). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

ÖZET

Bu çalışmada gençlik yıllarından itibaren felsefede formel mantık kaynaklı özdeşlik (identity) ilkesini, totalite (bütünlük) düşüncesi ile olan bağlantısından hareketle eleştiren Adorno'nun gençlik yıllarından beri süregelen bu eleştirilerini yeni bir diyalektik model (negatif diyalektik) önererek nasıl temellendirdiği üzerinde durulacaktır. Adorno özdeşliğe ve totaliteye dayanmayan, özdeşsizlik ve olumsuzlama üzerinde yükselen negatif diyalektiğini, Platon'dan itibaren süregeldiğini düşündüğü diyalektiğin olumsuzlama momentini olumlu bir sonuç elde etmek için kullanan ve uzun bir geçmişe sahip diyalektik geleneğe bir tepki olarak ortaya koymuştur. Hegel Adorno'nun zihninde, sert bir şekilde eleştirdiği bu uzun geçmişe sahip yanlış dolmuş diyalektik geleneğin son büyük temsilcisi ve bu süregiden yanlışya (olumsuzlama aracılığıyla olumlu bir sonuç elde etmek üzerine formüle edilen diyalektik yanlışına) anti-diyalektik bir ilke olan "olumsuzlamanın olumsuzlaması" formülünü yerleştirmesiyle de bu diyalektik yanlışın asıl sistemleştiricisidir. Bundan hareketle Adorno negatif diyalektiğe çok geniş bir felsefeci ve felsefi akıma yayılan bir eleştirel potansiyel yüklemiş olmasına rağmen negatif diyalektiğin asıl hedefi olarak Hegel'i ve onun anti-diyalektik bir ilke olan "olumsuzlamanın olumsuzlaması" üzerine temellendirdiği diyalektiğini seçmiştir. Adorno negatif diyalektiği tanımlaması sırasında eleştirmiş olduğu geleneksel diyalektik anlayışını temelden sarsacak kategoriler öne sürmüştür; negatif diyalektik özdeşliğin değil özdeşsizliğin diyalektiği olacak, bütünü asılsızlığına vurgu yapacak , devinimi nihai bir noktada askıya almayacak , kavramsal olmayana ve tikele , tekile odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özdeşlik, Diyalektik, Olumsuzlama

ABSTRACT

This study aims to analyze how Adorno who criticized the principle of identity originating from formal logic in philosophy with reference to its relation to the idea of totality grounded his ongoing criticism since his youth by suggesting a new dialectical model (negative dialectics). Adorno formulized his concept of negative dialectics which is not based on identity and totality and is constructed on non-identity and negation as a reaction to dialectic tradition based on producing positive things which dates back a long time via negation as a means of thinking which was claimed to be continued since Plato. According to Adorno, Hegel was the last great representative of this dialectic tradition that was criticized severely by Adorno, which has a long history and is full of mistakes, and he was the one who had really systematized this dialectical mistake by putting anti-dialectical principle of negation of negation into this ongoing mistake which is a dialectical mistake formulized on reaching a positive conclusion via negation. From this point of view, although Adorno attributed a critical potential to negative dialectics including a wide range of philosophers and philosophical trends, he had chosen Hegel and his dialectics which was constructed on anti-dialectical principle of negation of negation as the main target of negative dialectics.

Key Words: Identity, Dialectics, Negation